

VAN MENSEN & DINGEN

TIJDSCHRIFT VOOR VOLKSCULTUUR

IN VLAANDEREN

Colofon

Van Mensen en Dingen

Tijdschrift voor volkscultuur in Vlaanderen

Voorheen: **Oost-Vlaamse Zanten** (sedert 1926) en **'t Beertje / Mengelmaren** (sedert 1937).

Uitgegeven door:

Koninklijke Bond der Oost-Vlaamse Volkskundigen v.z.w. (KBOV) en Volkskunde West-Vlaanderen v.z.w. (VWV), i.s.m. het Huis van Alijn (Gent), het Museum voor Volkskunde (Brugge), MAS|Volkskundemuseum (Antwerpen) en het Museum voor de Oudere Technieken (MOT) (Grimbergen). Met de steun van de provincie Oost-Vlaanderen.

Websites en e-mailadressen:

<http://users.pandora.be/kbov> - kbov@telenet.be
<http://www.volkskunde-west-vlaanderen.be> - danny@volkskunde-west-vlaanderen.be
<http://www.huisvanalijn.be> - huis.alijn@gent.be
<http://www.museabrugge.be> - volkskundemuseum@brugge.be
<http://www.volkskundemuseum.be> - volkskunde.museum@stad.antwerpen.be
<http://www.mot.be> - info@mot.be
<http://www.vcv.be> - info@vcv.be
<http://www.volkskunde-vlaanderen.be> - info@volkskunde-vlaanderen.be
<http://www.volkskunde-limburg.be>

Redactieadres: Clarissenstraat 14, 9000 Gent

Hoofredacteur:

Jacques Van Keymeulen (tel. 09-231 13 64; jacques.vankeymeulen@ugent.be)

Redactiesecretarissen:

Adrien Brysse, Clarissenstraat 14, 9000 Gent (09-329 71 45; adrien.brysse@telenet.be)
Kristien Bogaert (tel. 09-251 08 92; kristien.bogaert@skynet.be)
Veronique De Tier (tel. 09-383 53 98; veronique.detier@ugent.be)
Arnold Eloy (tel.: 09-220 55 85; arnold.elay@skynet.be)

Tekstredacteur: Frans Van Lancker (tel. 09-226 27 45; fra.van-lancker@skynet.be)

Redactie: Mark Adriaen, Bea Baillieul, Rob Belemans, Kristien Bogaert, Adrien Brysse, Luc Daels, Johan Dambruyne, Johan David, Hendrik Defoort, Emiel Decock, Bert De Munck, Bart De Nil, Veronique De Tier, Sylvie Dhaene, Arnold Eloy, Sibylla Goegebuer, Willy Dezutter, Guy Hoebeke, Harlinda Lox, Antoon Naert, Peter Scholliers, Werner van Hoof, Jacques Van Keymeulen, Danny Vanlooocke, Harry Van Royen, Els Veraverbeke, Christophe Verbruggen, Jean van Cleven, Rinus Willemsen.

Redactieraad: prof. dr. Jan Art, prof. dr. Elze Bruyninx, lic. Marcel Daem, prof. dr. Chris De Backer, prof. dr. Marcel De Cleene, prof. dr. Magda Devos, prof. dr. Luc François, lic. Walter Giraldo, prof. dr. Rik Pinxten, prof. dr. Gerard Rooijackers, prof. dr. Hugo Soly, prof. dr. Jan Tolleneer, em. prof. dr. Romain Van Eenoo.

Concept lay-out: Nina Hoste

Vormgeving, opmaak en druk: Geers Offset nv - Gent, Oostakker

Abonnementen-informatie:

KBOV: Luc Beyens, Vinkendal 32, 9031 Gent (Drongen)
tel./fax 09-330 33 81 – e-mail: kbov@telenet.be
Volkskunde West-Vlaanderen: Danny Vanlooocke,
Vooruitgangstraat 66, 8310 Assebroek;
e-mail: danny@volkskunde-west-vlaanderen.be

Abonnementsgeld: 20 Euro

Steunabonnement (met vermelding in het tijdschrift): vanaf 30 Euro

Te storten op rekeningnummer 703-0327514-23 van de Koninklijke Bond der Oost-Vlaamse Volkskundigen v.z.w. of op rekeningnummer 470-0267131-17 van Volkskunde West-Vlaanderen v.z.w. met als mededeling: ABONNEMENT OF STEUNABONNEMENT.

Nederlandse abonnees storten op rekeningnummer 3924.87.128, Rabobank Terneuzen, t.n.v. "Van Mensen en Dingen" met als mededeling: ABONNEMENT. Andere buitenlandse abonnees betalen op rek nr. 703-0327514-23 met vermelding IBAN BE92703032751423 en BIC AXABBE22.

Abonnees krijgen ten minste 4 nummers per jaar.

Losse verkoop: 6 Euro per nummer

Copyright:

Koninklijke Bond der Oost-Vlaamse Volkskundigen vzw; Volkskunde West-Vlaanderen vzw.

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag openbaar worden gemaakt door middel van druk, microfilm of op welke wijze ook, zonder schriftelijke toestemming van de uitgever en de auteur.

Artikels kunnen opgestuurd worden naar het redactieadres en worden voorgelegd aan een leescomité. Instructies voor auteurs worden op aanvraag toegestuurd.

ISSN-nummer: 1379-9460

Foto's op de kaft:

Moderne markt, groentekraam en kippenkraam. (foto's Adrien Brysse) — Oude markt, groentemarkt op Sint-Veerleplein, Gent, ca 1900 en poelierskraam op Poeljemarkt, Gent. (verzameling Dr Roland Heughebaert)

Jaargang V-2007

Woord vooraf

Beste lezers,

Allereerst de beste wensen voor het nieuwe jaar. Je hebt nu het dubbelnummer 3/4 van 2007 in handen; daarmee is de vijfde jaargang rondgemaakt.

2008 wordt voor ons tijdschrift *Van Mensen en Dingen. Tijdschrift voor Volkscultuur in Vlaanderen* in elk geval een belangrijk jaar. Er is van alles in beweging in de erfgoedsector wat de tijdschriften betreft, en Van Mensen en Dingen moet daarin – alleen of samen met anderen – een nieuwe plaats zien te vinden.

Daarom heeft de redactie beslist om een adempauze in te lassen. Er komt in 2008 geen tijdschrift, maar wel een jaarboek. Het bestuur van de Koninklijke Bond van de Oost-Vlaamse Volkskundigen en het bestuur van Volkscultuur West-Vlaanderen, de twee uitgevers van het tijdschrift, hebben besloten eerst het terrein te verkennen, een aantal gesprekken te voeren en eventueel allianties aan te gaan om een vernieuwd tijdschrift gestalte te geven, dat het beste moet worden in de hele sector.

Prof. dr. Jacques Van Keymeulen
hoofdredacteur

P B 1 0 1 7 9 4 0

Inhoud

Woord vooraf; JACQUES VAN KEYMEULEN	173
De benamingen voor de spin in de zuidelijk-Nederlandse dialecten; JACQUES VAN KEYMEULEN	175
Prosopografie; BART DE NIL	183
Meisjes van plezier: de prostituees in Gent op het einde van de achttiende eeuw; BARBARA VOS	202
De dialectbenamingen voor de vlinder in de Nederlandse en Friese dialecten "(GEKLEURDE) VLINDER", eerste digitale taalkaart voor het Nederlandse taalgebied; JACQUES VAN KEYMEULEN	223
VINGER AAN DE POLS	
<i>Museum in de kijker</i>	
Het Museum voor Geschiedenis van de Geneeskunde te Gent; DR. JAN BOUCKAERT	234
<i>Voor u gekozen</i>	
Wie heeft nog van een lierenaar gehoord? DR. ERNEST EYLENBOSCH	239
SIGNALEMENTEN EN BOEKBESPREKINGEN	
Kantlijnen. De andere kant van Brugge (Sibylla Goegebuer)	245
Hoor! De muzikanten! (Marcel De Bleecker)	247
Het edelsmeedwerk uit het patrimonium van de koninklijke en ridderlijke hoofdgilde van Sint-Michiel te Gent (Beatrix Baillieul)	249
De medailles uit het patrimonium van de Koninklijke en Ridderlijke Hoofdgilde van Sint-Michiel te Gent (deel II) (Beatrix Baillieul)	251
Variatie(s) op je bord! Dialect en jongerentaal voor eten en drinken	252
Zo zag GVD De Zelenaars	253
MOZAÏEK	
De Zwalmse Latem-deelgemeenten Paulatem en Sint-Maria-Latem; M. DEBACKERE	256
Historische achtergronden van het West-Vlaams Trabolspel; GERARD VERVAEKE	276
Een traditionele hopast te Erembodegem uit het midden van de 19de eeuw; RUFIN DE MEERLEER	283
Ommeganck; HENRI VANDENBERGHE	286
Brugse Onze-Lieve-Vrouwebeelden met de charadrius en andere symbolische vogels; JAN BOUCKAERT & MARK ADRIAEN	304
Antwerpse wilde deerne gevonden in de bossen van Zwolle; HUGO DRIESEN	311
AGENDA	
2008 Volkskunde West-Vlaanderen	315

De benamingen voor de spin in de zuidelijk-Nederlandse dialecten

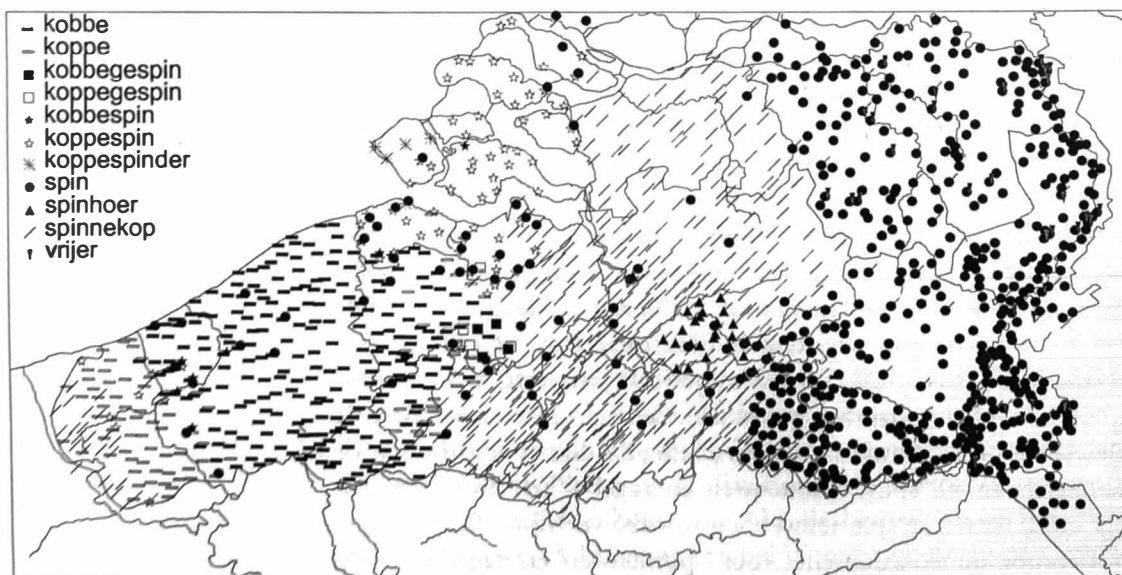
J. Van Keymeulen

Inleiding

In 1999 werd de eerste digitale taalkaart op de website van het zgn. ReWo geplaatst. ReWo staat voor 'Regionale Woordenboeken' en is de naam voor het samenwerkingsverband van de redacties en projectleiders van de grote regionale dialectwoordenboeken die in de Nederlanden op stapel staan (of recent zijn afgewerkt). De grote woordenboeken van het zuidelijke Nederlands: het WVD (Woordenboek van de Vlaamse Dialecten, 1972 -), het WBD (Woordenboek van de Brabantse Dialecten, 1967-2005) en het Woordenboek van de Limburgse Dialecten (WLD, 1983-) hebben aan de universiteiten van Nijmegen/Leuven (WBD/WLD) en Gent (WVD) digitale databases samengesteld, op basis waarvan relatief gemakkelijk taalkaarten getekend kunnen worden.

Zodra een taalkaart in digitale vorm beschikbaar is, is het technisch ook mogelijk om een zgn. hypertext te maken: d.i. een 'tekst' waarin teksten / afbeeldingen en geluid met elkaar zijn verbonden – men kan

SPIN

dan van het ene naar het andere doorklikken op een computerscherm. In ons geval werd een taalkaart, een etymologisch artikel, geluidsfragmenten enz. via hyperlinks aan elkaar gekoppeld. Het geheel werd een *cyberlemma* genoemd. Het plan was om een reeks cyberlemma's op het internet te plaatsen in een 'Digitale Woordatlas van de Nederlandse Dialecten' – een eerste aanzet daartoe (met o.a. het cyberlemma 'spin') is te vinden op <http://users.ugent.be/~jvkeymeu/cyberlemmata/>

Het eerste concept voor een 'cyberlemma' in het Nederlandse taalgebied werd ontworpen door Jacques Van Keymeulen en werd technisch uitgevoerd door Dirk Moelants. Voor de cartografie konden we steeds rekenen op de steun van Veronique De Tier en Tineke De Pauw, beiden WVD-redacteuren. We danken ook de collega's van de redacties van WBD en WLD in Nijmegen en Leuven voor de bereidwilligheid waarmee de Brabantse en Limburgse gegevens werden doorgegeven en voor het aanleveren van de geluidsfragmenten. Het cyberlemma 'spin' werd met succes voor de eerste keer gepresenteerd op de technologiebeurs Flanders Expo in april 1998 – bijna 10 jaar geleden. Een tweede format voor cyberlemma's werd technisch gerealiseerd door Eddy De Roos (juli 2000). Voor een volledige lijst van iedereen die heeft meegewerkt: zie de website.

Met de keuze van het onderwerp 'spin' voor het cyberlemma werd hulde gebracht aan prof. Blancquaert, de grondlegger van de dialectologie aan de UGent en aan prof. Péé, de initiatiefnemer van het Woordenboek van de Vlaamse Dialecten. Beiden hebben in 1933 een uitgebreid artikel gewijd aan de dialectnamen voor de spin, één van de eerste grote dialectgeografische studies. Het etymologische artikel dat volgt, is dan ook grotendeels op hun inzichten gebaseerd. Tot hiertoe was dat artikel dus enkel digitaal beschikbaar; het is echter wenselijk om het ook in een papieren vorm te presenteren – zodat het voor de toekomst bewaard blijft.

De dialectbenamingen voor de spin waren dus al vroeger het onderwerp van twee belangrijke lexicologische artikelen. Blancquaert schreef bijna tachtig jaar geleden, in 1929, een eerste artikel over de etymologie van de spin-woorden; in Blancquaert en Peé 1933 werden een aantal etymologieën verder uitgewerkt en werd ook Noord-Nederland bij het onderzoek betrokken. Beide artikelen bespreken de dialectische heteronymie (= de verschillende dialectwoorden) voor drie begrippen, nl. 'spin', 'spinnenweb' en 'ragebol' (de borstel op een lange steel, waarmee spinnenwebben worden verwijderd). Het blijkt dat men ook de woordenschat voor 'spinnenweb' en 'ragebol' nodig heeft om de etymologie van de spin-woorden vast te stellen.

Voor 'spinnenweb' worden aangetroffen: *spinnkopnest* in Frans-Vlaanderen, *koppespin(net)* in Frans-Vlaanderen en Zeeland. *Kobbe- of koppenet* bezet een groot westelijk gebied (Frans-Vlaanderen, West-Vlaanderen, westelijk Oost-Vlaanderen en westelijk Zeeuws-Vlaanderen). *Spinnkop(net)* is vooral het woord van oostelijk Oost-Vlaanderen, oostelijk Zeeuws-Vlaanderen en westelijk Brabant; *spinnkop* komt ook voor in Noord-Brabant. De samenstellingen met *spin* zijn typisch oostelijk en noordelijk: *spinneweb* en *spinnenet* in Noord-Brabant, Antwerpen en Vlaams-Brabant; in Limburg zien we *spinnweb* (vooral noordelijk) en *spinnegeweef* (vooral zuidelijk). De woorden voor de ragebol zijn meestal samenstellingen die als eerste lid een spin-woord bevatten: *kobbe-*, *koppejager* of *-vager* in Oost- en West-Vlaanderen, *koppespinvager* in delen van Zeeland, *spinnkopborstel* (zuidwestelijk Vlaams-Brabant en aangrenzend Oost-Vlaanderen) in het westen, *spin* in het oosten in woorden als *spinnjager*, *-vager* (in noordelijk Limburg en oostelijk Noord-Brabant), (*spinn*)*borstel* in (delen van) Belgisch- en Nederlands-Limburg. Beide gebieden worden van elkaar gescheiden door een *half maan*-gebied (een leenvertaling voor het Franse *demi-lune*), dat Antwerpen en het grootste deel van Vlaams-Brabant bezet. In Noord-Brabant kent men woorden als *ragebol*, *rabesbol*, *raversbol* (en dergelijke). In Frans-Vlaanderen zegt men voor de ragebol *kopper*, in het zuiden van Nederlands-Limburg *spinnkop*, op Walcheren *koppespinder*.

De etymologische uitleg die hierna volgt, heeft uitsluitend betrekking op de dialectwoorden voor de spin. Voor meer inlichtingen en een gedetailleerde verdediging van de etymologieën verwijzen we naar Blancquaert en Pée 1933.

De belangrijkste bron voor onze woordkaart spin is in de eerste plaats de Reeks Nederlandse Dialectatlassen (zin 19), een grootscheeps project dat in 1925 o.l.v. Blancquaert startte aan de Universiteit Gent en waarbij een 140-tal zinnestelsels over het hele Nederlandse en Friese taalgebied voor een 2000 gemeenten in het dialect werden vertaald. De schriftelijke vragenlijsten van de Zuid-Nederlandse Dialectcentrale (ZND), die o.l.v. prof. Grootaers werden verspreid tussen 1925 en 1956, vormen een tweede bron. De gegevens voor de spin werden gehaald uit ZND B2 (1923), 329 en ZND 1u (1923), 99 en ZND 7 (1925), 23. De laatste lijst is voor West- en Oost-Vlaanderen helaas spoorloos verdwenen. De vragenlijst van Schrijnen-Van Ginneken-Verbeeten (1914), (vraag 34) leverde enkel gegevens voor het Nederlandse deel van het gebied. Ook de vragenlijsten van de redacties van het Woordenboek van de Vlaamse Dialecten (WVD, Universiteit Gent), het Woordenboek van de Brabantse Dialecten (WBD, K.U.Nijmegen en K.U.Leuven) en het Woordenboek van de Limburgse Dialecten (WLD, K.U.Nijmegen en K.U.Leuven) werden verwerkt,

vooral de vragen WVD 60 en 60M (1993), 12 en N 26 (1964), 4. Voor de kleinere verzamelingen die werden gebruikt, voor de monografieën en tijdschriften en voor de regionale en lokale reeds gepubliceerde dialectwoordenboeken die werden geëxcerpeerd, verwijzen we naar de bronnenlijsten van de drie grote regionale woordenboeken. Het moge duidelijk zijn dat het woordenboekartikel (zie ook de materiaalbasis en de woordkaart op de website) de meest complete verzameling zuidelijk-Nederlandse dialectwoorden voor 'spin' bevat die denkbaar is. De gegevens werden verzameld in een tijdsspanne van meer dan een eeuw bij vele honderden vrijwillige medewerkers.

1. De herkomst van de dialectwoorden

1.1. De woorden van de spin-groep

Het woord *spin* is een deverbatief van *spinnen* 'een draad vormen' en bezet op de kaart een groot oostelijk aaneengesloten gebied (oostelijk Noord-Brabant, Belgisch- en Nederlands-Limburg en het noordoosten van Luik). Het komt over heel het gebied ook in zeer verspreide slagorde voor, een verspreidingspatroon dat wijst op de invloed van het A.N-woord, dat overal in de verschillende lexicale gebieden kan opduiken. Het woord is waarschijnlijk de oudste benaming voor het dier en kwam eertijds over heel het taalgebied voor. Voor die stelling pleit het feit dat het element *spin* in een heel groot gebied in samenstellingen voor kan komen, behalve dan in het *kobbe/koppe*-gebied. *Spinnekop* (met de varianten *spinnekobbe* en *spinkop*) komt het meeste voor en bezet niet alleen het centrale deel van het zuidelijk-Nederlandse taalgebied, maar ook het zeer archaïserende westen van Frans-Vlaanderen, een bewijs voor de hoge ouderdom van het woord *spin*. Andere samenstellingen met *spin* als eerste deel zijn *spinhoer* in een aaneengesloten gebied in de Zuiderkempen, *spinnekoppel* (zeldzaam in Zuid-Oost-Vlaanderen), *spinneweb* in Siebengewalt en Grathem en het unicum *spinnebijter* in het Kempenlands. Het laatste woord wijst op de populaire, maar onjuiste gedachte, dat spinnen kunnen bijten. Enkel een paar uitheemse soorten kunnen dat. Als tweede lid van samenstellingen komt *spin* voor in het ruim verspreide *koppespin* in Zeeland en in *kobbepin* in het westelijk West-Vlaams en westelijk Zeeuws-Vlaams. Zeldzamer zijn de woorden *kobbetje(s)spin* (drie keer in Oost-Vlaanderen), *kopje(s)spin* in Zaffelare en *koppelspin* in Mater. Een paar woorden zijn samengesteld met *-gespin*, een afleiding van het werkwoord *spinnen*: *kobbegespin* en *kop(pe)gespin*, beide woorden in een gebied ten oosten van Gent (en ook een keer in Westdorpe in Zeeuws-Vlaanderen). Die woorden doen de gedachte postvatten dat een woord dat oorspronkelijk het spinnenweb aanduidde, 'het gespin van een kobbe/koppe', achteraf het diertje zelf is gaan benoemen, maar daarover later meer. In Westdorpe heeft *koppespin* misschien aanleiding heeft gegeven tot

de volksetymologie *koppige spin*, de klemtoon in het woord zou daarop kunnen wijzen. Spinnen laten zich blijkbaar niet altijd even gemakkelijk verdrijven.

Tot de spin-groep kunnen ook de woorden *koppespinde* (drie keer in Zeeuws-Vlaanderen), *koppespinder* (vooral op Walcheren) en *koppespinner* (Cadzand), gerekend worden. De vormen *-spinner* en *spinder* (met epenthetische d) zijn nomina agentis van *spinnen*; *spinde* is te beschouwen als een contaminatie van *spinne* en *spinder*. Het *spinder*-lexeem is waarschijnlijk een oude kustwoord, dat verwant is met het Engelse *spider*.

1.2. Koppe, kobbe en samenstellingen ermee

Tegelijk met *spin* bestond volgens Blancquaert 1933, 371 vlg. ooit over het hele taalgebied het woord *kop(pe)* (met de variant *kobbe*) met als algemene betekenis “het bolvormige, vandaar ook o.m. de eierzakjes (of het zaknet?) van de spin” en tenslotte “het web”. De meest verspreide spinsoorten spinnen eierzakjes die ze aan hun webben of in de buurt daarvan ophangen. Zoals in het Frans, Latijn en Grieks ging in de Nederlandse dialecten de benaming *koppe/kobbe* voor het web over op de spin in een groot zuidwestelijk gebied (Frans-Vlaanderen, West-Vlaanderen en westelijk Oost-Vlaanderen). We hebben ons afgevraagd of in de zeldzame Oost-Vlaamse woorden *kobbetje(s)spin* en *kopje(s)spin* het eerste lid als een enkelvoud of als een meervoud beschouwd moet worden; in het laatste geval zou de vorm van het eerste lid op de oorspronkelijke ‘eierzakjes’-betekenis kunnen wijzen. De vorm *koppe* als simplex of als eerste lid van een samenstelling is overgeleverd in de dialecten van Frans-Vlaanderen (*koppe* en *koppespin*), westelijk West-Vlaanderen (*koppe*, zeldzaam *koppespin*) en Zeeland (*koppespin*, *-spinder*, *-spinner*); in Oost-Vlaanderen komt *koppe* verspreid voor in het westen van de provincie, in het woord *kop(pe)gespin* in de streek ten oosten van Gent en in *koppebeest* in Moorsel.

Kobbe is echter in West- en Oost-Vlaanderen de overheersende vorm geworden. Het woord is ook geattesteerd in Limburg: in Lummen *kobbe*, in Montfort *kob* (maar misschien moeten we hier *kop* lezen). De verhouding tussen *koppe* en *kobbe* is niet heel duidelijk, behalve in westelijk Oost-Vlaanderen, waar de overgang van stemloze explosieven naar stemhebbende (de zgn. tenuisverschuiving) tussen volle klinker en doffe e een regelmatig klankverschijnsel is. In dat gebied zijn overigens de verspreide *koppe*-opgaven ongetwijfeld te beschouwen als recente hypercorrecte vormingen. *Kobbe*- treedt op in samenstellingen in *kobbegespin* (een paar keer ten oosten van Gent), *kobbespin* (verspreid in westelijk West-Vlaanderen en de omgeving van Aardenburg) en in het reeds vermelde Oost-Vlaamse *kobbetje(s)spin*. Het woord *kop(pe)* is vooral bekend van het ruim verspreide woord

spinnekop, dat vooral voorkomt in westelijk Noord-Brabant, Antwerpen, Vlaams-Brabant, oostelijk Oost-Vlaanderen en oostelijk Zeeuws-Vlaanderen (in Loenhout één keer *spinkop*; in West-Vlaanderen drie keer *spinnekobbe*). Opmerkelijk is dat het ook frequent aangetroffen wordt in westelijk Frans-Vlaanderen. Het komt ook verspreid voor in de andere dialectgebieden, vooral ten oosten van het kerngebied, iets wat meer bepaald in België het gevolg zou kunnen zijn van de zgn. Brabantse expansie. Er zijn heel wat woordkaarten bekend die laten zien dat Brabantse dialectwoorden doordringen in andere dialectgebieden, terwijl het omgekeerde niet gebeurt.

Op de woordkaart 'ragebol' bij Blancquaert en Pée 1933 is te zien hoe de vormen met *koppe/kobbe* als eerste deel (*koppe/kobbejager* en *-vager*) in België een geografisch areaal vormen vanaf de kust tot de grens met het Brabantse dialectgebied. Op de kaart 'spinnenweb' bereiken de samenstellingen met *spin-* als eerste lid vanuit het oosten de streek van Antwerpen en Brussel. Het is bekend dat in samenstellingen oude woorden beter behouden blijven dan als simplex, zodat de gedachte voor de hand ligt dat de arealen van *koppe/kobbe* en *spin* ooit aan elkaar gegrensd hebben en geleid hebben tot de contaminatie *spinnekop*, een woord dat eerst 'spinnenweb' (het 'spinnen van een kop = web') heeft betekend (zie verder), maar in de betekenis 'spin' dan vanuit een Brabants kerngebied (Antwerpen-Brussel) is geëxpandeerd. *Spinnekop* is in deze optiek dus jonger dan *kobbe/koppe* of *spin*; het woord treedt trouwens in het Brabantse dialectgebied ook op in samenstellingen voor de *ragebol* en het spinnenweb (in die betekenis ook als simplex), meer bepaald in het zuidwesten van Vlaams-Brabant en in Noord-Brabant. Bij het Frans-Vlaamse *spinnekop* heeft zich een gelijkaardige contaminatie voorgedaan van een oud *spin* en een jonger *kobbe/koppe*, dat waarschijnlijk vanuit binnen-Vlaanderen expandeerde. Voor de samenstelling met de 'omgekeerde' volgorde als in *koppespin*, verwijzen we naar de volgende paragraaf.

De lexemen *koppel* (Brugge), *koppelspin* (Mater) en *spinnekoppel* (drie keer in Zuid-Oost-Vlaanderen) zijn erg zeldzaam. Blancquaert en Pée 1933:341 vlg. verklaart *koppel* als vglgt. Blijkens het Middelnederlands Woordenboek van Verdam bestond er een woord *kop* met als betekenis o.a. 'maat voor droge waren', naast een woord *koppel* met dezelfde betekenis. Vandaar dat beide woorden naderhand ook in de 'spin'-betekenis door elkaar gebruikt werden en ook in samenstellingen konden optreden.

1.3. Van 'spinnenweb' naar 'spin'

Hierboven is al uitgelegd dat *koppe/kobbe* een woord was voor het spinnenweb dat achteraf op de spin zelf werd toegepast. Ook het

Zeeuwse woord (ook verspreid in Frans-Vlaanderen en Veurne-Ambacht) *koppespinne* kan met spinnenwebben in verband gebracht worden en moet etymologisch als 'spinsters van kobben = webben' uitgelegd worden. In het vooral Walcherse lexeem *koppespinde* (*koppespinde* in Oostburg, Breskens en Biervliet) is die herkomst nog duidelijker, net zoals in het Cadzandse *koppespinner*. *Spinnekop* kan in een aantal Brabantse dialecten nog altijd zowel het spinnenweb als de spin zelf benoemen (in Noord-Brabant en in westelijk Vlaams-Brabant). Die homonymie heeft overigens in een aantal andere dialecten nieuwe samenstellingen teweeggebracht voor het spinnenweb, terwijl *spinnekop* enkel voor de spin werd gereserveerd. *Spinneweb* zelf (*web* is een deverbatief van *weven* 'spinnen') kan blijkbaar in Siebengewalt en Grathem nog steeds voor de spin gebruikt worden. De oude spinnenweb-betekenis is ook nog duidelijk voelbaar in de samenstellingen met *-gespin* (*kobbe-*, *koppespin*) in een klein Oost-Vlaams gebied ten oosten van Gent. Ook het eigenaardige woord *spinhoer* (reeds geattesteerd in Kiliaan) gaat etymologisch terug op de 'spinnenweb'-betekenis. Het *spinhoer*-gebied bestrijkt een klein gebied in de Zuiderkempen ten zuidoosten van Duffel, de geboorteplaats van Kiliaan. Het woord lijkt geen lang leven meer beschoren want het gebied ervan wordt zwaar door *spinnekop* en ook door *spin* aangetast. Blancquaert en Pée 1933:343 vlg. brengen het element *-(h)oor* – waarbij zij de h tussen haakjes schrijven; de status van die klank is dus onzeker – in verband met *hor*, een woord dat soorten van vlechtwerk kan aanduiden (*raamhor*; *hurde* = vlechtwerk van takken). De stap naar de spinnenweb-betekenis is dan niet groot meer. Kiliaan geeft overigens bij *spinhoere*: 'spinne, araneus, arenea', waarbij *araneus* de spin en *arenea* het web aanduidt.

1.4. Vrijer, caessant en liefste

De leukste woorden van het hele woordenboekartikel zijn ongetwijfeld *vrijer* (verspreid in Oost-Noord-Brabant en Nederlands Limburg), *caessant* in Tongeren en *liefste* in Hoensbroek. In het Woordenboek van de Nederlandse Taal (WNT) en het Middelnederlands Woordenboek zijn geen betekenissen van *vrijen* bekend die op een of andere manier met 'spinnen', 'weven' e.d. in verband gebracht kunnen worden. Het woord is waarschijnlijk vrij recent; het komt enkel in Nederland voor en is nagenoeg uitsluitend opgetekend in de vragenlijst N 26 van 1964. Blancquaert en Pée 1933: 370 hebben het woord enkel in de Limburgse plaatsen Schijndel en Oefelt opgetekend met de betekenis 'spinnenweb'. Misschien moet ter verklaring gedacht worden aan een fantasievolle eufemistische associatie met *vrijer* 'minnaar' voor een dier dat normaal negatieve gevoelens opwekt. De unica *liefste* en *caessant*, een traditioneel Limburgs woord voor wat tegenwoordig een 'vaste vriend (in)' wordt genoemd, liggen in elk geval in dezelfde betekenissfeer. Het verspreide voorkomen van

vrijer kan o.i. wijzen op het feit dat het woord tot een ander stijlregister behoort dan *spin*. Hier en daar heeft een respondent het opgegeven omdat hij dat woord interessanter vond dan het 'normalere' *spin*.

Bibliografie

Blancquaert, E. (1929), De Nederlandsche dialectnamen van de spin, den ragebol en het spinneweb. In: *Handelingen van de Commissie voor Toponymie & Dialectologie* 3. Blz. 209-228 (met 3 kaarten).

Blancquaert, E. en Péé, W. (en hun studenten) (1933), De Nederlandsche dialectnamen van de spin, den ragebol en het spinneweb. In: *Handelingen van de Koninklijke Commissie voor Toponymie & Dialectologie* 7. Blz. 329-431 (met 3 kaarten).

Prosopografie

Bart De Nil

Methodie voor het onderzoek van groepen

De zeer geleerd klinkende term *prosopografie* komt van het Griekse *prosoopografia*, dat is samengesteld uit de woorden *prosoopon* en *grafia*. *Prosoopon* is afgeleid van *proshorao* dat letterlijk 'het aangezicht' of 'datgene wat men aanschouwt' betekent. *Grafia* is Grieks voor 'beschrijving'. Dus de afgeleide betekenis van *prosopografie* is letterlijk: de 'beschrijving van uiterlijke kenmerken'.

Er is een onderscheid tussen de term *prosopografie* en *prosopografie* als onderzoeksmethode sui generis. Het woord duikt al in de eerste helft van de zestiende eeuw op maar het zou toch tot het midden van de negentiende eeuw duren vooraleer de term gemeengoed wordt als de omschrijving van een systematische verzameling van biografische gegevens (infra). ⁽¹⁾ Dit artikel werd opgevat als een theoretische inleiding tot de *prosopografie* gericht naar contemporaine historici zonder exhaustief te willen zijn. Iedereen die zich wenst te verdiepen in de berg van literatuur die hierover al is bijgeschreven verwijs ik verder naar de literatuur in het notenapparaat. Er werd ook getracht om het vaak hermetische discours in sommige van deze artikels te vertalen naar een iets breder publiek.

Eén woord, veel definities

We zouden de bal lelijk misslaan indien we voor de omschrijving van de term *prosopografie* ons beperkten tot de definities die staan in Van Dale: "schildering van personen in een bepaalde historische periode" of Wolters: "beschrijving van uiterlijk, karakter en levensomstandigheden van een persoon". Want over deze onderzoeksmethode zijn reeds heel wat theoretische beschouwingen gepubliceerd.

Uiteraard heeft elke auteur met de beste bedoelingen getracht om zijn of haar visie over de *prosopografie* zo helder mogelijk te definiëren. De ene met wat meer succes dan de andere. Het is ook opmerkelijk dat, in tegenstelling tot bijvoorbeeld de mondelinge geschiedenis, men nergens een methodologische handleiding tegenkomt die, los van het onderzoeksgebied of de periode, algemeen geldend kan worden genoemd. Wat men daarentegen krijgt zijn algemene richtlijnen over de doelstellingen van de *prosopografie*, het subject van het onderzoek en de onderzoeksvragen. En uitgenomen bij casussen zal men nooit concrete technieken tegenkomen. ⁽²⁾ Dit komt omdat de methodologie in elke casus wordt bepaald door de vraagstelling en

het bronnenmateriaal. ⁽³⁾ Deze beschouwingen of ‘theoretisch kaderen’ wordt hoofdzakelijk door onderzoekers verricht die de methode ook toepassen en aldus de term prosopografie definiëren afhankelijk van de aard van hun onderzoek of de periode waarin ze werken. Met als nadeel een veelheid van benaderingen maar met als groot pluspunt dat ze weten waarover ze schrijven. Het zijn geen stuurliu aan wal.

De voornaamste definities werden gegeven tijdens de jaren 1970 toen de methode, niet in het minst dankzij de opkomst van ‘laagdrempelige’ informaticatechnologieën binnen de onderzoekswereld, haar grootste expansie kende. ⁽⁴⁾ Ondermeer door Claude Nicolet die de doelstelling van de prosopografie omschreef als: “[...] *pertaining to the history of groups within the context of social and political history; it works by isolating a series of persons with a common characteristics or characteristics of social or political organization, thus preparing the ground for a series of analyses aimed at discovering constants and variables among the data.*” ⁽⁵⁾ Karl Ferdinand Werner, een andere toonaangevende mediëvist, schreef dat: “[...] *prosopography permits the combination of political history constructed around a series of events, with the more anonymous social history concerned with evolutionary change over the long-term, because it links the study of persons who sustained both.*” ⁽⁶⁾ Maar ook een Vlaamse mediëviste liet zich niet onbetuigd tussen haar gildenbroeders en definieerde de prosopografie als volgt: “*Een prosopografie is een collectieve biografie waarin de externe karaktertrekken van een bevolkingsgroep die iets gemeenschappelijk heeft (beroep, sociale afkomst, geografische herkomst, enz.) beschreven wordt. Vertrekkend van een vragenlijst, worden biografische gegevens verzameld over een welomschreven groep mensen en op grond van deze verzamelde gegevens worden antwoorden gevonden op historische vragen.*” ⁽⁷⁾

Sommige onderzoekers willen vooral het onderscheid maken met de biografie: “De prosopografische methode bestaat erin de externe karakteristieken van een min of meer homogene groep personen te beschrijven door het verzamelen van zoveel mogelijk materiële elementen per individu, waarbij de spirituele elementen die zouden toelaten van de persoon naar de persoonlijkheid over te schakelen, terzijde worden gelaten. Dit is het essentiële verschil tussen een prosopografie en een biografie.” ⁽⁸⁾ En er zijn Duitse historici die uit traditie (infra) de term enkel gebruiken voor de gegevensverzameling en ‘Historischer Personenforschung’ gebruiken wanneer ze hebben over een prosopografisch onderzoek. ⁽⁹⁾

Maar de definitie die het meest opduikt is die van Lawrence Stone (1919 - 1999): “*Prosopography is the investigation of the common*

background characteristics of a group of actors in history by means of a collective study of their lives."⁽¹⁰⁾ Deze definitie haalt haar legitimiteit als meest geldende niet louter door de brede weerklank die ze heeft bij onderzoekers. Maar in de eerste plaats omdat Stone de prosopografie als methode theoretisch heeft trachten te onderbouwen rekening houdend met de evoluties binnen historiografie en met oog voor verschillende onderzoeksgebieden en periodes.

Al deze definities hebben gemeenschappelijk dat ze de prosopografie zien als een onderzoek van de *externe karaktertrekken* van een groep. Het is dus op zijn minst ongenueanceerd om de prosopografie te vertalen als een 'groeps-biografie' of een 'collectieve biografie'. Hoewel de biografische dataverzameling en het maken van biografische fiches een noodzakelijke voorwaarde zijn voor een prosopografie heeft deze methode niets te maken met de studie van het individu. Het individu wordt historisch onderzocht aan de hand van biografieën of genealogieën maar is dit te beperkt voor een prosopografie. Of zoals Katherine Keats-Rohan het formuleerde: "Prosopography is about what the analysis of the sum of data about many individuals can tell us about the different types of connexion between them, and hence about how they operated within and upon the institutions – social, political, legal, economic, intellectual – of their time."⁽¹¹⁾

Uiteraard kan men net als over geslacht der engelen over definities blijven doorbomen.

Maar het is belangrijk om aan te tonen dat er ondanks de verschillende visies een consensus bestaat over de aard van methode. Dat niet elke biografische dataverzameling zomaar als prosopografie kan worden bestempeld.

Minder duidelijkheid bestaat er over de plaats die de prosopografie in het instrumentarium van de historicus inneemt. Is het een methode sui generis (die op zichzelf staat) of een techniek zoals de statistiek? Ook hier speelt het onderzoeksgebied en de periode weer een rol. Voor ondermeer classici, mediëvisten of Bourdiaanse cultuurwetenschappers is het een volwaardige methode die binnen de opleiding tot historicus een belangrijke plaats verdient. Maar veel contemporaine historici daarentegen kennen de term wel maar is hun theoretische kennis ervan, ondermeer door het gebrek aan goede casussen, op zijn zachts gezegd beperkt te noemen.

Desalniettemin blijkt dat de methode het best gedijt wanneer ze is ingeplant in een breder onderzoek. Dion Smythe noemt de prosopografie daarom ook een "auxiliary discipline", een hulpdiscipline, dus zeker geen doel op zich maar een belangrijk onderdeel van een historisch onderzoek.⁽¹²⁾ Dit 'bredere onderzoek' kan verschillende vor-

men aannemen (beschrijvend, kwantitatief, netwerkanalyse, edm.) en is ondermeer belangrijk voor de contextualisering van de onderzoeksresultaten van de prosopografie en voor de afbakening van de doelgroep (infra). Dit sluit aan bij veel onderzoekers die de methode zien als een schakel tussen de biografie en de institutionele geschiedenis en tussen de cultuurgeschiedenis en de sociaal-economische geschiedenis. Een prosopografie die niet is ingebed in een breder historisch onderzoek is dus als een kip zonder pluimen.

Waarvoor is de prosopografie een instrument?

Het verzamelen van biografische gegevens voor een prosopografisch repertorium dient om algemene onderzoeksvragen te beantwoorden. Want hoe leuk de levensverhalen of petites histoires van de actoren ook mogen zijn, voor een prosopografie is het enkel maar ruw materiaal voor de zoektocht naar algemene fenomenen die gelden voor de doelgroep in haar geheel. Zoals: sociale stratificatie, sociale mobiliteit, besluitvormingsprocessen, machtsverwerving of de werking van de instellingen. Volgens Stone heeft de prosopografie twee basisdoelstellingen. De eerste is om op zoek te gaan naar de wortels van de politieke actie: het ontdekken van de diepere belangen die onder de politieke retoriek en actie schuilgaan, de relatie met sociale en politieke bewegingen en aanduiden wie aan de touwtjes trekken. De tweede doelstelling behelst de sociale stratificatie en de sociale mobiliteit. Sociale stratificatie analyseert de veranderende rol in de maatschappij van specifieke groepen. Terwijl de sociale mobiliteit de veranderende (het stijgen of dalen) sociaal-economische positie van groepen nagaat.

Voor het bereiken van deze doelstellingen moeten de “common background characteristics” worden onderzocht. Deze hebben betrekking op: “birth and death, marriage and family, social origins and inherited economic position, place of residence, education, amount and source of personal wealth, accupation, religion, experience of office, and so on.”⁽¹³⁾ Een aandachtige lezer merkt direct op dat de gegevens in een prosopografisch repertorium verder gaan dan een doorsnee biografische fiche. De diverse informatie over de individuen dient dan te worden gecombineerd op zoek naar onderlinge verbanden en verbanden met ander vormen van gedrag of acties.

Bijvoorbeeld het verband tussen huwelijk en het verwerven van een sociale status. De prosopograaf zal hiervoor op een systematische manier alle mogelijke informatie betreffende de nuptialiteit (14), de evolutie van de materiële positie en het carrièreverloop van de leden van zijn doelgroep verzamelen.

Whats in a name: biografie, genealogie en sociografie.

Naast de prosopografie zijn er binnen de historiografie nog andere

disciplines die gebruik maken van persoonsgegevens als ruw materiaal. Meer bepaald de biografie, de genealogie en de sociografie. Zonder op elke van deze disciplines uitgebreid te focussen willen we hen toch de revue laten passeren en er op wijzen in wat ze verschillen met de prosopografie.

De biografie is het levensverhaal van een individu. Een goede biografie beperkt zich niet tot het aaneenrijgen van feiten of gebeurtenissen maar plaatst deze ook in hun historische context. Daarbij zijn ook de innerlijke roerselen van het individu van belang bij het verklaren van de motieven van diens handelen. Wanneer de biograaf een bepaalde invalshoek hanteert kunnen we bijvoorbeeld spreken van een politieke biografie die zich beperkt tot de politieke levenswandel van het individu of een psychologische biografie wanneer de biograaf zich laat leiden door de psychoanalyse bij de interpretatie van de levenswandel van zijn subject. Biografieën geven een idee over de maatschappelijke context waarin het individu leefde. Omdat vooral biografieën worden geschreven over 'uitzonderlijke' personen zijn ze niet representatief voor de maatschappij. Vanuit dit oogpunt is de biografie zelfs het tegenovergestelde van de prosopografie waarin gegevens worden gezocht die relevant zijn voor een groep. De prosopografie biedt wel een kader aan waarin een biografie kan worden geplaatst. De eigenheid van een persoon ten opzichte van de groep kan op deze manier beter worden geduid. De prosopografie biedt ook de mogelijkheid om personen die representatief zijn voor een groep er uit te lichten voor een diepgaandere biografie. Zonder deze methode levert een selectie uit een groep vaak de meest opvallende of uitzonderlijke individuen op die niet meer representatief zijn voor een groep.

De genealogie is een ander woord voor stamboomonderzoek of het onderzoek naar de wortels en de ontwikkeling van een geslacht. De genealogie is zonder meer een belangrijk hulpmiddel bij een prosopografie. Maar is door het uitgebreide veldwerk in archieven en registers van de Burgerlijke Stand zeer tijdsrovend en arbeidsintensief. Daarom ook dat de genealogie een geliefkoosde hobby is bij gepensioneerden. Er bestaan ook prosopografieën van een bepaald geslacht. ⁽¹⁵⁾ Maar dan staan de leden van het geslacht niet meer centraal maar wel hun relaties onderling en deze met de buitenwereld, dwz.: de manier waarop het geslacht zichzelf voorstelt, de contacten met vrienden, cliënten, zakelijke contacten, enzovoort.

De sociografie leunt het dichtst aan bij een prosopografie. Hierbij geeft men een systematische beschrijving van een sociale groep. Een sociograaf zal nagaan hoe een groep is samengesteld aan de hand van allerlei extern waarneembare parameters (sociaaleconomische, politieke, ...). Hij of zij schets dus een profiel van de groep. Hierdoor is

een externe vergelijking tussen 'gelijkaardige' groepen (bijvoorbeeld politiek personeel) mogelijk.

Interpretaties die gemaakt worden in een prosopografie kunnen ook op deze wijze worden gecontextualiseerd.

Historiek van de methode.

Omdat dat vaak het verband met de computer als hulpinstrument wordt gelegd wordt de prosopografie door sommige onderzoekers ten onrechte ervaren als een jonge onderzoeksmethode binnen de historiografie. Meestal is dit toe te schrijven aan een gebrekkige theoretische achtergrond. ⁽¹⁶⁾ Maar niets is minder waar: de prosopografie is reeds sinds het begin van de vorige eeuw een gevestigde methode binnen de historiografie. Eén van de grondleggers van de methode is sir Lewis Bernstein Namier (1888 - 1960) wiens *The Structure of Politics at the Accession of George III* geboekt staat als één van de baanbrekende prosopografische studies. ⁽¹⁷⁾ Namier haalde de toen vigerende visie over rol van George III en het Parlement onder uit met een onderzoek van het Engelse politieke systeem. Hij onderzocht de relaties tussen de Engelse parlementsleden aan de hand van een doorgedreven biografische en genealogische gegevensverzameling. Hij kwam tot de vaststelling dat het traditionele beeld van George III als intrigant en absoluut vorst niet klopte en dat politici, alle retoriek ten spijt, zich vaak lieten leiden door eigenbelang en door hun zakelijke belangen. Een tiental jaar na Namier verschenen nog twee baanbrekende studies die maakten dat de methode door historici algemeen werd aanvaard. In 1939 verscheen *Roman Revolution* van de Britse historicus Ronald Syme (1903 - 1989) en een jaar vroeger publiceerde de Amerikaanse socioloog Robert Merton (1910 - 2003) *Science, Technology, and Puritanism in Seventeenth Century England*. ⁽¹⁸⁾ Hoewel de onderzoeksresultaten van Namier en zijn volgelingen reeds vlug werden bekritiseerd hebben ze gezorgd voor een belangrijke vernieuwing in de historiografie. ⁽¹⁹⁾

Vanaf de dertiger jaren van de vorige eeuw tekenen zich twee scholen af. Een 'elitistschool' en een meer statistisch geïnspireerde 'mass school'. Er liep geen Rubicon tussen beide scholen maar het (h)erkennen van twee richtingen geeft goed aan hoe de prosopografie is geëvolueerd. De elitist-school beperkte zich tot het onderzoek van de topeelite. Relatief kleine maar maatschappelijk zeer belangrijke groepen die, volgens deze onderzoekers, het politiek leven beheersten en vorm gaven. Ze onderzochten de dynamiek in deze groepen aan de hand van de interactie op het gebied van familiale, huwelijks- en economische banden. Zij gebruikten weinig statistische methoden en lieten zich maar zelden inspireren door theorieën uit de sociale wetenschappen. Hun benadering lijkt verouderd maar is dat hoegenaamd niet. Vooral in Angelsaksische landen houden onderzoekers zich nog

steeds bezig met de invloed van kleine elites op het politiek leven. ⁽²⁰⁾ Ook invloedrijke mediëvist George Beech definieerde in 1976 de prosopografie nog in elitist-termen als de studie naar de machtsverwerving door invloedrijke personen. ⁽²¹⁾ De mass-school daarentegen haalde zijn mosterd uit de sociale wetenschappen. Ze waren vooral geïnteresseerd in het oplossen van een bredere vraagstelling. Ze hielden zich bezig met het maken van statistische correlaties van veel variabelen in plaats van het zoeken van verbanden doormiddel van series van detailstudies. Ze waren meer bezig met sociale geschiedenis en het zoeken naar antwoorden op algemene fenomenen zoals de sociale mobiliteit van een groep.

Hoewel beide scholen verschillen in het subject van hun studie, hun probleemstellingen en doelstellingen zijn ze gelijkaardig in hun interesse voor de gemeenschappelijke kenmerken van een groep in plaats van het individu of een instelling. Voor alle duidelijkheid: de benaming mass school slaat niet op de omvang van de groepen in de maatschappij maar op de gehanteerde technieken en de onderzoeksvragen.

De prosopografie had tijdens de jaren dertig van de vorige eeuw nooit kunnen floreren ware het niet dat de historiografie op dat moment in een crisis zat. Veel jonge historici zagen geen heil meer in de negentiende eeuwse institutionele geschiedschrijving en stonden cynisch tegenover het politiek systeem. ⁽²²⁾ Dit laatste is te begrijpen in de context van het intellectuele klimaat tijdens het interbellum. ⁽²³⁾ Historici zochten naar nieuwe methoden om het politieke systeem en de instellingen te onderzoeken. Tegelijk waren er de ontwikkelingen binnen de sociale wetenschappen die de historici toegang gaf tot nieuwe vragen en technieken. Door sociologen werd het belang ingezien van sociale groepen, economen gaven inzicht in de economische motieven van iemands daden en door de opkomst van antropologie kreeg men meer belangstelling voor het belang van familiebanden bij het verklaren van het menselijk gedrag.

Na de Tweede Wereldoorlog verdween de strikte opdeling tussen deze twee benaderingen en werd zowel de casestudy (oorspronkelijk de methode van de elitist school) als de statistische methode toegepast in alle onderzoeksgebieden en periodes.

Toch is het in de studie van de Klassieke Oudheid, de Middeleeuwen en bij het eliteonderzoek dat de prosopografie de meeste resultaten heeft behaald. Ongetwijfeld speelt een bepaalde onderzoekstraditie hierin een rol. De beperkte toepassing van de methode in de Hedendaagse geschiedschrijving valt ondermeer te verklaren door de problemen bij het opstellen van het prosopografisch repertorium, de beperkte kennis van de methode en de gebrekkige gegevensverzameling (infra).

Een buitenbeentje is de Franse prosopografische traditie die sinds de jaren zeventig door de Franse socioloog Pierre Bourdieu (1930 - 2002) en zijn medewerkers werd ontwikkeld. ⁽²⁴⁾ In een door Bourdieu geïnspireerde prosopografie onderzoekt men individuen behorende tot eenzelfde 'veld'. Met als voornaamste doelstelling het achterhalen van de geschiedenis en de structuur van het veld. Als 'smaakmaker' voor degenen die niet vertrouwd zijn met Bourdieu's veldtheorie volgt de definitie van een 'veld': "*A field exist where people are struggling over something they share, where something specific is at stake (for example in the literary field how to write and judge literature), where specific investments and entrance-fees are expected from new pretenders, where there are specific rules of the game, specific stakes, rewards and signs of authority. That all this is 'specific' signifies that is not to be found in other fields.*" ⁽²⁵⁾ De Bourdiaanse prosopografie is een goed voorbeeld hoe de oude benaderingen van de elitist en mass scholen samen komen. ⁽²⁶⁾ Met deze werkwijze heeft men reeds veel resultaten geboekt in de cultuurwetenschappen, in het bijzonder de literatuursociologie.

Desalniettemin was de prosopografie een methode die tot de jaren zeventig enkel was gekend door academici en dan nog hoofdzakelijk bij Mediëvisten en Classici. We moeten echter vaststellen dat de laatste jaren steeds meer niet-academici de methode hanteren wat het tegelijk heeft gezorgd voor een popularisering en een devaluatie. ⁽²⁷⁾

Beperkingen van een prosopografie.

De vaststelling dat er in de prosopografie geen methodologische kloven bestaan kan worden vervangen door de opmerking dat er wel een kloof is bij het subject tussen 'massa' en 'elite'. Het is niet zonder betekenis dat men vaak eliteonderzoek blijft gebruiken als synoniem voor prosopografie. Immers de voornaamste beperking van de methode ligt in het onderzoek van de brede massa. Het is opmerkelijk hoe, tot dusver, enkel maar geslaagde onderzoeken werden uitgevoerd naar 'elites' in de brede betekenis. Dit betekent maatschappelijke elites zoals de Romeinse curie of de negentiende-eeuwse burgerij maar ook goed afgebakende en goed gedocumenteerde minderheden binnen de lagere strata zoals criminelen, zorgbehoevenden of minoritaire politieke groepen zoals anarchisten. ⁽²⁸⁾ Maar de pogingen tot een prosopografie van massagroeperingen (vakbonden, politieke partijen, politiek personeel na de Eerste Wereldoorlog) zijn bij gebrek aan adequate gegevens en methodologie steeds dood geboren kinderen gebleken. ⁽²⁹⁾ Ongetwijfeld het meest gekende voorbeeld is de *Dictionnaire biographique du mouvement ouvrier français*, ook wel 'le Maitron' genoemd naar de bezieler van het project Jean Maitron (1910 - 1987), waarvan het eerste deel verscheen in 1964. Ondanks de decennialange claim die 'le Maitron' maakt op een algemene proso-

pografie van de Franse arbeidersbeweging is men er slechts in geslaagd om enkele onderzoeken af te leveren van kleine en sterk geografisch en chronologisch afgebakend beroepsgroepen. ⁽³⁰⁾ Een voorbeeld dichterbij huis is de doctoraatsverhandeling van Guy Vanschoenbeek (- 1996) over de wortels van de sociaal-democratie in Vlaanderen. ⁽³¹⁾ Vanschoenbeek stelde een uitgebreid repertorium samen van de leden van de Gentse coöperatie Vooruit vòòr de Eerste Wereldoorlog.

Dankzij dit repertorium en niet in het minst geholpen door zijn encyclopedische kennis van de bronnen en het onderzoeksgebied kon Vanschoenbeek enkele vernieuwde inzichten te geven over de 'monde socialiste Gantois'. Maar hij was er zich van bewust dat hij nog ver was verwijderd van een echt prosopografisch onderzoek. ⁽³²⁾

Vooraf het blootleggen van netwerken en het onderzoeken van de sociale mobiliteit vormt voor de heterogeen afgebakende groepen binnen de lagere strata een probleem. Men kan zich de vraag stellen waarom vooral contemporaine historici en in het bijzonder deze actief binnen de sociale geschiedschrijving het louter verzamelen van biografische gegevens en het extrapoleren hieruit van rudimentaire interpretaties verkeerdelijk beschouwen als een prosopografie. Ongetwijfeld heeft dit te maken met een onvoldoende kennis van de methode en de problematische gegevensverzameling voor grotere groepen. Deze verwarring is ook terug te brengen tot de grote 'feitenverzamelaars' uit de negentiende eeuw. Bekendste onder hen is de Duitse historicus Theodor Mommsen (1817-1903) die aan de wieg stond van de *Prosopographia Imperii Romani saeculi* (1897/1898), een biografisch woordenboek van het Romeinse Rijk. Na Mommsen volgden nog meer van dergelijke biografische woordenboeken waarin werd getracht om zoveel mogelijk feiten van 'grote mannen' te verzamelen. En in het verlengde hiervan werd sinds het begin van de twintigste eeuw in veel landen een Nationaal Biografisch Woordenboek opgestart. Met de democratisering van de geschiedbeoefening na de Tweede Wereldoorlog ontstond de nood om ook voor de actoren van de massabewegingen biografische repertoria samen te stellen. Dit hing samen met de introductie, hoofdzakelijk door Britse sociale historici, in de jaren 1960 van het historisch onderzoek 'van onderuit'. Waarbij men de geschiedenis van en vanuit het oogpunt van anonieme massa wou schrijven. Maar een onderzoek van het 'gewone volk' is door het gebrek aan directe bronnen "tegelijk de meest voor de hand liggende én de moeilijkste benadering". ⁽³³⁾

Het aanleggen van deze biografische databanken blijft tot op vandaag voortleven. Dat dit nuttige werkinstrumenten oplevert en de aanzet kan geven tot verder onderzoek zal niemand betwisten. Maar of deze

positivistische feitenkennis ons iets verder helpt is een andere vraag. Om Karel Van Het Reve aan te halen: *“Je kunt feiten op een rijtje zetten tot je blauw ziet, maar zinvolle conclusies komen daar niet zomaar uit.”* ⁽³⁴⁾ Lawrence Stone omschreef ze als: *“In terms of psychological motivation, these obsessive collectors of biographical information belong to the same category of anal-erotic males as the collectors of butterflies, postage stamps, or cigarette cards; all are by-products of the Protestant Ethic.”* ⁽³⁵⁾ Maar los van de encyclopedische functie kan men zich ook methodologische vragen stellen bij dergelijke biografische verzamelingen. Immers het concept en de gegevensverzameling gebeurt altijd in een welbepaalde heuristische of maatschappelijke context. Zelfs al is deze klein van opzet en samengesteld door gerenommeerde historici zoals in het geval van het *Biografisch Woordenboek van het Socialisme en de Arbeidersbeweging in Nederland* (BWSA), waarin Ger Harmsen een viertal “vertekeningen” opmerkte: *“Opvallend in het BWSA is de ondervertegenwoordiging van vrouwen, uiteraard het gevolg van de dominantie van mannen in de arbeidersbeweging. Voorzover vrouwen hierin een rol speelden of minstens aanwezig waren, bleek het moeilijk hen zichtbaar te maken. De getrouwen onder hen gingen meestal schuil achter haar eigen man. Maar zelfs als zij zich uitsluitend aan het huishouden wijden, kunnen zij heel goed invloed op het politieke denken en handelen van hun echtgenoot uitgeoefend hebben. Deze invloeden laat zich zelden meer achterhalen. Ongetwijfeld zal over menig probleem aan de huiselijke haard of in bed gesproken zijn. Dat we hier in het BWSA niet veel van terugvinden, is neem ik aan overwegend het gevolg van een gebrek aan bronnen; maar niet geheel. Een tweede vertekening ontstaat doordat de linkse intellectuelen die een spoor hebben nagelaten in de vorm van publicaties, welke voor de sociale ideeëngeschiedenis van belang zijn, eerder een plaats in het BWSA krijgen dan de arbeiders die hun creativiteit of uithoudingsvermogen toonden bij de opbouw van het rijk geschakeerde geheel van organisaties. Toch is praktisch-organisatorisch vorm geven aan de arbeidersbeweging niet van minder betekenis dan het lanceren en bediscussiëren van ideeën. Zonder de georganiseerde actie die een eisenprogramma voor sociale hervormingen realiseert, dat in zijn totaliteit een menswaardige samenleving belichaamt, blijft dit een goedbedoelde loze kreet. Zij die de gave van het woord hebben en kans zien sociale idealen te formuleren, vallen echter meer op en zijn gemakkelijker in de schriftelijke en gedrukte bronnen terug te vinden, dan de volhardende bestuurders, vindingrijke actievoerders en andere organisatoren die in hoofdzaak tot de arbeidersklasse behoren. Een derde vertekening ontstaat door de dominantie van Amsterdam binnen het totale nationale beeld, dat de geschiedschrijving gecreëerd heeft. Zo blijft nog steeds het gewicht van Rotterdam – juist voor de SDAP – onderbelicht. Gelukkig neemt de betekenis en omvang van de regionale geschiedschrijving toe en besteedt het BWSA ook aandacht aan hen die bij het*

ontstaan en de ontwikkeling van de arbeidersbeweging in de belangrijkste regionale centra en kleinere steden betrokken waren. In de vierde plaats zijn dwarse, individueel optredende randfiguren en vertegenwoordigers van marginale links-radicalen groeperingen (sekten), althans gemeten aan hun invloed op de sociale geschiedenis en hun aandeel in de maatschappelijke hervormingsarbeid, in het biografische genre relatief oververtegenwoordigd. Dit laatste in vergelijking met de historisch succesvolle hoofdstromingen die de moeizame prozaische en minder tot de verbeelding sprekende lange mars door de instituties maken.” (36)

Men kan stellen dat algemene biografische databanken zich moeilijk lenen tot de gegevensverzameling voor een specifiek onderzoek. De gegevensverzameling is immers afhankelijk van de vraagstelling en de bronnen. Zo kan het gebruik van de mondelinge geschiedenis van gegevens opleveren die moeilijk te integreren zijn in het bestaande databankstructuur. Elke algemene biografische dataverzameling zal beperkingen opleggen aan een specifiek onderzoek. Daarom is het belangrijk bij het opmaak van de databankstructuur voor een prosopografisch repertorium steeds te vertrekken van de probleemstelling, onderzoeksvragen en de gegevens die men wenst te verzamelen.

Richtlijnen voor een prosopografie.

Door de specificiteit van elk onderzoek kent de prosopografie geen universele methodologie maar heeft ‘good practice’ toch enkele richtlijnen opgeleverd waarover onder onderzoekers een consensus bestaat. Toch zijn er veel voorbeelden aan te halen van minder geslaagd prosopografisch onderzoek. Waarbij men soms de bedenking kan maken of de term ‘prosopografie’ niet eerder werd misbruikt om een biografische gegevensverzameling en enkele beperkte analyses te overgieten met een pseudowetenschappelijk sausje. Zeker als men weet dat het arbeidsintensieve karakter van de methode - sommigen spreken zelfs over monnikenwerk - zich niet leent tot snelle publicatieregimes. Ondanks de moeite die sommigen auteurs zich getroosten om de prosopografie te definiëren en methodologisch te kaderen is de term de laatste jaren onderhevig aan een devaluatie. Niet in het minst door de snelle opmars van de huis-tuinen-keuken software waardoor iedere historicus zijn zorgvuldig verzamelde gegevens kan onderwerpen aan verschillende bewerkingen in spreadsheets en databanken. Maar indrukwekkende grafieken of mooie taartdiagrammen met veel kleurtjes volstaan niet voor een degelijke prosopografie. De methode is er in de eerste plaats op gericht om historische probleemstellingen aan te pakken.

Nochtans wijzen verschillende auteurs ons op de mogelijkheden van de prosopografie, indien er wordt gekozen voor: **“een duidelijke afgebakende, niet te grote en goed gedocumenteerde groep en een periode van niet meer dan een eeuw en bovendien de prosopo-**

grafische methode gebruiken om een specifieke vraag te beantwoorden.”⁽³⁷⁾

Een duidelijk afgebakende groep.

De afbakening van het repertorium is misschien wel de belangrijkste stap in een prosopografisch onderzoek. Het definiëren van de doelgroep wil zeggen: deze thematisch, chronologisch en geografisch afbakenen.

De thematische afbakening is belangrijker dan op het eerste zich zou kunnen blijken voor de samenstelling van een homogene groep die niet te uitgebreid is. Voor de thematische afbakening stelt men zich de vraag: wat is de gemeenschappelijke en waarneembare kenmerk van mijn doelgroep? Dit kan zijn: het behoren tot een bepaald beleidsniveau, het lidmaatschap van een vereniging, de sociale status of de afkomst. Het spreekt vanzelf dat institutionele kenmerken gemakkelijker zijn af te lijnen en te verantwoorden dan meer keuzegebonden kenmerken zoals arm, rijk of burgerij. Idealiter is het wanneer de samenstelling van doelgroep kan worden onderbouwd met een wetenschappelijk (deel)onderzoek. Een voorbeeld wordt ons geleverd door Duijvendak en Felling die een prosopografisch onderzoek uitvoerden op de Rooms-Katholieke elite in Zuid Nederland tijdens de negentiende en begin twintigste eeuw.⁽³⁸⁾ Bij de samenstelling van hun prosopografisch repertorium maakten ze gebruik van een netwerkanalyse. Hierbij werden de meest centrale personen in het organisatorisch netwerk weerhouden voor het repertorium.

Maar ook bij ogenschijnlijk meer evidente thematische afbakeningen moet worden opgepast voor de chronologische en geografische implicaties. Een prosopografie van de Belgische Volksvertegenwoordigers mag dan wel een intellectuele uitdaging zijn, methodologisch is het een onmogelijkheid. Eerst zijn er de praktische bezwaren die de chronologische afbakening (sinds 1830) en geografische afbakening voor de gegevensverzameling en analyse zouden opleveren. Maar het is vooral de omvang en de heterogene samenstelling van de doelgroep die het onderzoek zou bemoeilijken. Zo is het cruciaal voor de analyse om te werken met een homogene groep daar men steeds moet kunnen terugvallen op dezelfde concepten. Bijvoorbeeld bij ideologische classificatie waarbij concepten zoals liberaal of conservatief veranderen doorheen tijd.

Maar ook heden ten dage is een indeling op ideologische basis een zeer moeilijke oefening. Ook bij de sociale stratificatie moet men opmerken dat het bepalen van de sociale status met de parameter beroep geen sinecure is. Net zoals het uitdokteren van een beroepsclassificatie die werkzaam is voor een onderzoek over een langere periode.

De afname van de status van een onderwijzer binnen de gemeenschap en de totaal verschillende sociaal-economische structuur voor en na de Tweede Wereldoorlog zijn slechts twee voorbeelden. Een heterogene groep is ook problematisch op het gebied van de onderzoeksconcepten.

De methode om algemene fenomenen te onderzoeken is verschillend voor de sociaaleconomische positie van een doelgroep. Het onderzoek, bijvoorbeeld, naar de sociale mobiliteit in de negentiende eeuw is wezenlijk verschillende voor elites zoals burgerij of adel, enerzijds, en de lagere strata zoals fabrieksarbeiders, anderzijds. Om de draagwijdte hiervan in te schatten volstaat het om er het elite-onderzoek voor de negentiende eeuw op na te slaan en het verhelderende essay van Jürgen Kocka *Social Mobility and the Formation of the Working Class* eens te lezen. ⁽³⁹⁾ Dat de parameter 'huwelijk' anders moet worden ingeschat wanneer het gaat over de adel of fabrieksarbeiders aan het begin van de twintigste eeuw hoeft geen betoog.

Problematisch wordt het dus wanneer door de afbakening van de doelgroep arbeiders en adel samen voorkomen in een prosopografisch repertorium.

Ook de geografische afbakening heeft zijn invloed op de interpretatie van de gegevensverzameling. Zo moet men het schisma tussen stad en platteland in overweging worden genomen bij het afbakenen van de doelgroep. Bepaalde gebieden kunnen immers verstedelijken waardoor de context waarin leden van de groep actief zijn veranderd. Voor iemand die streeft naar een politiek mandaat is de stad of een dorp een wezenlijk verschillende context. En dan is er nog de bronnenproblematiek waarbij er zich ook een verschil aftekent tussen grote en kleine centra. ⁽⁴⁰⁾

Het bouwen van een bakstenen muur.

Tot spijt van sommigen stopt een prosopografie niet met het verzamelen van gegevens in een databank. Reeds van bij het verzamelen van de gegevens moet de historicus zijn bronnen lezen en interpreteren. Maar daarna moeten deze biografische gegevens nog aan elkaar worden verbonden zodanig dat er correlaties ontstaan die licht kunnen werpen op een historische vraagstelling. Hiervoor moet men de data interpreteren. In een soort van checklist van methodologische fouten hanteerde Thomas Carney de uitdrukking "*Weeping Brick style*" om de constructie van een prosopografie, de "*case building*", te illustreren. ⁽⁴¹⁾ Hij gebruikt het beeld van een bakstenen muur. De stenen zijn de data, de feiten, terwijl de interpretatie de mortel is die de stenen samenhoudt in een welbepaalde constructie. Het volstaat dus niet om losse gegevens op elkaar te stapelen zonder dat ze bij

elkaar worden gehouden door een goede interpretatie. Daarom geeft Carney enkele interpretatieproblemen die vooral zijn gericht op de studie van de Klassieke Oudheid. Toch zijn er een paar die ook opgaan voor contemporaine historici.

Zoals de "*Technique Short-fall*" waarbij iemand er vanuit gaat dat hij genoeg kennis heeft van het bronnenmateriaal om uit de losse hand interpretaties te maken. Vaak omgeven met randinformatie en verpakt in een literair taalgebruik. ⁽⁴²⁾ Dit is een reden waarom een prosopografie dikwijls blijft steken in het verzamelen van biografische gegevens. De verzamelaar beroept zich op zijn expertise van het bronnenmateriaal om op basis van enkele losse vaststellingen zijn doelgroep te analyseren. Terwijl een prosopografisch onderzoek veel meer om het lijf heeft.

Een ander interpretatieprobleem is de 'onwaarschijnlijkheids structuur' van een prosopografische studie. Een onderzoeker kan zich laten meeslepen door een subjectieve en empathische interpretatie van de feiten. Er wordt een 'circumstantail' of bijkomstige bewijsvoering gehanteerd wat dan resulteert in een ketting 'mogelijkheden' en 'onmogelijkheden' die eerder pseudofeiten zijn. In de trant van 'gezien het feit dat' en 'rekening houdend met' en 'gezien x bestaat de mogelijkheid dat y' dan 'kunnen we stellen dat', enzovoort, enzovoort. De prosopografie is een analytische methode wat iets anders is dan een verhalende of narratieve geschiedschrijving.

Cirkelredeneringen vormen ook een interpretatieprobleem die reeds zijn oorsprong vindt bij de gegevensverzameling. Deze interpretatiefout gebeurt wanneer men door een uniforme vraagstelling enkel uniforme antwoorden krijgt die ruimte laten voor slechts één mogelijke interpretatie: "Op die manier kan men als resultaat verkrijgen dat er slechts één manier van machtsverwerving is, of slechts één goede manier van scholing, omdat er slechts onderzoek naar die wijze van machtsverwerving of scholing gebeurd is (door het bronnenmateriaal of door een eenzijdige vragenlijst)." ⁽⁴³⁾ Door bijvoorbeeld geen rekening te houden met alle vormen van scholing (thuisonderwijs, zelfstudie, buitenschools onderwijs bv.: opkomende arbeidersbeweging) en zich blind te staren op regulier onderwijs of diploma's kan men de foute conclusie trekken dat voor deze of gene carrière geen scholing nodig was of dat universiteit een belangrijke troef is voor opwaartse sociale mobiliteit.

Tot slot

Toen ik deze tekst schreef herinnerde ik mij een workshop prosopografie die op 29 april 2000 tijdens de Dag van de Nieuwste Geschiedenis werd gehouden aan de ULB. Na een voorstelling door

de panelleden van hun bezigheden onder noemer prosopografie maakte José Gotovich, toenmalig directeur van het SOMA, vanuit het publiek de opmerking dat het bij alle voorbeelden alleen maar ging over het verzamelen van biografische gegevens en dat er van analyses geen sprake was. Om maar te zeggen dat het veel gemakkelijker is om de dingen gewoon bij hun naam te noemen en de prosopografie enkel maar te gebruiken als het werkelijk om een prosopografisch onderzoek gaat en niet als het om een verzameling van biografieën gaat.

VOETNOTEN

(1) Voorbeelden van het eerste gebruik van de term 'prosopografie' zijn: *Prosopographia heroum atque illustrium uirorum totius Germaniae* (Basel, 1555-'56), door Heinrich Pantlin, een woordenboek van Duitse helden. En *Prosopographiarum libri quatuor, in quibus personarum van Justin Gobler uit 1537 dat staat geboekstaafd als het eerste gebruik van de term.* (K.F. Werner, 'L'apport de la prosopographie à l'histoire sociale des élites, In: K.S.B. Keats-Rohan (ed.), *Family trees and the roots of politics*, Woodbridge, 1997, pp. 1-21.)

(2) Dit is ook de reden waarom we het gebruik van de ICT bij prosopografisch onderzoek buiten beschouwing hebben gelaten. Nog los van het gegeven dat men door de snelle evoluties binnen de informaticatechnologie vlug verouderde informatie meegeeft. Is het gebruik van het een of de andere databasestructuur, informaticaprogramma of techniek (bijvoorbeeld recordlinking) gebonden aan een specifiek onderzoek. In de bibliografie is literatuur opgenomen waarin wat praktische tips over het gebruik van ICT en prosopografie staan.

(3) "And there's no one "ideal" form of prosopography. The guidelines have to be adapted as the question and source materials under study indicate. For maximum effectiveness, a combination of techniques seems indicated. Collection of data on multiple career lines is only one component technique. In itself it does not constitute prosopography, which involves the meshing together of several such component techniques." (T. F. Carney, *Prosopography: payoffs and pitfalls*, In: *Phoenix*, 27, 1973, 2, p. 164.)

(4) Koen Goudriaan, Kees Mandemakers, Jochun Reitsma, Peter Stabel (eds.), *Prosopography and Computer. Contributions of Mediaevalist and Modernists on the Use of Computer in Historical Research*, Leuven / Apeldoorn, Garant, 1995, p. xxvii. Computers werden gebruiksvriendelijk en goedkoper met de uitvinding van de geïntegreerde schakeling in 1969 en de snelle ontwikkeling van de chip tijdens de jaren zeventig. Voordien bestonden reeds computers opgebouwd eerst uit radiobuizen daarna transistoren maar die waren groot, zwaar en zeer duur.

(5) C. Nicolet, *Prosopographie et histoire sociale: Rome et l'Italie à l'époque républicaine*, In: *Annales, Économies, Sociétés, Civilisations*, 25, 1970, pp. 1209-1228.

(6) K. F. Werner, *op.cit.*, p. 5.

(7) H. De Ridder-Symoens, *Prosopografie en middeleeuwse geschiedenis: een onmogelijke mogelijkheid?* In: *Handelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent*, 45, 1991, p. 96.

(8) N. Bulst en Ph. Genet, Introduction, In: *Medieval Lives and the historian: studies in Medieval Prosopography*, Kalamazoo, Medieval Institute Publ., 1986, .

(9) "Met 'Prosopografie' wordt de databank en lijst van alle personen uit een in tijd en ruimte bepaald milieu bedoeld, terwijl met 'Historischer Personenforschung' de verwerking van het prosopografisch materiaal vanuit de verschillende historische invalshoeken bedoeld wordt." (N. Bulst, *Zum Gegenstand und zur Methode von Prosopographie*, In: N. Bulst en Ph. Genet, *op.cit.*, p. 3).

(10) L. Stone, Prosopography, in: *Daedalus*, 1971, 1, pp. 46-79. Verscheen ook in F. Gilbert en S. Graubard (eds.), *Historical Studies Today*, New York, 1972, pp. 107-140.

(11) K. Keats-Rohan, Prosopography and computing: a marriage made in heaven, In: *History and Computing*, 12, 2000, 1, p. 2.

(12) D. Smythe, Putting technology to work: the CD version of the Prosopography of the Byzantine Empire I, In: *History and Computing*, 12, 2000, 1, pp. 641-867.

(13) L. Stone, id.

(14) Nuptialiteit is meer dan vermelden of de persoon was gehuwd en zo ja met wie. Het behelst naast de huwelijksgegevens ook storings in het huwelijk, nuptialiteitspatronen, eventuele samenlevingsvormen (samenwonend) en de gezinsvorming.

(15) J. H. M., Hoen, Prosopografie, een andere aanpak van genealogisch onderzoek, In: L. Corten, *De jaren verstrijken*, Sittard, Stichting Charles Beltjens, 1993, pp. 99-107.

(16) Ter illustratie: de reeks van verhandelingen van 'prosopografieën' van het verzet tijdens de Tweede Wereldoorlog aan de vakgroep Nieuwste Geschiedenis van de UGent. De eerste over Bottelare tijdens het verzet gaf nog een summere theoretische inleiding op basis van een studiedag over prosopografie aan het SOMA en waarin de auteur stelde dat het ging over een recente methode. (Patrick Duportail, *Bottelare, een plattelandsgemeente in Wereldoorlog Twee: prosopografische analyse van het verzet: studie van haar dagelijks leven: waardenonderzoek*, RUG, onuitg. Licentieverhandeling, 1995 (optie: Nieuwste Tijden). Zijn navolgers wisten inspanning van hun voorganger te waarderen en beperkten zich tot het overnemen van zijn inleiding.

(17) L.B. Namier, *The structure of Politics at the Accession of George III*, London, 1929. Er zijn vooroorlogse voorbeelden aan te halen van prosopografieën zoals de studies van Charles Beard (1874 - 1948) en Arthur Percival Newton (1873 - 1942). Maar deze vroege pioniers hadden geen invloed op de ontwikkeling van de methode na de Eerste Wereldoorlog. Namier daarentegen had een enorme invloed op de generaties onderzoekers na hem zodanig zelf dat men destijds sprak van de onderneming 'Namier Inc.'. (C.A.

Beard, *An Economic Interpretation of the Constitution of the United States*, New York, Macmillan, 1913. en A.P. Newton, *The Colonizing Activities of the English Puritans*, New Haven, YUP, 1914.).

(18) R. Syme, *The Roman Revolution*, Oxford, OUP, 1939.

R.K. Merton, *Science, technology and Puritanism in Seventeenth Century England*, Bruges, St. Catherine Press, 1938. (OSIRIS: Studies on the History and Philosophy of Science and on the History of Learning and Culture IV).

(19) "Transferred to other societies and other periods, the prosopographical method could be hugely enlightening, as can be seen from the impact in the middle third of the twentieth century made by the researches of Lewis Namier into the factional politics of eighteenth-century Britain. Yet Namier is also not without his critics, and rightly so his work now has an oddly dated look. We now realise that a study of eighteenth-century Britain that concentrates on a political elite largely based in London ignores many centres of power." (D. Pelteret, Unity in diversity: prosopographies and their relations with other databases, In: Keats-Rohan, op.cit., p. 14.)

(20) Typerend is de aandacht tijdens de verkiezingsstrijd in de Verenigde Staten van 2004 voor het feit dat de president George Bush jr. en zijn uitdager John Kerry beiden lid zijn van het elitaire jongensclubje 'Bones and Skuls'.

(21) "Its object is the identification and study of the influential people of a given period, the people who held the positions of power in their society. More specifically, it seeks biographical data about their place and family of origin, their social status, their friends, acquaintances, and other personal contacts, and about their careers." (G. Beech, Prosopography, In: James M. Powell, *Medieval studies: An introduction*, Syracuse, Syracuse University Press, 1976, p. 151.)

(22) Men kan een parallel te trekken met de ontwikkelingen binnen de sociale geschiedschrijving waarbij sinds de jaren zeventig en tachtig steeds meer afstand werd genomen van de scleroseerde institutionele benadering.

Hoewel wars van nieuwe benaderingen er nog steeds institutionele studies verschijnen. (P. Van Den Eeckhout, *The quest for social history in Belgium (1948-1998)*. In: *Archiv für Sozialgeschichte*, 40, 2000, pp. 321-336.)

(23) Dit cynisme ontstond uit de nasleep van de Eerste Wereldoorlog waarbij ook binnen hogere kringen werd getwijfeld aan de integriteit van politici en instellingen aan belang moesten inboeten. Veel jonge historici zochten hun heil in andere maatschappijmodellen zoals het Marxisme. Ook de grondleggers van de prosopografie reflecteerden in hun werk de negatieve houding tegenover het politieke systeem. Ondermeer Charles Beard was sterk beïnvloedt door het Marxisme (C.A. Beard, *An Economic Interpretation of the Constitution of the United States*, New-York, Macmillan, 1935). Vooral de Britse universiteiten waren een kweekvijver voor marxistische historici, zoals E.P. Tompson, Eric Hobsbawm en Lawrence Stone die na de Tweede Wereldoorlog een zeer grote impact zouden op hebben op de geschiedschrijving, in het bijzonder de sociale geschiedenis (cf. Past and Present).

(24) Donald Broady, *French prosopography: definitions end suggested readings*, In: *Poetics*, 30, 2002, pp. 381-385.

(25) Op.cit., p. 383.

Voor het toepassen van de Bourdiaanse prosopografie dient men zich onder te dompelen in de boeiende maar zeer complexe structuralistische cultuurtheorieën van Pierre Bourdieu. Een zeer sterk verklaringsmodel dat jammer genoeg door slechts weinig historici adequaat wordt gehanteerd.

(26) "Some studies give the bird's-eye view of how the system works, others take a magnifying glass to scrutinize the life and work of certain authors and their immediate environments. The research tools offered by the French prosopographical tradition are useful for achieving the synoptic view of the field as well as an understanding of the human practices that, while being conditioned by the field, constitute the conditions for its development." (Op.cit., p. 384.)

(27) De prosopografie was in 1985 de eerste discipline in het historisch onderzoek die werd belicht in de serie 'Zoeklicht op...' in het populair historisch maandblad *Spiegel Historiaal*. (F. Lequin, *De prosopografie*, In: *Spiegel Historiaal*, 20, 1985, 12, pp. 543-546.) "But as with all pendulum swings from one extreme to another, there have been losses as well as gains in this process. Prosopographers seem to have spent a lot of time over the last century trying to devise a definition, or even a set of definitions, of what prosopography is and what it attempts to do. Initially, the originality of the discipline required attempts at definition; latterly, the ever-expanding capabilities increasingly revealed by exponents of prosopography demand that definitions are constantly revisited and refined. This is not to suggest that the meaning of the word is vague and the definition sufficiently elastic that it can be made to cover almost anything. And yet, unfortunately, that is just what is starting to happen. Students can now confuse attempts at reconstituting individual biographies with prosopography. Family historians, whose views of historical genealogy are rather narrow, are beginning to confuse their pursuits with prosopography. In fact, the best of them, in providing carefully prepared collections of genealogical data, can perform a real service to the prosopographer; but without themselves having engaged in true prosopography. Summary lists of individuals and associated dates are starting to appear in serious works under the heading of prosopography, when they are in fact functioning in the same way as the list of *dramatis personae* in a printed play. Prosopography will never be a word to trip lightly off the tongues of men on the Clapham omnibus. If there is growing confusion and laxity in the use of the word prosopography, and there undoubtedly is, then it is because historians have failed to be clear about what they mean when trying to explain it to others, especially their students." (K. S. B. Keats-Rohan, *Progress or Perversion: Current Issues in Prosopography*, 28 June 2003, www.linacre.ox.ac.uk)

(28) Politiedossiers, de personendossiers in de archieven van bewaar- en zorginstellingen of enquêtes zijn vaak de enige bron van die informatie kan geven over informatie over groepen binnen de lagere stata.

F. Egmond, *Banditisme in de Franse Tijd. Profiel van een Grote Nederlandse Bende 1790-1799*, s.l., 1986.

F. van Loo, *Armelui. Armoede en bedeling te Alkmaar 1850-1914*. Bergen, 1986. Een studie waarin ondermeer aan de hand van een prosopografie van 466 arme huishoudens de invloed van de industrialisatie op de levensstandaard en de sociale politiek en de relatie tussen armoede en economische, sociale en demografische conjunctuur werd onderzocht.

(29) In een studie voor de Vereniging voor de Documentaire Informatievoorziening en het Archiefwezen (DIVA) in Nederland werd specifiek ingegaan op het grote belang van personeel-dossiers voor de prosopografie en studie van de lagere strata in het bijzonder: "Uit de hogere lagen van de samenleving blijft in het algemeen veel particulier archiefmateriaal bewaard. Voor de midden- en onderkant van de maatschappij geldt dat veel minder.

Alleen met persoonsdossiers (zoals die van armbesturen, maatschappelijk werk en sociale diensten) kunnen onderwerpen als levensloopcyclus, overlevingsstrategieën en interactie tussen "zorgers" en "verzorgden" worden bestudeerd. [...] In het recente verleden zijn bestuurlijke, economische en in mindere mate culturele elites in kaart gebracht. Almanakken, burgerlijke stand en bevolkingsregister verschaffen de basisgegevens, maar voor een goede prosopografie is meer nodig. Van groot belang is het netwerk terwijl ook persoonlijkheid en verhoudingen in de eigen kring gedrag en handelwijze bepaalden. Topambtenaren wisten al rond 1900 veel invloed uit te oefenen op het regeringsbeleid, maar in de officiële stukken komt dat nauwelijks tot uiting. Een personeelsdossier kan waardevolle gegevens bevatten." (A.C.M. Kappelhof, V. Kingma, M. van der Klein, J.P. de Valk, H. Wals, *Een zwart gat in ons collectieve geheugen? Het belang van persoonsdossiers voor het wetenschappelijk onderzoek*, www.divakoepel.nl.)

(30) Dit biografisch repertorium dat men kan raadplegen in boekvorm (44 delen) of cd-rom bevat ongeveer 110.000 namen. (www.maitron.org)

(31) G. Vanschoenbeek, *De wortels van de sociaal-democratie in Vlaanderen: le monde socialiste gantois en de Gentse socialisten vóór de Eerste Wereldoorlog*, UGent, onuitg. doctoraatsverhandeling, 1992, 5 delen.

(32) Het repertorium bevat ongeveer 10.000 namen. Vanschoenbeek schrijft: "Zoals we in de inleiding tot onze studie hebben gesteld én in de inleiding tot Deel IV (Gij zijt kanailje, heeft men ons verweten) is dit prosopografisch onderzoek niet gepaard gegaan met een diepteonderzoek in de bronnen van de Burgerlijke Stand, zodat data met betrekking tot geboorte, overlijden, beroep en adres met het nodige voorbehoud dienen te worden gehanteerd." [...] "Het blijft tenslotte een extensieve studie van militanten, en gezien de omvang van de groep geen intensief genealogisch diepteonderzoek." (G. Vanschoenbeek, op.cit., Bijlagen, p. 114 en Deel IV, p. 674.)

(33) G. Deneckere en H. Defoort, Protest en sociale bewegingen, In: J. Art en E. Vanhaute, *Inleiding tot de lokale geschiedenis van de 19de en de 20ste eeuw*, Gent, M&C/UGent, 2003, p. 269.

(34) F. Lequin, op.cit., p. 543.

(35) L. Stone, op.cit., p. 49.

(36) Ger Harmsen, De biografie in de geschiedenis van de arbeidersbeweging: plaats en betekenis, In: *Bulletin Nederlandse Arbeidersbeweging*, 1989, 19, <http://www.iisg.nl/bwsa/index.html>.

(37) J. De Jong, Prosopografie, een mogelijkheid. Eliteonderzoek tussen politieke en sociaal-culturele geschiedenis, In: *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden*, 111, 1996, p. 215. Geschreven als aanvulling en commentaar op: D. J. Roorda, Prosopografie een onmogelijke mogelijkheid? In: *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden*, 94, 1979, pp. 282-296.

(38) M.G.J. Duijvendak and A.J.A. Felling, Longitudinal network-analysis, prosopography and narrative: the rise of a roman catholic elite in a Dutch region 1800-1920, Groningen, University of Groningen. Institute of economic research, 1993. [MEMORANDUM FROM INSTITUTE OF ECONOMIC RESEARCH, 552]

(39) J. Kocka, Social Mobility and the Formation of the Working Class, In: *Industrial Culture & Bourgeois Society*, New York/Oxford, Berghahn Books, 1999, pp. 208-230.

(40) Gezien de soms erbarmelijke toestand is een vooronderzoek betreffende de beschikbaarheid van bronnen van openbare besturen (gemeente, OCMW) en de aanwezigheid van privé collecties geen overdreven luxe. Ondanks allerlei initiatieven die zijn gericht zijn op het 'zichtbaar' maken van het immaterieel erfgoed is Vlaanderen op het gebied van de bewaring en ontsluiting van haar erfgoed - op zijn zachts gezegd - geen schoolvoorbeeld te noemen.

(41) T.F. Carney, op.cit., p. 176.

(42) "Firstly, there some guidelines: the analyst has tot look out biographical data, then correlate the background characteristics of the group studeid. Secondly, there are techniques: multivariate analyses, modelling, sociograms, dendrograms, multiple operationism and so on. A study wich has the guidelines but not the techniques is selling you short. Not everyone can data-grub for biographical facts; it often isn't easy. But suppose our analyst can data-grub. The question still remains: how competently can he analyse the data he has uncovered? Off-the-top-of-the-head psychologizing about personal motivations, group dynamics and public opinion is mere ho-hum impressionism. RATING: as scientific as Hitler's Aryan super-race theories." (Op.cit., p. 174.)

(43) K. Verboven en J. Dumolyn, *Methodologie van de geschiedenis: de prosopografie*, UGent, 2002-2003, capita selecta.

Meisjes van plezier: de prostituees in Gent op het einde van de achttiende eeuw

Barbara Vos

Samenvatting

De Gentse prostituee op het einde van het Ancien Regime was een jonge, ongehuwde vrouw zonder kinderen. Ze was erg mobiel binnen de samenleving. Ze trok vaak van stad tot stad en wisselende frequent van woonplaats. De aard van haar beroep bracht gezondheidsrisico's met zich mee. Menig prostituee viel ten prooi aan een geslachtsziekte. Toch kon dit haar niet tegenhouden. Ze was immers een arme vrouw en de verkoop van seksuele diensten was een noodzaak om in haar onderhoud te kunnen voorzien. Verschillende publieke vrouwen kwamen in aanraking met de autoriteiten door de uitoefening van hun beroep of door andere illegale activiteiten. De prostituees werden ondervraagd en op dankzij de schriftelijke neerslag hiervan kunnen we de dag van vandaag de levensverhalen van deze vrouwen reconstrueren.

Inleiding

Het historische panorama van Gent vertoont een lacune wat het onderzoek van de prostitutie betreft. Wij hebben getracht een deel van deze duisternis op te lichten en onderzochten de prostitutie in Gent via de procesdocumenten van de Gentse schepenbank voor de periode 1775-1795. Aan de hand van deze stukken hebben we gepoogd het historische beeld van de prostituee en haar omgeving in Gent zo adequaat mogelijk te reconstrueren. De resultaten waren verrassender dan verwacht. Prostituees lieten immers hele getuigenissen na in de procesdocumenten waarvan het publiek geen weet heeft. Ze introduceren ons in de Gentse samenleving van het einde van de achttiende eeuw. We leren het persoonlijke leven kennen van vrouwen die zich meer dan tweehonderd jaar geleden moesten verantwoorden voor de rechtbank omwille van een levensstijl die noch door de overheid, noch door de gemeenschap werd aanvaard. Zoveel jaren nadat ze zijn overleden, vertellen deze vrouwen ons waar ze vandaan kwamen, wie hun minnaars waren, of hun kinderen nog leefden of al waren gestorven. Ze vertellen ons de ongelukken die hen waren overkomen, of ze ziek waren geworden en de zonden die ze op hun kerfstok hadden.

Sommige periodes en fenomenen binnen de studie van de prostitutie in de Nederlanden zijn goed bestudeerd. Zo is er bijvoorbeeld de stu-

die van L. van de Pol over de Amsterdamse prostitutie in de zeventiende en de achttiende eeuw. Zij komt tot de conclusie dat prostitutie niet weg te denken is in het stadsbeeld van het Ancien Regime. ⁽¹⁾ Een ander lichtend voorbeeld is dat van G. Dupont. Deze auteur voerde zijn onderzoek aan de hand van rekeningen waarbij de bordeexploitanten in de belangstelling kwamen. ⁽²⁾ Niettemin zijn er tijden en plaatsen in de geschiedenis die nog niet aan het onderzoekende oog van de historicus zijn onderworpen. Het Gent van de zeventiende en de achttiende eeuw is dientengevolge een nog groten-deels witte vlek. De negentiende eeuw werd wel onderzocht door E. Van Doorselaer in haar licentiaatsverhandeling, ⁽³⁾ en ook de twintigste eeuw werd bestudeerd door C. Van Hooreweghe in haar licentiaatsverhandeling. ⁽⁴⁾ Het grootste deel van de zeventiende en de achttiende eeuw is echter nog niet ontsluit. Het doctoraatsonderzoek van A.-M. Roets, kwam wel in aanraking met dit onderwerp, maar was te algemeen om een venster te bieden op de historische prostitutiewereld. ⁽⁵⁾ Met het doel de duisternis rond de prostituee in deze tijdspanne enigszins op te klaren, namen wij in onze eigen licentiaatsverhandeling deze periode voor onze rekening. ⁽⁶⁾ Ons bronnenonderzoek spitste zich toe op het einde van de achttiende eeuw. Dit allemaal gezegd zijnde, behoeft het geen betoog dat een groot deel van de studie van de prostitutie terug te vinden is in onuitgegeven onderzoek.

Dit artikel geeft onze belangrijkste onderzoeksresultaten weer. We zullen een beeld van de prostituee reconstrueren op het einde van het Ancien Regime. Het is niet alleen de bedoeling een zo nauwkeurig mogelijke beschrijving te maken, het is eveneens onze opzet een gevarieerde en persoonlijke weergave te bieden. De prostitutiepopulatie was immers geen homogene massa, maar een bonte mengeling van verschillende personen met verschillende levensverhalen. We pogen deze grote diversiteit zoveel mogelijk te respecteren bij het uitschrijven van het profiel van de prostituee.

Bronnen

Waar vindt men bronnen voor een dergelijke studie? Het stadsarchief van Gent (SAG) herbergt een nog grotendeels verborgen schat aan gegevens. Hier liggen de gerechtelijke documenten van de Gentse schepenbank opgeborgen. Ons onderzoek toont aan dat menig prostituee voor deze rechtbank verscheen. Omwille van de overvloed aan materiaal moesten we in eerste instantie een periode afbakenen. We legden het beginpunt van ons archiefonderzoek op 1775 en het eindpunt op 1795. De volgende logische stap was het onderzoeken van de veroordeelde criminaliteit, namelijk de vonnissen van vrouwen, maar de resultaten waren nihil, althans voor deze periode. De omschrijvingen waren te vaag en bovendien werden niet alle gearresteerde pros-

(1) VAN DE POL, (L.). *Het Amsterdams hoerdom: prostitutie in de zeventiende en achttiende eeuw*. Amsterdam, Wereldbibliotheek, 1996, 501 p.

(2) DUPONT, (G.). *Maagdenverleidsters, hoeren en speculanten: Prostitutie in Brugge tijdens de Bourgondische periode (1385-1515)*. Brugge, Genootschap voor Geschiedenis, 1996, pp. 129-139.

(3) VAN DOORSSELAER, (E.). *Prostitutie te Gent tijdens de negentiende eeuw*. Onuitgegeven licentiaatsverhandeling, Universiteit Gent, 2001, s.p.

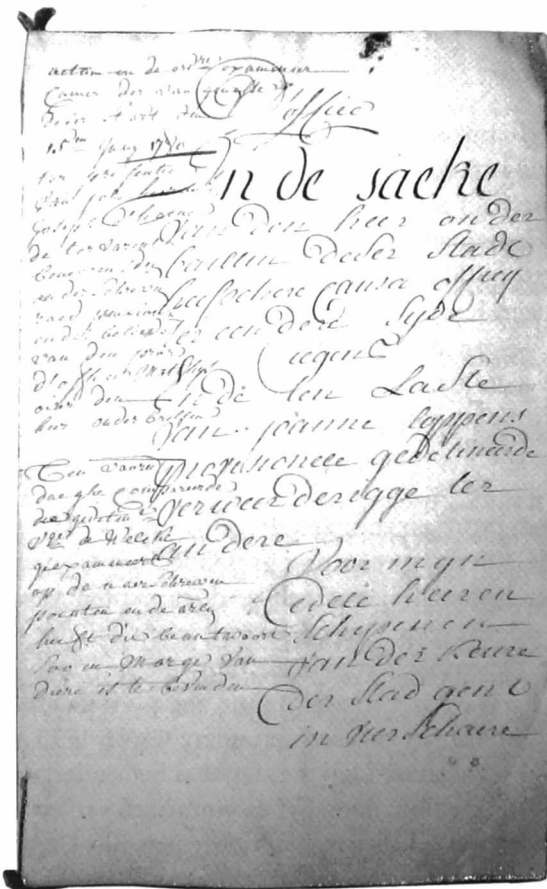
(4) VAN HOOREWEGHE, (C.). *Prostitutie te Gent tussen 1910 en 1932*. Onuitgegeven licentiaatsverhandeling, Universiteit Gent, 1989, 2 volumes

(5) ROETS, (A.-M.). *Rudessen, dieft en andere crimen: misdadigheid te Gent in de zeventiende en achttiende eeuw: een kwantitatieve en kwalitatieve analyse*. Onuitgegeven doctoraatsverhandeling, Universiteit Gent, 1987.

(6) VOS, (B.). *Meisjes van plezier: De prostitutie te Gent in de zeventiende en de achttiende eeuw (casus 1775-1795)*. Onuitgegeven licentiaatsverhandeling, Universiteit Gent, 2007, 226 p.

tituees veroordeeld. In een volgende fase beslisten we de procesdossiers zelf (de verhoren, de getuigenverklaringen en dergelijke) onder de loep te nemen. En hier bevond zich de verborgen schat die we zochten. Dankzij deze documenten werd ons een blik gegund op het leven van alledag in de prostitutiewereld van een Vlaamse stad. We stelden het profiel op van 38 prostituees voor de periode 1775-1795 aan de hand van deze procesdossiers. De gegevens werden aangevuld met fragmentarische informatie die we vergaarden over enkele andere prostituees, van wie de gegevens te gering waren om een apart dossier op te stellen.

De belangrijkste bronnen voor onze studie zijn dus in het stadsarchief terug te vinden. (7) De processtukken bevatten voornamelijk drie types documenten die beduidend waren voor het prostitutieonderzoek. De eerste categorie bood ons de meeste informatie: de verhoren. Het ging om vragenlijsten die waren opgesteld door de rechtbank, vertrekkende van de vermoedens die de rechtbank tegenover de beklagde koesterde. De prostituee moest vervolgens vraag per vraag beantwoorden en op het einde van haar verklaring haar naam of haar merkteken (een kruisje) zetten.

Afb. 1: Voorblad van de onder-
vraging van Joanne Loppens (8)

(7) Ze zijn geklasseerd onder reeks 213: 'Crimineele processtukken. Hoog- en onderbailu, causa officii (1549-1795).

(8) SAG, Oud Archief, reeks 213, nr. 278.

De tweede categorie bronnen beslaat de briefwisseling tussen de stedelijke overheden (voornamelijk die van Gent en Brugge). De autoriteiten lichtten elkaar in over mobiele personen in het prostitutiemilieu die naar een andere stad uitweken. Dergelijke brieven raakten tussen onze procesdocumenten verzeild. Ten derde zijn er de verklaringen en de getuigenissen van familie en burens over prostituees of bordeelhouders. Al deze documenten zitten door elkaar gehusseld en moesten dus nauwkeurig uitgezocht worden.

De verhoren leverden de meeste gegevens op. We concludeerden dat de vragen min of meer vast lagen en derhalve opeenvolgende prostituees dezelfde vragen werden gesteld. Afhankelijk van de persoon in kwestie en de beschuldiging konden de vragen variëren, maar de toon en de aard van de vragen bleven dezelfde. Het verhoor werd doorgaans ingeleid met de vraag naar de naam, de leeftijd, de geboorteplaats, het beroep, de woonplaats van de prostituee en de naam en het beroep van de ouders. Bij jongere prostituees vroeg men dikwijls wanneer ze het ouderlijke huis hadden verlaten. Bij iets oudere prostituees vroeg men naar de burgerlijke staat en de relatie tot de echtgenoot. Was de vrouw verlaten of was haar man afwezig? Tevens werd naar de kinderen gevraagd. Welke was hun leeftijd of waren ze al overleden? De volgende vraag op de lijst betrof het gegeven wat de vermoedde prostituee officieel en onofficieel deed om zichzelf te onderhouden. Daarop volgden tal van vragen over contactpersonen in het prostitutiemilieu, de betrokken bordeelluitbaters en koppelaars, de gang van zaken in het bordeel, de verdiensten en de klanten. Deze laatste categorie van vragen beantwoorden we hier niet, aangezien dit ons te ver leidt van het onze doelstelling: het schetsen van het profiel van de prostituee.

Op alle vorige vragen zullen we een antwoord formuleren en dit aan de hand van de verzamelde gegevens uit de verhoren van in Gent gearresteerde prostituees tussen 1775 en 1795. Zoals we reeds stelden, werd de van prostitutie verdachte vrouw om haar identiteitsgegevens gevraagd. Logischerwijs zullen wij eerst deze gegevens analyseren en van daaruit het verhaal verder opbouwen.

Het profiel van de Gentse prostituee op het einde van de achttiende eeuw

1. De leeftijd

De leeftijd van de vermeende prostituee werd doorgaans meegedeeld aan het begin van het verhoor. We konden 30 gegevens betreffende de leeftijd van de onderzochte vrouwen verzamelen.

Tabel 1: De leeftijd van de Gentse prostituees

<i>Leeftijdscategorie</i>	<i>Aantal</i>	<i>Percentage</i>
10-14	0	0%
15-19	8	25%
20-24	13	40,625%
25-29	6	18,75%
30-34	2	6,25%
35-39	1	3,125%
40-44	2	6,25%
45-49	0	0%
Totaal	33	100%

Zoals de bovenstaande tabel aantoont, bedroeg de gemiddelde leeftijd van de Gentse prostituee 24,3 jaar. De meeste publieke vrouwen bevonden zich in de leeftijdsklasse van 20 tot 24 jaar. De voorgaande en de nakomende leeftijdscategorieën behaalden ook een vrij hoog percentage: 1/4 van de vrouwen was tussen 15 en 19 jaar oud en bijna 19% was tussen 25 en 29 jaar oud. Oudere prostituees waren duidelijk een zeldzaamheid, net zoals zeer jonge dat waren. Toch zijn zulke uitzonderingen te vinden. Bijvoorbeeld Marie Therese De Munck was 41 jaar toen ze werd opgepakt voor prostitutie, ⁽⁹⁾ Marie Rossel was 43 jaar. ⁽¹⁰⁾ en de weduwe Marie Joanne Heysse was 39 jaar toen ze werd gearresteerd. ⁽¹¹⁾

2. De burgerlijke staat

Het tweede aandachtspunt in het profiel is de burgerlijke staat. Ook dit aspect vinden we terug aan het begin van de verhoren (en tevens in de signalementen). ⁽¹²⁾ We verzamelden 39 gegevens.

Tabel 2: De burgerlijke staat van de Gentse prostituees

<i>Burgerlijke staat</i>	<i>Aantal</i>	<i>Percentage</i>
Gehuwd	4	10,3%
Verlaten/gedivorceerd	3	7,7%
Ongehuwd	31	79,5%
Weduwe	1	2,5%
Totaal	39	100%

(9) SAG, Oud Archief, reeks 213, nr. 318.

(10) SAG, Oud Archief, reeks 213, nr. 294A.

(11) SAG, Oud Archief, reeks 213, nr. 303.

(12) Signalementen zijn eveneens terug te vinden tussen de processtukken. Ze geven een beschrijving van een gezochte persoon.

Het bovenstaande register toont aan dat de meeste prostituees tijdens onze onderzoeksperiode ongehuwd waren, wat niet verwonderlijk is

gezien de relatief jonge leeftijd van de hoerenpopulatie. Vier vrouwen waren wel getrouwd. De eerste was Angelique de Paris. Ze woonde en werkte in Gent in 1777. Haar man was naar Parijs vertrokken, waarschijnlijk om arbeidsredenen. Angelique had eerst als dienstmeisje haar brood verdiend, maar verviel later tot prostitutie. Het ontbreken van de sociale controle van haar echtgenoot heeft wellicht meegepeeld. Op het einde van haar ondervraging vroeg ze gratie en beloofde ze te vertrekken naar Brussel en daar een eerlijk leven te leiden 'en se contentant de son mari'.⁽¹³⁾ Ook Anne Marie Simoens was getrouwd. Haar echtgenoot, Joseph Wunsch, was een wachtmeester in het regiment van St. Ignon van de dragonders. De afwezigheid van haar echtgenoot gaf Anne Marie de vrijheid om met allerlei andere mannen op te trekken. In 1776 kwam ze hierdoor voor de rechtbank.⁽¹⁴⁾ We vonden ook een verklaring van een nachtwaker die een vrouw had opgepakt. De gegevens waren te schaars om een fiche van deze vrouw op te stellen, maar we konden wel achterhalen dat het om een gehuwde prostituee ging. De nachtwaker deed rond elf uur 's avonds zijn rondgang in de wijk van Onderbergen en hoorde een groot tumult. Hij naderde het rumoer en ontwaarde drie mannen en een vrouw. De vrouw herkende hij als 'de echtgenote van Byst'. Hij wist dat zij al verschillende keren in de gevangenis had gezeten omwille van prostitutie en schandalen. Om die reden pakte hij haar op.⁽¹⁵⁾ De vierde casus vinden we in de briefwisseling, tussen Gent en Brugge, die handelde over Philippine Deynaert. Daarin werd meegedeeld dat ze gehuwd was met een blekersknecht.⁽¹⁶⁾

Naast de gehuwde prostituees vonden we er drie die waren 'gedivorceerd', een zeldzaamheid in het Ancien Regime. Jacoba Hoste (of Cornelis) was de 'ghedevorceerde huisvrouw' van Jan Meuleneere. De rechtbank stelde in 1777 dat ze van haar man was gescheiden en verlaten omdat ze haar huwelijkse staat te buiten was gegaan en omwille van haar dronkenschappen, hoererij en ondeugende leven. Ze ontkende dit echter.⁽¹⁷⁾ Ook Marie Therese De Muynck werd een 'gedivorceerde huisvrouw' genoemd in de gerechtelijke bronnen van 1792. Ze kwam uit een huwelijk van 22 jaar met Guillielmus Verbeke. Ze had vier kinderen met hem, maar deze waren op minderjarige leeftijd gestorven.⁽¹⁸⁾ Een andere prostituee, van wie we geen fiche konden samenstellen aangezien er te weinig informatie was, was hoogstwaarschijnlijk niet officieel gescheiden, maar door haar man achtergelaten. Ze werd omschreven als de 'verlaten' huisvrouw van Pieter de Waele. De vrouw en haar kinderen kwamen bijna om van de armoede.⁽¹⁹⁾

Tot slot vermelden we bij dit onderdeel het alleenstaande geval van een weduwe. Het gaat om een oudere prostituee van 39 jaar, namelijk Marie Joanne Heysse.⁽²⁰⁾ Ze keerde herhaaldelijk terug in de bronnen.

13. SAG, Oud Archief, reeks 213, nr. 259.

14. SAG, Oud Archief, reeks 213, nr. 258.

15. SAG, Oud Archief, reeks 213, nr. 298.

16. SAG, Oud Archief, reeks 213, nr. 264.

17. SAG, Oud Archief, reeks 213, nr. 259.

18. SAG, Oud Archief, reeks 213, nr. 318.

19. SAG, Oud Archief, reeks 213, nr. 289.

20. SAG, Oud Archief, reeks 213, nr. 303.

3. De geboorteplaats

De prostituees die in de Gentse archieven voorkwamen in de periode 1775-1795 zijn afkomstig uit alle uithoeken van Vlaanderen. We maakten in de eerste plaats een onderscheid tussen Gentenaars en personen die afkomstig waren van buiten Gent.

Tabel 3: De geboorteplaats van de Gentse prostituees

<i>Prostituees geboren te Gent</i>		<i>Prostituees niet geboren te Gent</i>	
Aantal	Percentage	Aantal	Percentage
14	37,84%	23	62,16 %

Uit onze optelling blijkt dat het merendeel van de ondervraagde vrouwen buiten Gent was geboren. Niettemin was een aanzienlijk deel wel van Gentse origine. Sommige geboorteplaatsen lagen vrij dicht bij Gent (bijvoorbeeld Lochristi, Dentergem en Sint-Lievenshoutem) terwijl andere veel verder lagen (bijvoorbeeld Poperinge). Een klein aantal prostituees was erg ver van huis. De meest veraf gelegen locatie was Vlissingen. We kunnen uit deze data opmaken dat de hoerenpopulatie bestond uit een mélange van geografische achtergronden.

4. Het beroep

Het volgende aandachtspunt waarvoor de verhoorder belangstelling opbracht, was de tewerkstelling van zijn verdachte. Wat deed ze om in haar levensbehoeften te voorzien? Het behoeft geen betoog dat de vrouw in het Ancien Regime voor haar onderhoud op haar echtgenoot moest steunen. Maar in tijden waar de huwelijksleeftijd hoog lag, en zeker in de lagere sociale klassen, zag de vrouw zich verplicht zelf voor haar inkomen te zorgen. Daarvoor was ze sterk afhankelijk van de wisselvalligheid van de arbeidsmarkt. Tijdens economische recessies, wanneer er weinig werkgelegenheid was, namen vele vrouwen de stap tot (gelegenheids)prostitutie.

De lijst van "officiële" beroepen die prostituees opgaven, komt min of meer overeen met de beroepsmogelijkheden voor vrouwen uit de (lagere) volksklassen. De Gentse prostituees waren dikwijls officieel tewerkgesteld in de textielproductie of als dienstbode. Soms werden meerdere beroepen genoteerd. De onderstaande tabel toont de beroepsmogelijkheden van de onderzochte vrouwen aan.

Tabel 4: Het beroep van de Gentse prostituees

<i>Beroep</i>	<i>Aantal</i>	<i>Percentage</i>
Één opgegeven beroep		
Spellewerckster	9	24,3%
Spinster	3	8,1%
Dienstmeid	3	8,1%
Naaister	3	8,1%
Kantwerkster	2	5,4%
Kamermeisje	1	2,7%
Meerdere beroepen		
Spellewerckster+dienstmeid	2	5,4%
Spellewerckster+naaister	1	2,7%
Spinster+dienstmeid	1	2,7%
Bonnettenvervaardigster+dienstmeid	1	2,7%
Spellewerckster+houden van werkschool	1	2,7%
Naaister+dienstmeid+kindermeid	1	2,7%
Naaister+spinster+breister	1	2,7%
Naaister+spinster+dienstmeid	1	2,7%
Geen beroep (of niet geweten)	7	19,0%
Totaal	37	100%

Ter verduidelijking bespreken we enkele voorbeelden. Marie Catharine Hussel was het prototype van de vrouw die overal trachtte bij te klussen. Zij gaf in 1776 aan dat ze zowel naaister, spinster als breister was. ⁽²¹⁾ Dit betekent dat sommige vrouwen verschillende broodwoningen cumuleerden. Andere vrouwen gingen zelfs schipperen tussen verschillende sectoren. Therese Deon bijvoorbeeld vertelde in 1778 dat ze zowel dienstmeid als naaister was. ⁽²²⁾ Velen “veranderden” van professie naargelang er werkaanbiedingen waren. Dit zien we goed bij de in 1778 opgepakte Therese de Remont. Zij werd opgeleid tot kantwerkster in Waver, ging later werken als kinderoppas bij een advocaat en zocht daarna een nieuwe dienst in Gent. ⁽²³⁾ We zien het tijdelijke werk als kinderbeid bij enkele vrouwen terug komen.

Vrouwen mochten dus niet kieskeurig zijn en moesten werk aannemen waar er te vinden was. Wanneer zich de optie aandeede om als ‘fille van plaisir’ te werken, was het soms moeilijk om dit af te wijzen. Bovendien was het als prostituee mogelijk om sneller geld te verdienen met het aanbieden van seksuele diensten dan te werken in de textiel- of dienstsector. Vrouwen die tewerkgesteld waren in de textiel-

21. SAG, Oud Archief, reeks 213, nr. 255.

22. SAG, Oud Archief, reeks 213, nr. 265.

23. SAG, Oud Archief, reeks 213, nr. 265.

sector verdienden zo weinig dat het niet mogelijk was geld te sparen, wat het begrijpelijk maakt dat ze uitkeken naar een bijverdienste. Menig publieke vrouw was dan ook slechts een gelegenheidsprostituée die een bijverdienste zocht voor haar karige loontje. Het was vooral moeilijk in jaren met hoge voedselprijzen. Zo toonde F. Vanhemelryck aan dat van de 190 prostituees die tussen 1779 en 1788 in Brussel werden gearresteerd, er 44 verklaarden dat prostitutie hun enige broodwinning was. De overige 146 zeiden dat het slechts om een bijverdienste ging en ze gaven een ander officieel beroep op. Meer dan 40% daarvan was katoenspinster. Andere vrij grote categorieën werden ingenomen door kantwerksters, naaisters en breisters. Vanhemelryck benadrukte dat werkloze vrouwen een gemakkelijke prooi waren voor de prostitutie. ⁽²⁴⁾

5. De gezinssituatie

Informatie over kinderen van prostituees is niet eenvoudig te vinden. Door de aard van hun beroep en de heersende seksuele normen moet een aandeel van de prostituees (regelmatig) zwanger geweest zijn. ⁽²⁵⁾ Het lijkt aannemelijk dat vele (beroeps)prostituees hun kinderen lieten verdwijnen. Ze werden te vondeling gelegd, aan een boerenfamilie afgestaan op het platteland of ze werden naar het weeshuis gestuurd. Bovendien waren vele kinderen, door tal van factoren, geen lang leven beschoren. Kindermoord was niet uitzonderlijk. ⁽²⁶⁾ Vooral in de grote steden konden vrouwen beroep doen op vroedvrouwen die zich hadden 'gespecialiseerd' in vruchtafdrijving. Een groot deel van hun klanten was te vinden onder de prostituees.

We stelden een tabel op met gegevens over kinderen die de verhoorde prostituees opbiechtten tussen 1775 en 1795. We keken naar het aantal kinderen, of ze nog in leven waren en of ze in een huwelijk waren geboren. Zeven vrouwen verschaften ons informatie over hun kroost.

24. VANHEMELRYCK, (F.). *Criminaliteit in de ammanie van Brussel van de late middeleeuwen tot het einde van het Ancien Régime*. Brussel, Koninklijke academie voor wetenschappen, letteren en schone kunsten van België, 1981, p. 140.

25. De seksuele normen vereisten een normale coïtus en geen afwijkende seksuele handelingen, zoals andere houdingen, masturbatie, fellatio enzovoort.

26. Zie bijvoorbeeld de tekst van Sjoerd Faber in *Vrouwen van de rekening*. In: *Soete minne en hel-sche boosheit*. Nijmegen, SUN, 1988.

Tabel 5: Kinderen van prostituees te Gent tussen 1775 en 1795

<i>Naam prostituee</i>	<i>Aantal kinderen</i>	<i>In leven</i>	<i>Overleden</i>	<i>Echtelijk</i>	<i>Onwettig</i>
Helene du Bois	1		X		X
Isabelle Adriansen	1		X		X
Philipinne Deynaert	1	X			X
Marie Therese De Munck	4		XXXX	XXXX	
Marie Josephe Rombeaux	3 (2 jongens, 1 meisje)	XXX			XXX
Joanne Maron	3 (jongens)	XX	X		XXX
De verlaten huisvrouw van Pieter de Waele	6 (3 jongens, 3 meisjes)	XXXXXX		XXXXXX	

We bespreken elke casus afzonderlijk.

In 1778 werd de 23-jarige lichtekooi Helene du Bois naar haar kind gevraagd. Ze antwoordde dat haar baby in Bethune was geboren, tevens haar eigen geboorteplaats. De vader was een 'jeune homme' en het kind was dood. ⁽²⁷⁾ Meer weten we niet over de baby of de vader. De rechtbank ging er niet verder op in. Het tweede geval bood eveneens karige informatie. Isabelle Adriansen bekende in 1777 aan de rechtbank dat ze twee jaar voordien (ze moest toen 17 jaar geweest zijn) in haar parochie met een man had verkeerd 'uyt wiens wercken sy van kinde is verlost het welcke is gestorven'. ⁽²⁸⁾ Net zoals in het geval van Helene, vroeg de rechtbank niet verder. De derde keer dat we een kleine vermelding van een kind vonden, is in de briefwisseling over Philipine Deynaert. In één van de brieven lezen we dat Philipinne een bastaard had. Ze was toen niet ouder dan twintig jaar. ⁽²⁹⁾

De vierde casus gaf ons gelukkig heel wat meer informatie. Het proces behandelde Joanne Maron, een 25-jarige vrouw met een slechte reputatie. ⁽³⁰⁾ Ze werd gearresteerd in 1781. Joanne werd niet rechtstreeks een prostituee genoemd, maar de rechtbank wees er haar voortdurend op dat ze door haar ontuchtige levensstijl een aantal onwettige kinderen op de wereld had gezet. Joanne gaf toe dat ze in totaal drie onwettige jongens had gebaard. De drie jongetjes werden gedoopt. De eerste in de kerk van Sint-Jacobs, de tweede in de kerk van Sint-Michiels en de derde in de kerk van Sint-Martens. Joanne vertelde dat ze tijdens haar bevallingen door een zekere vroedvrouw,

27. SAG, Oud Archief, reeks 213, nr. 265.

28. SAG, Oud Archief, reeks 213, nr. 262.

29. SAG, Oud Archief, reeks 213, nr. 264.

30. SAG, Oud Archief, reeks 213, nr. 282.

Therese genaamd, wonende in het 'Verguldenhoofdstraatje', werd bijgestaan. De schepenbank wilde ook weten wie de meter en peter van de kinderen waren. Joanne vond zowat overal personen die het peter- en meterschap op zich wilden nemen: een slotmakersknecht, een dienstmeid, de dochter van de vroedvrouw,... Maar geen enkele keer noemde ze iemand van haar eigen familie. Twee van de kindjes leefden nog ten tijde van het verhoor. Het ene was anderhalf jaar oud en het ander was nog maar drie weken en twee dagen oud. Ze had beide kinderen bij zich in het huis van Cornelis Van den Abeele, een man met wie ze ten tijde van het proces ontucht pleegde. Wanneer de rechtbank vroeg of ze de kinderen had gekregen van getrouwde mannen, gaf ze dit toe. De verhoorder ging verder door er op te wijzen dat ze zich liet onderhouden door die mannen 'ofte ten minsten van den-gonnen die sy heeft geaccuseert vader te syn'. De rechtbank sloot dus niet uit dat de kinderen ook van andere mannen konden geweest zijn. Joanne antwoordde hierop dat ze altijd zichzelf en haar kinderen had onderhouden. Ze gaf toe dat het jongste kind van Van den Abeele, de man bij wie ze (tijdelijk) woonde, was. Die man was echter gehuwd. Dit belette Joanne echter niet haar kind in hetzelfde huis te baren op kosten van Van den Abeele en zijn echtgenote, zo meende de rechtbank. Joanne gaf toe, maar wees er op dat ze haar 'kinderbedde' zelf had bekostigd. Deze vrouw is een voorbeeld waar de lijn tussen prostitutie en losbandigheid of overspel moeilijk te trekken is.

De vijfde casus is het geval van de 'verlaten huysvrauwe' van Pieter de Waele, uit 1783. Deze vrouw bleef alleen achter met haar zes kinderen.⁽³¹⁾ Om in hun onderhoud te voorzien, prostitueerden de moeder en de oudste dochter zich op publieke en 'gedebaucheerde' plaatsen. Ze handelden uit pure armoede. Ze waren zo arm dat de jongste kinderen niet eens genoeg kleren hadden om naar buiten te komen.⁽³²⁾

Marie Josephhe Romebeaux baarde op haar beurt drie buitenechtelijke kinderen. Het ging om twee jongens en één meisje. De vrouw werd er in 1780 van verdacht één van de kinderen te hebben achtergelaten op de Vrijdagmarkt.⁽³³⁾

Onze laatste casus, Marie Therese De Munck, was een 41-jarige 'gedivorcerde' huisvrouw. Ten tijde van haar huwelijk had ze vier kinderen gebaard. Ze waren allen op minderjarige leeftijd gestorven.⁽³⁴⁾

6. De geletterdheid

Het onderzoeken van (de graad van) geletterdheid van een bepaalde bevolkingsgroep in een periode uit het verleden is geen gemakkelijke zaak. Oorspronkelijk was dit ook geen doelstelling van dit onderzoek. We kwamen echter tot de conclusie dat aan de hand van de verhoren van de Gentse prostituees is af te leiden of ze geletterd of ongeletterd waren. Helemaal op het einde van de verhoren stelde de rechtbank

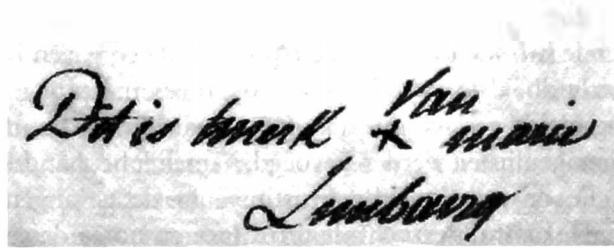
31. SAG, Oud Archief, reeks 213, nr. 289.

32. SAG, Oud Archief, reeks 213, nr. 289.

33. SAG, Oud Archief, reeks 213, nr. 276.

34. SAG, Oud Archief, reeks 213, nr. 318.

dat de beklaagde moest instemmen met de inhoud van de tekst, na 'prelecture'. Waarschijnlijk mochten de gedaagden de tekst zelf lezen of werd die hen voorgelezen. Om de inhoud te bezegelen, moest de beklaagde haar naam onder de tekst schrijven. Wanneer ze dit niet kon doen omdat ze ongeletterd was, moest ze haar 'merk' onderaan de tekst zetten, wat neerkwam op een kruisje.

Afb. 2: merkteken van Marie Limbourg ⁽³⁵⁾

We verzamelden de verhoren van de Gentse prostituees voor de periode 1775-1795 en gingen na hoeveel vrouwen hun verhoor ondertekenden met hun naam (ervan uitgaande dat dit een indicator voor geletterdheid is). Van de meeste verhoren konden we een indicatie van (on)geletterdheid vinden. Voor de prostituees die werden besproken in de briefwisseling en in andere documenten tasten we in het duister. Bovendien werden sommige verhoren niet ondertekend.

Tabel 6: De geletterdheid van de Gentse prostituees

Ondertekend met de naam		Ondertekend met een 'merk'		Niet gekend	
Aantal	Percentage	Aantal	Percentage	Aantal	Percentage
10	27,1%	18	48,6%	9	24,3%

We stellen vast dat minstens de helft van de Gentse publieke vrouwen in het laatste kwart van de achttiende eeuw niet kon schrijven. Minstens 1/4 van de meisjes van plezier kon echter wel haar eigen naam schrijven. Voor bijna 1/4 van de prostituees blijft de geletterdheid een vraagteken. Bij deze resultaten moeten we de nuancering maken dat sommige vrouwen hoogstwaarschijnlijk wel hun naam konden schrijven, maar dat dit niet betekende dat zij allemaal goed konden lezen en schrijven. We zien in de verhoren dat sommige vrouwen heel vlot hun naam konden schrijven, terwijl anderen enkele beverige lettertjes na elkaar krabbelden.

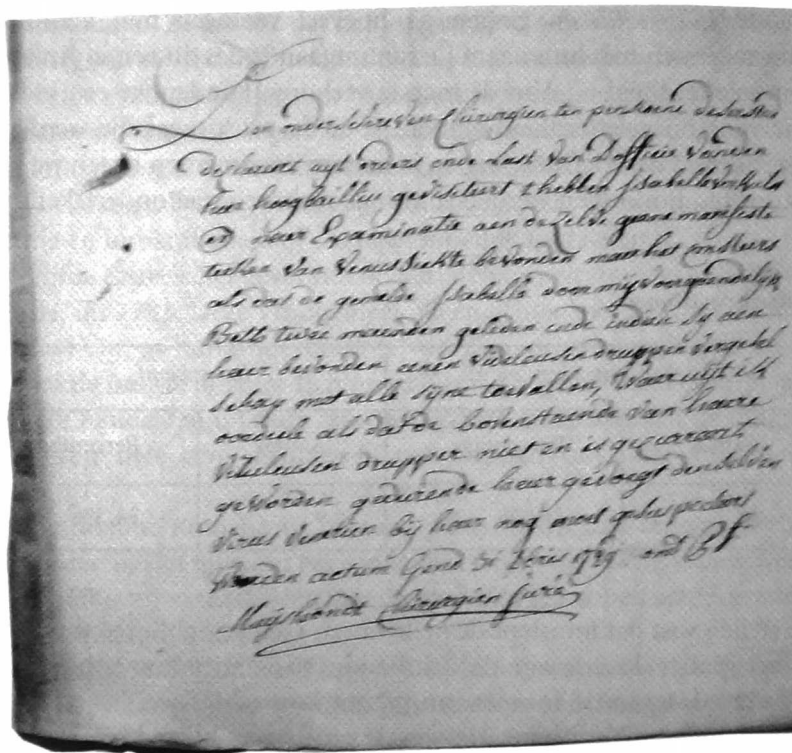
Deze resultaten kunnen we vergelijken met cijfers over de gehele bevolking. In de eerste plaats moet opgemerkt worden dat het aantal mannen dat kon lezen veel groter was dan het aantal vrouwen.

35. SAG, Oud Archief, reeks 213, nr. 299.

Omstreeks 1785 was in Gent 60,9% van de mannen gealfabetiseerd, tegenover 40,8% van de vrouwen. De algemene cijfers voor Vlaanderen tonen aan dat ongeveer de helft van de volwassen mannen en een kwart van de volwassen vrouwen geletterd was. ⁽³⁶⁾ De gegevens van onze prostituees sluiten zich hierbij aan.

7. De gezondheidstoestand

Verschillende bronnen in de Gentse processtukken gaven informatie over de gezondheidstoestand van de prostituees, in het bijzonder met betrekking tot de geslachtsziekten. Zeer waardevol is het document dat bij de vragenlijsten werden gevoegd, namelijk het handschrift van een arts die de gearresteerde prostituee in de gevangenis kwam opzoeken. De arts onderzocht de prostituee en noteerde een verklaring indien ze ziek was.

Afb. 3: Document van lichamelijk onderzoek van Isabelle Verkele ⁽³⁷⁾

De venerische ziekte bij uitstek in het Ancien Regime was syfilis. De bestaande behandelingen verlichtten de symptomen soms, maar genazen de ziekte niet. Bovendien bestaat de ziekte uit verschillende stadia, iets dat in het verleden verwarring veroorzaakte. Het beginstadium van de ziekte wordt doorgaans gemarkeerd door pijnloze zweuren op de geslachtsorganen, de vingers, de borsten, de lippen en de

36. VANDENBROEKE, (C.). Alfabetisme in Vlaanderen en inzonderheid in zuidelijk Vlaanderen (einde 18de eeuw - ca. 1870). In: *Vijfde jaarboek van de geschiedenis- en heemkundige kring "De Gaversteke"*, deel V, 1977.

37. SAG, Oud Archief, reeks 213, nr. 308.

mond. Deze zweren genezen meestal zonder behandeling. Twee tot zes maanden na de eigenlijke infectie treedt het tweede stadium in. Er ontstaat een uitslag op de voetzolen en de handpalmen. Dit gaat samen met letsels die zich ontwikkelen op de slijmvliezen van de anus en de mond of in de plooien van het lichaam. Ook deze symptomen verdwijnen na verloop van tijd. Er treden al enkele occasionele pijnen op, maar in de eerste twee stadia is er weinig sprake van echte pijn. Daarna treedt het derde stadium in. Het kan verschillende jaren duren voor dit gebeurt. In het Ancien Regime was het dan ook niet voor de hand liggend om deze verschillende stadia aan elkaar te linken. De meest opvallende symptomen van het derde stadium zijn de huidletsels, de 'gummata'. Dit zijn zweren die traag genezen en littekens achterlaten. Ondertussen worden beenderen, gewrichten, ogen en andere organen chronisch aangetast. In dit stadium treedt de ergste pijn op. De beenderen worden aangetast, wat zichtbare tekens nalaat. ⁽³⁸⁾ Ook het cardiovasculaire systeem wordt beschadigd, waardoor aneurismen kunnen optreden. Er is tevens sprake van neurosyfilis die de hersenen en het ruggenmerg aantast, met al bijhorende gevolgen (doofheid, hersentumoren, mentale stoornissen, enzovoort). ⁽³⁹⁾ In de casussen die we verder zullen bespreken, kunnen we zien dat verschillende prostituees de bovengenoemde symptomen hebben. We verzamelden acht data betreffende de ziektegeschiedenis van de ondervraagde vrouwen.

Tabel 7: De aanwezigheid van ziekten bij Gentse prostituees (1775-1795)

<i>Ziekte</i>	<i>Aantal</i>	<i>Percentage</i>
Venusziekte	6	15,79%
Andere	2	5,25%

Uit de bovenstaande tabel kunnen we stellen dat minstens 15,79% van de Gentse prostituees ziek was bij de arrestatie. Dit is echter een minimumcijfer. Vermoedelijk waren er dus veel meer die draagster waren van de ziekte, maar was dit niet geweten omwille van de 'stille' periodes tussen de verschillende stadia die onterecht genezing deden vermoeden. De andere twee ziektes gaan beide om een huidaandoening. Beide kwalen manifesteerden zich bij prostituees die ook de venusziekte hadden. We lichten een aantal casussen van zieke prostituees toe.

Catharina Françoise Diericx werd op 5 februari 1778 door een 'chirurgien' onderzocht. Hij schreef het volgende: 'gevisiteert ende geexamineert in stadts cipiragie Catharina Françoise Diericx[...] de welke

38. Vandaar dat archeologisch onderzoek aan de hand van beenderen het bestaan van syfilis bij een populatie in het verleden kan achterhalen.

39. BULLOUGH, (V.L.) en BULLOUGH, (B.). Op. Cit., p. 147-148.

ik bevonden hebbe met haeren ordinairen vloeydt benevens eenighen witten soo sij segt aen subject te sijn ende eenighe suspecte puystjens in haer aengesicht[...].⁽⁴⁰⁾ Catharine had dus haar maandstonden, maar ook 'eenighen witten'. Hieronder verstaan we een witte afscheiding, wat enigszins vragen oproept. Ook de 'suspecte puystjens' stellen ons voor een vraagteken. Beide symptomen wijzen niet noodzakelijk op de manifestatie van syfilis. De witte afscheiding is eerder een kenmerk van gonorrhoe. Deze ziekte werd pas laat onderscheiden van syfilis. Voor lange tijd dacht men dat de ziekten dezelfde waren.⁽⁴¹⁾ De puistjes konden echter wel de typische syfiliszweren zijn, hoewel ook dit niet zeker is.

De 25-jarige Marie Joseph Le Maitre leed aan twee kwalen volgens de chirurgijn die haar in 1776 onderzocht. Hij kwam tot de conclusie dat ze 'differente equivocque teekenen van venus sieckte ende geheel suspect, bovendien [...] in apparentie met de crawage of schurft.' Marie Joseph had dus waarschijnlijk syfilis en de huidziekte schurft.⁽⁴²⁾ We moeten hierbij wel opmerken dat de medische wereld tekenen van syfilis zeer lang toeschreef als het vertoon van een huidziekte in plaats van een venerische ziekte.⁽⁴³⁾ De schurft waarover de arts hier sprak, kon dus één van de symptomen van syfilis zijn.

Ook Isabelle Taije werd in 1782 in de gevangenis onderzocht door een chirurgijn die vaststelde dat ze aan de venusziekte leed. De chirurgijn had haar aan een nader onderzoek onderworpen en stelde een gedetailleerde verklaring op van de symptomen die zich bij Isabelle manifesteerden. Hij sprak onder andere van 'uitwassen in ende rondom de vulva' en van 'druppinge van virulente stoffe uyt de vagina'. Tenslotte sprak hij ook nog van 'krawage'. De rechtbank verweet Isabelle dat, ondanks het feit dat ze een ziekte had opgelopen, ze zich verder prostitueerde.⁽⁴⁴⁾ Later in de bronnen, in 1785, dook een nieuw document op dat handelde over Isabelles gezondheidstoestand. Het stuk verhaalde dat het meisje krankzinnig was geworden. Ze was erg ziek en ze werd weggehaald uit het vrouwenweeshuis om in het mannenweeshuis door 'chirurgiens' te worden onderzocht en te worden 'gecurreert' op kosten van de stad. Daar stelde men vast dat ze zodanig was geïnfecteerd door de venusziekte dat ze niet alleen een verschrikkelijke stank verspreidde, maar dat ze ook krankzinnig was geworden door toedoen van haar geslachtsziekte. Het was de bedoeling dat ze achteraf terug naar het vrouwenweeshuis gebracht werd.⁽⁴⁵⁾ Met de hedendaagse medische kennis valt echter sterk te betwijfelen of Isabelle kon worden genezen. Het is duidelijk dat ze in het derde stadium van de ziekte zat. Er is immers sprake van krankzinnigheid, met andere woorden: haar hersenen waren aangetast. We wijzen overigens op de tijdsindicaties. In 1782 werd Isabelle reeds onderzocht en ze had toen al symptomen van syfilis. Drie jaar later bleek ze in het finale stadium te zitten. Dit bewijst dat de ziekte lang kon sluimeren.

40. SAG, Oud archief, reeks 213, nr. 264.

41. BULLOUGH, (V.L.) en BULLOUGH, (B.). Op. Cit., p. 148.

42. SAG, Oud archief, reeks 213, nr. 258.

43. BULLOUGH, (V.L.) en BULLOUGH, (B.). Op. Cit., p. 147.

44. SAG, Oud Archief, reeks 213, nr. 294A.

45. SAG, Oud Archief, reeks 213, nr. 298.

Terwijl de meeste prostituees op het einde van de ondervraging gratie verzochten, vroeg Marie Rossel in 1784 om genezen te worden van haar geslachtsziekte. (46) Zij leed er blijkbaar erg onder. We vonden later in het jaar dat ze gearresteerd werd een document dat over haar overlijden berichtte. (47) Marie was in de parochie Akkergem bezweken aan haar ziekte en haar 69-jarige zus, Josepha, kwam daarover getuigen. Marie werd op het einde van haar leven geholpen door de Armenkamer en werd door drie of vier vrouwen bijgestaan in haar ziekte. Door haar aandoening had ze zichzelf in de schulden gestoken en na haar overlijden moesten die nog afbetaald worden. Josepha loste deze schulden af door Maries goederen te verkopen aan een oudekleerkoper, van Hecke genaamd, die ook in de parochie Akkergem woonde. Het bed van de overledene bracht het meeste op: één pond en tien schellingen grooten. Verder kocht van Hecke nog een koffer (waarschijnlijk voor kleding en lijnwaad), een 'sittinck' en wat aardewerk. Deze zaken brachten in totaal zes schellingen op. Met dit geld kon Josepha de schulden van haar overleden zus betalen. Marie was 43 jaar oud toen ze stierf.

8. De mobiliteit

We onderzochten al de herkomst van de prostituees en dit brengt ons vanzelf naar de mobiliteit van deze vrouwen. De historici Lis en Soly stelden vast dat de mobiliteit van de lagere klassen een gevolg was van de absolute verpaupering tijdens de achttiende eeuw. Dit kon afgeleid worden van de groeiende omvang en de intensiteit van de migratiebewegingen. (48) We merkten al op dat vele prostituees hun stiel uitoefenden in een andere stad dan hun geboortestad. We voegen hieraan toe dat velen onder hen een lijst van plaatsen en steden, die ze hadden doorlopen, konden opstellen. Uit de processtukken bleek immers dat de Gentse prostituee erg mobiel was. Er was zowel mobiliteit van stad tot stad en van streek tot streek, maar ook mobiliteit binnen de stad. Uit ons onderzoek bleek dat feitelijk elke prostituee in meer of mindere mate mobiel was. In de onderstaande paragrafen bespreken we een casussen van een mobiele prostituee.

Marie Livine Corneels bewees dat mobiliteit alles behalve uitzonderlijk was in het Ancien Regime. Uit haar processtukken werd duidelijk dat ze eerst bij een zekere Corduanier in Gent had gewoond. Ze bleef drie weken bij hem. Vervolgens ging ze naar het wijnhuis van Bogaert in de 'Corte Coeijstraete', waar ze twaalf dagen verbleef. Van daar ging ze naar het wijnhuis van Maximus Andries Merlier, bij het 'Cellebroedersvestjen'. Merlier was een bordeelhouder die vaker door prostituees in deze periode werd vernoemd. Ze verbleef anderhalf jaar bij Merlier en werd toen opgepakt. De rechtbank wist er nog aan

46. SAG, Oud Archief, reeks 213, nr. 294A.

47. SAG, Oud Archief, reeks 213, nr. 295A.

48. LIS, (C.) en SOLY, (H.). *Armoede en kapitalisme in pre-industrieel Europa*. Antwerpen, Standaard Wetenschappelijke Uitgeverij, 198, p. 226.

toe te voegen dat ze ook een tijdje bij een koster had gediend. Drie maanden nadien ging ze de stad uit. Ze ging naar Lokeren, Aalst, Zele en Kortrijk. Ze vertelde dat ze er onder andere haar oom en haar 'moeijen' ging bezoeken. Daarna kwam ze terug naar Gent en verbleef ze in een logieshuis aan het 'Cleenvleeschuijs' voor zeven dagen. ⁽⁴⁹⁾ Marie Livine volgde dus een zeer mobiel en dynamisch patroon. In een zeer kort tijdsbestek woonde ze op verschillende plaatsen en bezocht ze verschillende steden. Het verloop is hectisch en moeilijk te ontwarren.

9. De woonplaats

Uit onze studie van de archiefdocumenten bleek dat verschillende woonplaatsen van een prostituee zich in een snel tempo konden opvolgen (cf. de reeds genoemde mobiliteit). Bovendien woonden weinig vrouwen die deze professie beoefenden nog bij hun ouders of hun familie. De processtukken tonen aan dat de band tussen dochter en ouder vaak was verstoord. In verschillende verhoren werd verteld dat het meisje het huis van haar ouders had verlaten. Catharine Françoise Diericx vertelde dat ze een kamer wilde huren aangezien ze niet bij haar ouders kon blijven wonen omdat ze niet met haar moeder overeen kwam. ⁽⁵⁰⁾ Ook tussen Marie Heggens en haar moeder boterde het niet. Zij werd thuis door haar moeder geslagen. De vrouw dwong haar dochter het ouderlijke huis te verlaten om bij bordeelhoudster Merlier aan de Cellebroedersvest in te trekken. ⁽⁵¹⁾

Jonge prostituees woonden soms wel nog in bij familie. Bijvoorbeeld Marie de Steur woonde een korte tijd bij haar nicht. ⁽⁵²⁾ Het niet inwonen bij de familie verschaftte een prostituee de vrijheid die ze nodig had. Marie Migossens bijvoorbeeld vond, na het verlaten van het huis van haar vader, onderdak in de 'Cosijntjesstraette'. Ze logeerde er bij Pieternelle Kerkhove. Vanaf dan kwam ze tot 'haere volle liberteyt' en stortte ze zich in de drank met soldaten en andere mannen. Op een avond ging ze tot diep in de nacht op stap. Het werd zelfs zo laat dat ze niet terug durfde te keren naar haar logement. Ze ging dan maar slapen in een ruïne rond de Ketelpoort. Daar werd ze door een nachtroeper gevonden. ⁽⁵³⁾ De meeste vrouwen woonden dus ergens in. Ze huurden een kamertje in het huis van iemand anders of ze woonden in een bordeel.

10. Strafbepalingen

In de door ons onderzochte processtukken vonden we zelden gegevens over straffen. In een aantal gevallen gebeurde dit wel. Soms werd een bestraffing op het einde van een verhoor genoteerd of er werd melding gemaakt van een tuchtmaatregel die de beklaagde had ondergaan in het verleden. Het ontbreken van de strafgegevens heeft,

49. SAG, Oud Archief, reeks 213, nr. 252.

50. SAG, Oud Archief, reeks 213, nr. 264.

51. SAG, Oud Archief, reeks 213, nr. 265.

52. SAG, Oud Archief, reeks 213, nr. 301.

53. SAG, Oud Archief, reeks 213, nr. 295A.

ons inziens, twee redenen. Ten eerste werden vele (nieuwe) prostituees vrijgesproken. Vrouwen die recidiveerden, werden meestal wel gestraft. Ten tweede werden de vonnissen in een afzonderlijk register bijgehouden. Een vergelijking van de namen uit beide types van documenten toonde weinig gelijkenissen. We verzamelden de weinige strafgegevens die we konden vinden en zetten die in een tabel.

Tabel 8: Bestrafing van de Gentse prostituees (1775-1795)

<i>Straf</i>	<i>Aantal</i>	<i>Percentage</i>
Arrestatie + voorlopige hechtenis (tot verhoor)	18	47,37%
Opsluiting in het provinciaal correctiehuis	5	13,15%
Opsluiting in het stedelijk tuchthuis	3	7,90%
Opsluiting tot meer informatie is bekomen	4	10,53%
Drie dagen opsluiting water en brood + verbod naar de stad te komen	1	2,63%
Opsluiting in de gevangenis + vrouwenweeshuis	1	2,63%
Uit de stad geleid	1	2,63%
Verbanning	1	2,63%
Verzoek tot arrestatie	3	7,90%
Totaal	38	100%

Voor meer dan de helft van de prostituees was de straf nog niet uitgesproken. Ze waren opgepakt en wachtten in de gevangenis tot hun verhoor. Wanneer na hun verhoor werd bepaald dat ze straf verdienden, werd de straf uitgevoerd. Voor heel wat prostituees stopte de rechtsgang daar echter. Zoals we reeds aan het begin van de paragraaf stelden, konden vrouwen die nog niet eerder waren veroordeeld en van wie het misdrijf niet te zwaar was, dikwijls op gratie rekenen. Enkele prostituees uit onze processen werden alleen uit voorzorg en tijdelijk opgesloten in afwachting van een bericht van hun geboorteplaats of hun familie.

We kunnen tevens vaststellen dat minstens 1/4 van de door ons onderzochte vrouwen werd opgesloten bij vonnis, zij het in het stedelijke tuchthuis, het provinciale correctiehuis of, zoals voor de 19-jarige Isabelle Taije (*) het geval was, in het vrouwenweeshuis.

Een enkeling werd voor drie dagen opgesloten en op water en brood gezet. Het ging om Isabelle Adriansen, een prostituee afkomstig uit Nasse. Ze werd in 1777 gearresteerd omdat ze in een Gents bordeel werkte. Na haar straf werd het haar verboden nog in de stad te komen en dergelijke feiten te begaan op straffe van collocatie in het tuchthuis. ⁽⁵⁵⁾ Één prostituee werd verbannen en een andere werd uit de stad geleid. In het eerste geval ging het om de uit Henegouwen afkomstige Angelique de Paris ⁽⁵⁶⁾ en in het tweede geval ging het om Anne Marie Peeters. Zij werd in 1785 de stad uitgeleid nog voor ze werd verhoord. Ook Marie Limbourg werd eens uit de stad geleid. Dit was slechts één van de maatregelen die de rechtbank in het verleden tegen haar had genomen toen ze in 1785 opnieuw voor het gerecht verscheen. Nadat de hallebardieren haar de stad hadden uitgeleid, was ze teruggekeerd waarop ze door de Gentse nachtwakers werd gearresteerd. ⁽⁵⁷⁾

Tabel 9: Recidivisme en andere misdrijven bij de Gentse prostituees (1775-1795)

	<i>Aantal</i>		<i>Percentage</i>	
	<i>Wel</i>	<i>Niet</i>	<i>Wel</i>	<i>Niet</i>
Recidivisme	12	24	33,33%	66,67%
Andere misdrijven ten laste van de gearresteerde prostituees	11	25	30,56%	69,44%

Uiteraard kan de bovenstaande tabel geen volledige informatie bieden. Van vele prostituees weten we niet of ze na hun arrestatie al dan niet in hun oude gewoonten hervielen. Onze onderzoeksperiode reikt hiervoor niet ver genoeg en bovendien werden niet alle misdrijven geregistreerd. De vrouwen die recidiveerden en die zich schuldig maakten aan andere misdrijven, ontlieden hun straf niet. We bespreken enkele van de ergste gevallen.

Marie Catharine Hussel maakte het erg bont. Ze was een recidiviste die al opgesloten zat in Ieper omdat ze ontuchtige omgang had met soldaten. Ze moest er een jaar blijven, maar na negen maanden wist ze te 'evaderen' door de dienstmeid van de tuchtmeester de sleutels afhandig te maken, met de hulp van vier andere veroordeelden. Ze sloten de dienstmeid in hun plaats op. Deze feiten verzwaarden haar zaak in Gent: ze werd voor vier jaar in het Gentse tuchthuis opgesloten. ⁽⁵⁸⁾

55. SAG, Oud Archief, reeks 213, nr. 262.

56. SAG, Oud Archief, reeks 213, nr. 259.

57. Deze casus is niet in de bovenstaande tabel opgenomen aangezien het om een straf ging die vóór het proces, waarvan wij de documenten weervonden, had plaatsgevonden. Wat wel in de tabel werd opgenomen, was haar opsluiting voor vier jaar in het correctiehuis. Marie was een zware recidiviste en dit speelde in haar nadeel. SAG, Oud Archief, reeks 213, nr. 299.

58. SAG, Oud archief, reeks 213, nr. 255.

Een tweede prostituee die als een erg zware deviante werd behandeld, was Marie Josephe le Maitre. Ze werd in 1772 al opgesloten omwille van haar oneerlijke leven en omgang met soldaten. In 1774 kwam ze echter alweer vrij, op belofte van haar leven te beteren. Ze bleef haar ontuchtige levensstijl echter voortzetten. In 1776 begon een nieuw proces tegen de vrouw. De rechtbank was verbolgen over het feit dat ze ontucht pleegde met haar stiefvader, zelfs terwijl haar moeder nog leefde en in Gent woonde. Ze deed dit zelfs al meer dan tien jaar. Hoewel de rechtbank hier zeker van was, ontkende Marie. Het houdt echter in dat Marie ongeveer vijftien jaar zou geweest zijn toen ze een relatie met haar stiefvader begon. ⁽⁵⁹⁾

Tot de andere misdrijven in de tabel rekenden we onder andere de breuk van een belofte aan de rechtbank, diefstal, overspel, oplichting met drank in een bordeel, bedreiging, het achterlaten van een kind en ordeverstoring. Een voorbeeld van een prostituee die zich aan één van deze andere misdrijven schuldig maakte, was Joanne De Wilde, een 23-jarige speldenwerkster. ⁽⁶⁰⁾ Deze vrouw was bij de rechtbank bekend omwille van haar ontspoorde leven. Ze had al in de gevangenis gezeten door haar 'onrechtvaardigen handel ende ontuchtigh leven', een levensstijl die ze na haar gevangenschap gewoon voortzette. Bovendien was ze slechts zeventien jaar oud bij haar eerste veroordeling. Toen ze 23 jaar was, ging ze aan de slag als dienstmeisje bij een echtpaar dat een herberg, 'de roodenhals', uitbaatte. Na drie weken vertrok ze en ging ze bij haar oom wonen. De rechtbank beweerde echter dat ze bij haar vertrek een aantal goederen van haar voormalige meesteres had ontvreemd. Het ging om twee hemden, een paar nieuwe katoenen mannenkousen, een 'corps de jup' en twaalf penningen die ze in lening had gekregen.

De gemiddelde prostituee maakte zich dus schuldig aan recidivisme en/of aan andere strafbare feiten. Vele overtredingen waren niet eens aan de rechtbank bekend. Ze behoorden niettemin tot de overlevingsstrategie van de prostituee in het Ancien Regime.

Conclusie

Dankzij deze documenten leren we dat de doorsnee Gentse prostituee op het einde van de achttiende eeuw een jonge vrouw van ongeveer 24 jaar was, die in Gent of elders in het Vlaamse gebied was geboren. De sociale achtergrond valt niet te betwisten: de Gentse lichtekooien uit onze onderzoeksperiode waren allemaal afkomstig uit de onderlaag van de maatschappij. Ze stonden er alleen voor en hadden een beperkt sociaal vangnet. Ze waren tewerkgesteld in de textielsector of in de dienstensector, maar zaten vaak zonder (voldoende) werk. Daarom was niet elke prostituee een beroepsprostituee; menig wilde

59. SAG, Oud Archief, reeks 213, nr. 258.

60. SAG, Oud archief, reeks 213, nr. 278.

slechts haar bescheiden inkomen aanvullen. De stad bood haar de mogelijkheid om haar bezigheid uit te oefenen en klanten te ronselen. Het beroep werd clandestien uitgeoefend, maar de verhoren tonen aan dat de stedelijke overheid geregeld trachtte de Gentse straten en huizen schoon te vegen van gevallen vrouwen. Niettemin recidiveerden de meeste vrouwen en maakten ze zich schuldig aan andere misdrijven. In Gent waren de opgelegde straffen evenwel mild voor opgepakte prostituees. Velen werden gewoon weer vrijgelaten. Doorgaans was de prostituee ongehuwd, maar kinderen waren niet gemakkelijk weg te denken in een samenleving zonder (doeltreffende) voorbehoedsmiddelen. En dat gold ook voor seksueel overdraagbare aandoeningen zoals syfilis, waarvan menig prostituee het slachtoffer werd. De aard van het beroep vereiste een sterke mobiliteit, zowel binnen de stad als tussen steden en streken onderling. De verblijfplaats wisselde daardoor voortdurend.

De kennis die we aan de processtukken hebben ontleend, is dus zeer gevarieerd. Talloze bronnen liggen in de archieven onaangeroerd en wachten op onthulling. Dikwijls onderzoeken historici de criminaliteit in haar geheel, maar dit betekent niet dat elk aspect van de criminaliteit al helemaal doorgrond is. Wij namen zelf slechts een fractie van de grote hoeveelheid beschikbaar materiaal ter hand. Met deze studie werd dus nog maar het topje van de ijsberg aangebroken. De geheimen van talloze prostituees liggen nog verborgen in de stoffige dozen van het archief.

De dialectbenamingen voor de vlinder in de Nederlandse en Friese dialecten

“(GEKLEURDE) VLINDER”, eerste digitale taalkaart voor het Nederlandse taalgebied.

Jacques Van Keymeulen

Inleiding

De redactie van het Woordenboek van de Vlaamse Dialecten (WVD), dat sedert 1972 aan de UGent wordt samengesteld, kocht in 1987 een computer. De WVD-aflevering over de molenaarsterminologie, die in 1990 het licht zag, was de eerste waarvan de tekst met een tekstverwerker was getikt. Een jaar later – nu twintig jaar geleden – werd er een nieuwe stap gezet naar de digitalisering, nl. het aanleggen van een digitale database door de antwoorden op de vragen in de dialectvragenlijsten in de computer in te voeren. Het was toen definitief afgelopen met het overschrijven op fiches van de antwoorden. In het redactielokaal staan nog de bakken met de tienduizenden fiches die toen zijn geschreven – getuigen van een arbeidsintensief verleden.

Op basis van een database kan men in principe automatisch taalkaarten tekenen. Men kent aan elk woord een tekenetje toe, en de computer stelt dan automatisch een kaart samen, die door een redacteur gecorrigeerd kan worden met behulp van het programma. De eerste experimenten met automatisch karteren bij het WVD dateren van het begin van de jaren '90. Op basis van de database en een programma dat normaal voor het tekenen van plattegronden van huizen werd gebruikt, slaagde de redactie erin om taalkaarten te plotten – dankzij de samenwerking met de firma Info Service Belgium (Gent), die tegen een vriendenprijsje de software aan de WVD-behoefte aanpaste.

Om de kracht van het programma te demonstreren werd er bij wijze van experiment een kaart gemaakt voor het hele Nederlandse en Friese taalgebied, nl. die met de dialectbenamingen voor de vlinder. In februari 1992 werd de werking van de plotter door het WVD gedemonstreerd in Breda; de 'vlinderkaart' die daar tot stand kwam, kan beschouwd worden als de eerste digitale taalkaart die het hele Nederlandse taalgebied afbeeldt. De kaart had zo'n succes dat er besloten werd sponsoring te zoeken om ze te laten drukken. In 1994 was het dan zover; een nieuwe versie van de kaart, gemaakt door Kristien Van der Sypt en Jacques Van Keymeulen kon dank zij de

firma DVV VERZEKERINGEN gedrukt worden op een 250 exemplaren bij Michiels in Tongeren. Ze werd opgesmukt door afbeeldingen van vlinders uit de Thieme Nieuwe Insektengids van Michael Chinery.

Bij de kaart hoorde ook een bescheiden boekje met een etymologisch commentaar op de kaart. Van de kaart zijn op dit ogenblik maar een paar exemplaren meer over; het boekje is niet meer beschikbaar. We zijn *Van Mensen en Dingen* dan ook dankbaar voor de kans om de tekst van het boekje als tijdschriftartikel te laten opnemen - zodat die niet verloren gaat. De kaart zelf kan helaas wegens druktechnische problemen niet bij het artikel gevoegd worden. Ze wordt echter gescaand en zal binnenkort online ter beschikking komen op de website van het Woordenboek der Nederlandsche Taal (WNT) bij het lemma vlinder.

Op de kaart “(gekleurde) vlinder” staan de verschillende woorden afgebeeld die voor de dagvlinder gebruikt werden in de traditionele Nederlandse en Friese dialecten. De gepresenteerde woorden benoemen de dagvlinder in het algemeen en kunnen dus slaan op elk van de vlinders die in de marge van de kaart zijn afgebeeld, meer bepaald op de eerste, de frequent voorkomende kleine vos. Vele woorden op de kaart zijn in onbruik geraakt en behoren nu tot de taalgeschiedenis. In dit artikel wordt in het kort beschreven hoe de kaart tot stand is gekomen en wordt de herkomst (etymologie) van de belangrijkste woorden aangegeven.

1. De bronnen

De gegevens voor de kaart werden gehaald uit de “Reeks Nederlandse Dialectatlassen” (RND), een grootscheeps project dat in 1925 werd aangevat door prof. E. Blancquaert van de Universiteit Gent, en dat pas in 1982 werd afgerond. De gegevens voor Nederlandstalig België dateren van voor de Tweede Wereldoorlog, die voor Nederland van daarna. Mede daardoor komt het dat op het zuidelijke deel van de kaart meer dialectwoorden staan ingetekend dan op het noordelijke deel. Niet alleen is het woord *vlinder* (Fries *flinter*) vanouds inheems in het noordelijke deel van Nederland, maar ook waren bij de opvragingen de dialectwoorden daar al meer door het standaardtalige woord verdrongen.

2. De kaart

De kaart omvat het hele Nederlandse en Friese taalgebied - Frans-Vlaanderen inbegrepen. We hebben enkel die woorden op de kaart geplaatst die een bepaald gebied(je) bezetten. Daarmee deden we onrecht aan de stadsdialecten, die dikwijls een specifiek woord bezit-

ten (b.v. het mooie Poperingse woord *hellekapelle*) dat nergens anders voorkomt, maar de volledige vlinderwoordenschat is zo uitgebreid dat we de kaart niet nog meer mochten belasten dan nu al het geval is.

De woorden op de kaart zijn als een soort van woordtypen te beschouwen, waaronder heel wat dialectische klank- en vormvariatie is samengevat. We hebben de woorden neergeschreven alsof ze in het Algemeen Nederlands voorkwamen. We inspireerden ons daarbij op de vlinderkaart van Pauwels.

3. De herkomst van de woorden

De woorden voor de vlinder zijn al het onderwerp geweest van enkele wetenschappelijke studies; geen enkele echter behandelde het Nederlandse taalgebied als geheel. De oudste is die van J. Schrijnen in 1917. In 1935 wijdde prof. J.L. Pauwels (K.U.Leuven) een uitgebreid artikel aan het onderwerp; zijn materiaal is afkomstig uit de RND en uit het ZND-archief. De recentste bijdrage (1988) is van prof. J. Goossens (K.U.Leuven / Universiteit Münster). In wat volgt, leunen we voornamelijk op het etymologische werk van Goossens en Pauwels.

Het eerste wat op de kaart opvalt, is het grote aantal woorden voor de vlinder, vooral in het zuiden en het oosten van het taalgebied. Die bonte verscheidenheid in de benoeming houdt ongetwijfeld verband met de bonte verscheidenheid in de verschijningsvorm van de vlinder zelf. Er bestaan immers heel wat soorten vlinders, met de meest uiteenlopende kleuren en gedragingen. Het is best mogelijk dat een bepaald woord ooit een bepaald soort vlinder heeft aangeduid en dat de betekenis van het woord naderhand verruimd is, of dat men bij een algemene benoeming in de praktijk een bepaalde vlinder voor ogen heeft gehad. Heel wat zegslieden wijzen de kleine vos aan als een goed voorbeeld van een gekleurde vlinder; daarom is de afbeelding van die vlinder bovenaan in de marge van de kaart geplaatst.

In wat volgt, besteden we aandacht aan de belangrijkste woorden. We hebben ze daarbij gegroepeerd op basis van de etymologie en de benoemingsmotieven.

3.1. De **fifaldrôn*-benamingen (Een sterretje vòdr een woord geeft aan dat het om een reconstructie gaat, die dus niet uit (historische) bronnen is opgetekend)

Een eerste groep woorden kan teruggevoerd worden op het Gemeengermaanse woord **fifaldrôn*. Het woord bevat een reduplicatie, d.w.z. dat de beginmedeklinker van het woord verdubbeld werd

en een klinker toegevoegd: **fî-faldrôn*. Met de reduplicatie heeft men wellicht klanksymbolisch het fladderen van de vlinder willen weergeven. Reduplicatie kan ook op affectie wijzen; vergelijk met woorden uit de kindertaal als *mama*, *papa*, *mémé*, *pépé*, *woefwoef* enz. Waarschijnlijk vond men ook al in de oudste tijden vlinders sympathieke dieren.

De klankwettige vertegenwoordiger van **fifaldrôn* moet in het Middelnederlands **vîvoudere* geweest zijn. Het woord is helaas in geen enkele tekst overgeleverd; wel zijn de secundaire vormen *vivaltere* en *viveltere* bekend. *Wie-*, *wijwouter* in de omgeving van Oudenaarde staat het dichtst bij **vîvoudere*; ook *fij-* en *fiefouter* lijken er nog sterk op. Het is duidelijk dat de bonte verzameling woorden met *fli-*, *flik-*, *flink-* en *-fouter*, *-flouter*, *-fluiter*, *-flotter* in het zuidwesten van het taalgebied alle tot de **fifaldrôn*-familie behoren. Alle woorden hebben een reduplicatie en kunnen beschouwd worden als ontwikkelingen en volksetymologieën van **vîvoudere* / *vivaltere* / *viveltere*. Met volksetymologie wordt het verschijnsel bedoeld waarbij een ondoorzichtig woord door de dialectspreker wordt geassocieerd met bekende woorden, waardoor een nieuwe vorm ontstaat. De oorspronkelijke *f*-klank is meestal bewaard gebleven en niet naar een *v*-klank ontwikkeld. Ook de Middeleeuwse *ie*-klank (in *fie-*) is dikwijls bewaard gebleven in dialecten waar ze normaal naar een andere klank is geëvolueerd. Bij de woorden met *fl-* is de *l* eerst van plaats versprongen in het tweede deel van de samenstelling (*-falter* werd *-flater*, een verschijnsel dat als metathesis bekend staat) en werd vervolgens in het eerste lid geïntroduceerd. Ook *vliwouter* en *vliebouter* behoren bij het **fifaldrôn*-rijtje.

Bij een aantal woorden uit de groep is het verband met het etymon **fifaldrôn* niet onmiddellijk duidelijk. Bij de samenstellingen met *-vijver* (soms door volksetymologie *-wrijver*) als in *botervijver* en *mottevijver* in noordoostelijk Oost-Vlaanderen is het tweede lid van de samenstelling te beschouwen als een samentrekking van *vîveltere* door intensifiëring van de klemtoon op het eerste lid, via **vîveltre* > **vîvelre* > *vîvere* tot *-vijver*. Doordat *vijver* ook voorkomt met een andere betekenis, nl. 'waterplas', vond de dialectspreker het nodig het woord met de betekenis 'vlinder' te versterken door er een samenstelling van te maken: *botervijver*, *mottevijver*.

Bij *flikketeer* in de Antwerpse Kempen bleef de derde lettergreep van *vîveltere* beklemtoond, zodat het woord zich aansloot bij de grote groep woorden op *-eer* (A.N. *-aar*). De *k*-klank is door dissimilatie uit een oorspronkelijke *f* te verklaren. Met dissimilatie bedoelt men dat twee dezelfde medeklinkers die ritmisch op elkaar volgen, 'ongelijk' worden gemaakt (b.v. Latijn *murmurare* wordt in het Nederlands

murmelen). In ons geval wordt door dat proces de reduplicatie opgeheven. *Flikkelantier*, *-rantier* zijn varianten, ontstaan naar analogie van woorden met dezelfde uitgang (b.v. *egelantier*); bij *fliege*-, *vliege*-*lantier* was er associatie met het werkwoord vliegen.

Dezelfde associatie met vliegen speelde ook een rol bij *vliege(n)bout*, *vliege(n)bouter* en *vliegewouter* in het zuidoosten van Oost-Vlaanderen. Het is duidelijk dat het tweede lid van de samenstellingen, *-wouter* en *bout(er)*, iets met elkaar te maken hebben; *vliegewouter* en *vliege(n)bout(er)* komen immers in naast elkaar liggende gebieden voor. *Wouter* staat het dichtst bij *-vouder* **falter*; *-bout(er)* is door een verschuiving van *v(w)* naar *b* uit *-vouder* of een variant daarvan ontstaan. Een dergelijke klankverandering is in de betreffende dialecten niet ongewoon. Denken we maar aan vormen als *kribbe* tegenover *krevve*, *sabel* tegenover *savel*, *fabri* 'bakkebaard' uit Frans *favoris* enz. Op de kaart staan een aantal vlinderbenamingen die met *boter-* zijn samengesteld. Ze komen vooral voor in het zuidwesten van het taalgebied. De *boter*-benamingen doen onmiddellijk denken aan het Engelse *butterfly* 'vlinder'; het daarmee corresponderende woord **botervlieg* komt echter in ons materiaal niet voor. Wel treffen we woorden aan als *boterschijte*^{*}, *schijteboter* (met een omkering van de volgorde van de leden in de samenstelling) en het secundaire *boterschuite* in Frans- en West-Vlaanderen, *botersnep*, *botervijver* in het noordoosten van Oost-Vlaanderen, *boterkapelle* in Zeeuws-Vlaanderen.

Vlinderbenamingen met *boter-* duiken behalve in Vlaanderen en Zeeland ook op in oostelijk Drente en Overijsel in Nederland met *botervogel* en *botervleugel*! Op het gebied van de klankleer heeft men al herhaaldelijk geconstateerd dat dezelfde verschijnselen kunnen voorkomen in het zuidwesten en het noordoosten van het taalgebied (b.v. de *uu* en *ie* in [*h*]uus 'huis' en *wien* 'wijn'); blijkbaar is dat ook voor de woordenschat het geval. Een dergelijk kaartpatroon geldt doorgaans als een bewijs voor de hoge ouderdom van de verschijnselen; het is immers aan de periferie van een taalgebied dat de oudste vormen standhouden.

Bij een vorm als *boter-* denken we onmiddellijk aan *-bouter*. Een probleem is dan wel dat *boter-* nagenoeg altijd als eerste lid van een samenstelling optreedt (behalve dan in *schijteboter*); *-bouter* altijd als tweede lid. Toch is het niet onmogelijk dat *boter-* te verklaren is als een volksetymologie van het onbegrepen element *-bouter*, dat dan maar met *boter* werd geassocieerd. De volgorde van de leden van de samenstellingen blijft echter een probleem. Of is het toch zo dat een oude benaming voor gele vlinders (geel als *boter*) overgegaan is op de vlinder in het algemeen? Of is een benaming als *boterschijt(er)* samen

te knopen met de kleur van de uitwerpselen van de vlinder? In dat geval is er volksfantasie aan het werk geweest die oude, ondoorzichtig geworden woorden verhaspelde tot benamingen die de taalkundigen nu voor raadsels plaatsen. Het element *-snep* in *botersnep* wordt door Pauwels verklaard als een toevallige vogelnaam die is ingegeven door naburige woorden met *-vogel* erin (*zomervogel*), of misschien is het woord ontstaan uit een ouder *botervogel*, dat in Drente nog een gebiedje vormt, en dat waarschijnlijk model stond voor de zeldzame volksetymologie *botervleugel* in Overijssel.

Het Frans-Vlaamse *schijte(ka)butse* vormt een gebiedje naast *schijteboter*. O.i. is hier een ouder element *-boter*, dat in het westelijke Vlaams als *butter* wordt uitgesproken, volksetymologisch geassocieerd met *butse*, een woord dat blijkens het Westvlaams Idioticon van De Bo niet onbekend is als benaming voor sommige insecten en wormen. *Butse* gaf dan aanleiding tot *kabutse*, een benaming voor een soort hoofddekseel, meer bepaald: 'Kruinmutsje, klein plat kapje van leder of laken zonder klip of rand, en doorgaans enkel den schedel bedekkende' (De Bo). Het is niet onmogelijk dat de dialectsprekers de vlinder met een dergelijk hoofddekseel geassocieerd hebben, in een poging om *-butter*, *-butse* als benaming doorzichtiger te maken.

De afstand tussen **fifaldrôn* en de woorden met *boter-* of *-bouter* is al erg groot geworden. Nog meer tussenstappen hebben we nodig om het noord-Limburgse *snuffel* en *snuffelteer* vanuit dat etymon te verklaren. Goossens vindt in het aangrenzende Duitsland naast *snuffel* en *snuffelteer* ook *muffel* en *muffelteer*. *Muffel* is volgens hem een verkorting van *muffelteer*, dat op zijn beurt ontstaan is door dissimilatie uit *fiffelteer*, waarna de *i* tot *u* gerond is onder invloed van de *m*. Vervolgens is *muffel* volksetymologisch geassocieerd met het werkwoord *snuffelen*, wat tot *snuffelteeren* *snuffel* heeft geleid.

Met al die interessante dialectbenamingen zouden we haast het algemeen Nederlandse woord *vlinder* zelf uit het oog verliezen, dat op onze kaart in het noorden van Nederland overweegt. In het zuiden van Nederland concurreert het overal met dialectwoorden; in Nederlandstalig België overwegen de dialectbenamingen, hoewel *vlinder* toch sterk aanwezig is in het noorden van West-Vlaanderen, in het noordwesten van Antwerpen en in noordwestelijk Belgisch-Limburg. Tegenwoordig is *vlinder*, ook in België, het enige woord geworden en zijn de dialectbenamingen bij de jeugd nauwelijks nog bekend.

Het woord is vrij jong – vòòr de 16de eeuw wordt het in geschreven bronnen nergens aangetroffen – maar behoort toch tot de **fifaldrôn*-benamingen. Goossens stelt de volgende etymologie voor: bij vormen als *flifladder*/*fliflutter* verdween de tweede reduplicatielettergreep

(*fla-*), wat leidde tot **flidder/*flitter* en uiteindelijk met *n*-invoeving tot *flinter/flinder/vlinder*. Het zeldzame *vlim* in Noord-Brabant beschouwen we als een samentrekking.

3.2. De papilio-benamingen

Naast de benamingen die op een of andere manier met het Germaanse **fifaldrôn* in verband gebracht kunnen worden, zijn er ook leenwoorden die afgeleid zijn van het Latijnse *papilio*. Net zoals **fifaldrôn* heeft ook *papilio* een reduplicatie; beide woorden zijn via het Indogermaans aan elkaar verwant.

De *papilio*-benamingen bezetten een groot zuidelijk gebied van het uiterste oosten van Oost-Vlaanderen tot aan de grens met Duitsland. De belangrijkste vertegenwoordiger van de groep is *pepel*; met *n*-invoeving werd het *pimpel*, een woord dat meestal als *pumpel* wordt uitgesproken, behalve in het Leuvense ontrondingsgebied. De Limburgse klankvorm is dan weer *piepel*. In het noorden van de Denderstreek treffen we *pemel* aan, een vorm die verklaard kan worden als een geval van *p*-syncope uit een ouder *pempel*. In Klein-Brabant werd *pepel* volksetymologisch tot *peper*, een woord dat ook in de buurt van Ninove niet onbekend is.

De ontlening dateert uit de Romeinse tijd. De Romeinen gebruikten het woord *papilio* in twee betekenissen: 'vlinder' en 'tent'. De tweede betekenis is metaforisch uit de vlinder-betekenis ontstaan. Waarschijnlijk sloegen de Romeinse soldaten aan de ingang van hun tenten het tentzeil naar twee kanten omhoog, zodat de tentingang het uitzicht kreeg van twee vlindervleugels. In het Nederlandse taalgebied is *papilio* tweemaal ontleend, één keer rechtstreeks uit het Latijn met de 'vlinder'-betekenis, en één keer via het Oudfrans (*pavillon papilionem*) met de 'tent'-betekenis, wat bij ons het woord *paviljoen* heeft opgeleverd. Latijnse leenwoorden zijn doorgaans afgeleid van de accusatief-naamval (*papilionem*), die in het Volkslatijn de andere naamvallen van het Klassieke Latijn verdrongen heeft. De leenwoorden voor de vlinder gaan echter nog terug op de nominatief (*papilio*), wat wijst op de hoge ouderdom ervan.

Uiteraard gaat ook het moderne Franse woord *papillon* 'vlinder' op het Latijnse woord terug. De tweede *p* in Frans *papillon* is echter niet klankwettig. Waarschijnlijk is ze hersteld om het reduplicatieve karakter van het woord te behouden.

We treffen het bij ons vooral aan in de streek rond Brussel, in Frans-Vlaanderen en langs de taalgrens. In het uiterste zuidwesten van Vlaams-Brabant is het woord tot *poppelon(tje)* geëvolueerd.

3.3. De benaming *kapel*

Het woord *kapel(le)*, met *boterkapelle* in Zeeland, voor ‘vlinder’ bezet een groot westelijk gebied in Nederland, waar het zeer dikwijls met het standaardtaalwoord *vlinder* concurreert. Ook in het oosten van Nederland is het woord niet onbekend; daar komt het voor midden in andere dialectgebieden. In België treffen we het aan in de stad Antwerpen en enkele dorpen ten noorden daarvan.

Het verspreidingspatroon van *kapel* lijkt volgens Schrijnen en Pauwels aan te geven dat het woord in Nederland ooit de status heeft gehad van een overkoepelend cultuurtaalwoord (18de eeuw, 19de eeuw?). Niet alleen staat dit westelijke woord nog steeds vrij sterk in Holland, maar ook komt het in verspreide slagorde voor in andere provincies. Zo treffen we het b.v. aan in een stad als Maastricht, die midden in een zeer homogeen dialectgebied ligt, waar een ander dialectwoord overheeft. Opmerkelijk is ook dat *kapelle* in Zeeuws-Vlaanderen over een vrij grote afstand de rijksgrens tussen Nederland en België volgt. Een dergelijke grens is typisch voor Nederlandse cultuurtaalwoorden, die Zeeuws-Vlaanderen nog wel, maar België niet meer bereikt hebben.

Schrijnen voert *kapel* terug op het middeleeuws Latijnse *capella*, het verkleinwoord van *cappa* ‘mantel’. Waarschijnlijk werd het woord eerst gebruikt voor mooie, gekleurde vlinders, wat het benoemingsmotief zou verklaren. Een alternatieve etymologie van Pauwels gaat uit van de vorm *pellevogel*, de combinatie van *pelle-* (een samentrekking van *pepele*) en *-vogel*. Achteraf is *pelle-* dan volksetymologisch verlengd tot *kapelle-*.

3.4. De samenstellingen met *penne-* en *(s)panne-*

In twee oostelijke provincies van Nederland, in Gelderland en – in mindere mate – in Overijssel, komen woorden voor als *pen(ne)vogel* (vooral in Overijssel), *spannevogel*, *pannevogel* (vooral in noordelijk Gelderland en in de Achterhoek en de Liemers), *penne-*, *panne-*, en *spanneveugel* (vooral in het zuiden van Gelderland). In de provincies Drente, Utrecht, Noord-Brabant en Limburg zijn samenstellingen met *penne-* en *(s)panne-* maar een paar maal opgetekend, en altijd in een streek die aan Gelderland of Overijssel grenst.

Tot dezelfde groep van woorden behoren waarschijnlijk ook *pan(ne)lapper* en *schoenlapper*, die verspreid voorkomen, maar soms toch kleine gebiedjes vormen. *Pan(ne)lapper* treffen we aan op de grens van Gelderland en Limburg en in de streek ten noorden van Antwerpen; schoenlapper is bekend in het oosten van Groningen, in de streek ten noorden van Brugge, in het Land van Hulst, in een paar dorpen ten zuiden van Antwerpen en in de Gentse agglomeratie.

Het etymon van de groep woorden, waaruit dan alle andere woorden door klankontwikkelingen en volksetymologieën voortgekomen zijn, is nog onduidelijk. Zowel Schrijnen als Pauwels zien *pellevogel* weliswaar als het oudste woord, maar Schrijnen brengt *pelle-* in verband met het Latijnse *palliolum*, verkleinwoord van *pallium* 'mantel'; Pauwels daarentegen ziet in *pelle-* een contractie van *pepele*. *Pellevogel* evolueerde eerst tot *pennevogel*, en vervolgens tot *pannevogel*. Onder invloed van het element *pan-* ontstond dan de volksetymologie *pannelapper* (en varianten daarvan als *pallaper* e.d.), een woord dat uiteindelijk zelfs tot *schoenlapper* heeft geleid. De samenstellingen met *-vleugel* kunnen makkelijk door associaties als 'vogel-vliegen-vleugel' verklaard worden. Ook het element *spanne-* moet verklaard worden door een volksetymologische associatie met het werkwoord *spannen*.

3.5. De benamingen *zomervogel* en *zonnevogel*

Het woord *zomervogel* komt voor in enkele streken, die echter niet aan elkaar sluiten: het bezet vrij grote gebieden in noordwestelijk Oost-Vlaanderen, noordwestelijk Antwerpen en oostelijk Noord-Brabant; kleinere *zomervogel*-gebiedjes zien we ten westen van Aalst, in zuidoostelijk Antwerpen en in oostelijk Overijssel (een uitloper van een Westfaals gebied in Duitsland). *Zomervogel* moet een erg oud woord zijn. Het komt niet alleen voor in het Nederlandse taalgebied, waar het waarschijnlijk ooit één aaneengesloten gebied heeft gevormd, maar ook in het Duits (vooral in een strook van de Elzas tot Tirol), en in andere Germaanse talen (b.v. het Noors).

Het benoemingsmotief van *zomervogel* ligt voor de hand: vlinders fladderen inderdaad 's zomers rond. De associatie met de zomer en de zon is ook aanwezig in *zonnevogel*, dat we enkele malen hebben aangetroffen, vooral in oostelijk Overijssel, en dat waarschijnlijk door associatie uiteen ouder *zomervogel* ontstaan is. Beide woorden komen immers in elkaars buurt voor.

3.6. De benamingen *uil(tje)*, *mot* en *marmot*

Het woord *uil(tje)* (met ook *nuiltje*) bezet een groot gebied in West-Vlaanderen, waar het even de grens overwipt naar Frankrijk. Het komt ook voor op de Zeeuwse eilanden; het staat daar zeer sterk in Noord- en Zuid-Beveland. *Uil(tje)* is behalve in dat zuidwestelijke gebied ook aanwezig in het noordoosten van Nederland. We treffen het woord hier en daar aan in westelijk Gelderland en Overijssel, maar vooral in Drente. Net zoals bij de samenstellingen met *boter-* (zie boven) komt ook in het geval van *uil(tje)* hetzelfde woord enkel voor aan de periferie van het taalgebied, wat wijst op de hoge ouderdom van het woord.

Uil(tje), het woord voor de nachtvogel, ging waarschijnlijk eerst de

nachtvlinder aanduiden, en daarna door betekenisverruiming ook de dagvlinder. In een aantal dialecten werd uil als benaming voor de nachtvlinder door andere woorden (o.a. mot) afgelost; in andere dialecten worden de dag- en de nachtvlinders door maar één woord aangeduid.

De betekenisontwikkeling van nachtvlinder naar (ook) dagvlinder deed zich ook voor bij *motte*, een woord dat gebruikt wordt in Brugge en omgeving, en in Ieper en Blankenberge. De samenstelling *motte-vijver* is typisch voor het noordoosten van Oost-Vlaanderen (zie boven), waar ook *marmot* voorkomt. Dat woord is het gevolg van volksfantasie. *Marmot* was wel bekend als woord, maar het diertje zelf (een geelgrauw knaagdier in de Alpen) niet, zodat het woord zonder gevaar voor verwarring voor de vlinder gebruikt kon worden.

3.7. De samenstellingen met *roe-*

Ongeveer in het midden van Nederlands-Limburg is er een *roevogel*-gebied, met tweemaal *roepemel* ten zuiden daarvan. De etymologie van het element *roe-* in beide woorden is niet bekend. Pauwels verwijst wel naar het Middelnederlandse woord *rûdevogel* ‘watervogel’, of misschien ‘vogel die ruit’ (bij een Middelnederlands **rûden* ‘ruien’), maar wat dat met vlinders te maken kan hebben, blijft in het ongewisse.

We hebben ons afgevraagd of dat raadselachtige *roe-* niets te maken kan hebben met een woord voor de rups. Blijkens het Woordenboek van de Nederlandsche Taal (het WNT) bestaat er een dialectvorm *roep* ‘rups’ in het oosten van het taalgebied (Gelderland, Overijssel, Drente en Groningen). In het Limburgs is bij ons weten een dergelijke vorm weliswaar niet opgetekend, maar hij komt echter wel voor in het Rijnland (Zie het *Rheinisches Wörterbuch VII*, blz. 187). Is het niet denkbaar dat een nu verdwenen (?) woord *roep* ‘rups’ een samenstelling is gaan vormen met *emel* tot *roepemel*. Toen het woord *roep* verdween, is men de samenstelling *roep+emel* gaan interpreteren als *roe+emel*, waarna het element *roe-* ook met andere woorden samenstellingen kon vormen als in *roevogel*. Het komt wel meer voor dat oude woorden enkel in samenstellingen overleven.

3.8. Besluit

Bij de hierboven staande uitleg over de benamingen voor de (gekleurde) vlinder zijn we met zevenmijlslaarzen door de taalgeschiedenis gestapt. Dat kon niet anders, want een volledige beschrijving van de geschiedenis van alle vlinderwoorden zou een heel boek vergen. We hebben heel wat benamingen niet besproken omdat ze maar weinig voorkomen. We hebben geen historische woordenboeken nageplozen om te zien welke benamingen ook vroeger al opgete-

kend zijn. We hebben ook niet systematisch nagegaan hoe de situatie eruit ziet in de dialecten van de talen die ons omringen (Frans, Duits en Engels).

Dit overzicht heeft wel duidelijk gemaakt dat de traditionele dialectwoordenschat zeer rijk is en dat de dialectwoorden op een eerbiedwaardige ouderdom kunnen bogen. Het woord *zomervogel* en de afstammelingen van **fifaldrôn* komen voor in verspreide gebieden in heel het continentale Germaans. Die woorden moeten ontzettend oud zijn. Een woord als *pepel* gaat terug op een ontleening tijdens de eerste eeuwen van onze tijdrekening. Ook de kaartpatronen van *uil(tje)* en van de samenstellingen met *boter-* wijzen op de hoge ouderdom van die woorden. Waarschijnlijk kwamen een aantal woorden wel samen voor, maar duiden ze andere soorten vlinders aan. Toen de mens gaandeweg het enge contact met de natuur verloor, hebben ze zich tot benamingen voor de vlinder in het algemeen ontwikkeld.

In de 20ste eeuw, en vooral na de introductie van de moderne media in de jaren 60, heeft zich in het Nederlandse taalgebied een taalverandering voorgedaan die haar weerga in de geschiedenis niet kent. De traditionele dialectwoordenschat verdwijnt in toenemende mate door de druk van de Nederlandse standaardtaal. De moderne tijd heeft ook meegebracht dat de volksmens het contact met de natuur meer en meer verloren heeft – voor zover die natuur zelf nog bestaat. Rupsen en dus vlinders komen wegens de efficiënte pesticiden steeds minder voor. Het is dus niet te verwonderen dat de dialectwoorden voor de vlinder tot de taalgeschiedenis zijn gaan behoren.

GERAADPLEEGDE LITERATUUR

GOOSSENS, J. (1988), Schmetterling. In: *Sprachatlas des Nördlichen Rheinlands und des Südöstlichen Niederlands "Fränkischer Sprachatlas". Erste Lieferung. Textband.* Marburg, blz. 61-82.

PAUWELS, J.L. (1935), Woordgeografische Studiën van de Zuidnederlandse Dialectcentrale. XVII De vlinder. In: *Handelingen van de Koninklijke Commissie voor Toponymie en Dialectologie IX*, blz. 329-382; 1 kaart.

SCHRIJNEN, J. (1917), Vlindernamen, proeve van taalgeografie. In: *De Beiaard*, blz. 26-37.

VAN KEYMEULEN, J. (1994), Brochure bij de kaart "(gekleurde) vlinder".

VINGER AAN DE POLS

Museum in de kijker

Het Museum voor Geschiedenis van de Geneeskunde te Gent

Dr. Jan Bouckaert

Het in "Het Pand" (Onderbergen 1, 9000 Gent) gevestigde *Museum voor de Geschiedenis de Geneeskunde* is een initiatief van de *Stichting Jan Palfyn*, een instelling van openbaar nut, in 1991 opgericht door op rust gestelde leden van de Gentse medische faculteit. De Stichting stelt zich tot doel het verzamelen, bewaren en tentoonstellen van voorwerpen en documenten met betrekking tot de geschiedenis van de geneeskunde. Zij fungeert ook als studie-, documentatie- en ontmoetingscentrum en wil zo een bijdrage leveren tot de "medische cultuur" in de brede betekenis van het woord.

De museumsite heeft een lange, bewogen geschiedenis achter de rug. In 1228 werden de vrijgekomen gronden van het in 1201 gestichte Utenhove ziekenhuis, één van de oudste hospitalen van Gent en de voorloper van het Bijloke hospitaal, geschonken aan de dominicanen, die zich in Gent hadden gevestigd. Zij bouwden er een klooster, dat langzaam maar zeker uitgroeide tot een imposant complex, onder meer met een zeer grote kerk. Tweemaal werden de predikheren uit hun klooster verdreven. In de 16de eeuw tijdens de godsdiensttroebelen en de Beeldenstorm, en twee eeuwen later gedurende de Franse Revolutie.

Het klooster werd in 1796 gesloten, de bezittingen werden verbeurd verklaard en de gebouwen openbaar verkocht. Na de troebelen koch-

ten de dominicanen het complex opnieuw aan, maar waren in 1823 om financiële redenen verplicht het pand te verkopen. Het complex werd gebruikt als opslagplaats en woonkazerne en raakte gedurende meer dan een eeuw in verval.

In 1963, op initiatief van rector J.J. Bouckaert door de Ugent aangekocht, ontsnapte het historisch monument aan de sloophamer en werd het na restauratie door het ministerie van Openbare Werken het cultureel centrum van de Gentse universiteit. Er zijn meerdere universitaire diensten gevestigd en men organiseert er internationale congressen.

De rijke museale verzameling van instrumenten, apparaten en toestellen, boeken, iconografie en archivalia is afkomstig uit het privaat bezit van de oprichters van het Museum, geleidelijk aangevuld met schenkingen van collega's en vrienden en met verzamelingen in bewaring gegeven door de Ugent, o.a. de faculteit geneeskunde en gezondheidswetenschappen campus UZ Gent), het Museum voor de Geschiedenis van de Wetenschappen (Krijgslaan, Gent) en de faculteit psychologie en pedagogische Wetenschappen (Dunantlaan, Gent).

Het Palfyn Museum bevindt zich op de tweede verdieping van de dwarsvleugel van "Het Pand". In de cellen van de vroegere monniken zijn de voorwerpen thematisch tentoongesteld, volgens specialismen en deelgebieden van de geneeskunde.

In de belendende grote zaal met twee niveaus bevinden zich de collectie Gallo-Romeinse instrumenten, verzameld door prof. Victor Deneffe (1836- 1908), de apparaten gebruikt door de Gentse hoogleraar in de experimentele psychologie J. Van Biervliet (1859- 1945) en de sectie geschiedenis van de tandheelkunde.

De voornaamste onderwerpen die aan bod komen zijn:

de chirurgie: van barbier-chirurgijns via steensnijders en oorlogschirurgie (o.a. amputaties van ledematen) tot het begin van de moderne chirurgie.

de paleopathologie, de studie van aandoeningen aan de hand van opgegraven lichaamsresten, in casu beenderen, zoals al dan niet genezen fracturen, aangeboren afwijkingen, gevolgen van ziekten of vitaminegebrek.

de verloskunde: de embryotomie was de eerste verloskundige ingreep, maar de ontwikkeling van de verlostang, door Palfyn voor het eerst gebruikt, betekende een grote vooruitgang, waardoor bij moeilijke bevallingen het kind levend kon ter wereld gebracht worden.

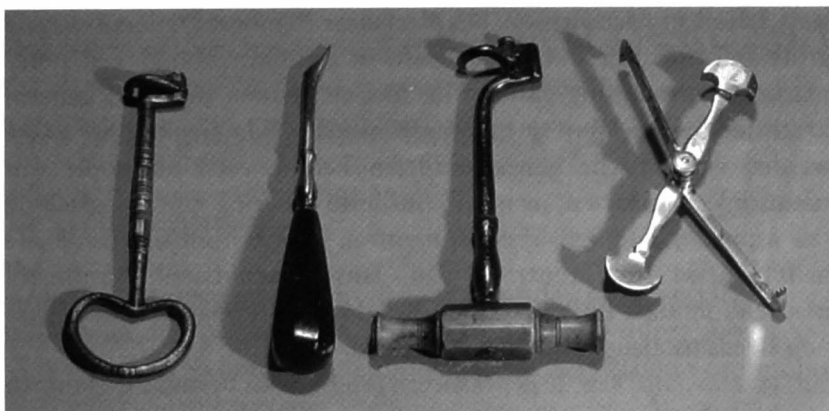
de gynaecologie: de nadruk wordt hier gelegd op de historische evolutie van de anticonceptie.

de oogheekunde: van het antieke "staarsteken" tot de huidige lensextractie en implantatie van een kunstlens.

de oor-, neus- en keelziekten: een uitgebreide verzameling instrumenten en documenten toont het ontstaan en de ontwikkeling van deze specialiteit.

pijnbestrijding en anesthesie: pijnbestrijding is van alle tijden, maar de opkomst van de echte anesthesie met ether en chloroform heeft vanaf het midden van de 19de eeuw de grote, vooral abdominale ingrepen mogelijk gemaakt. Na WO II werden door de moderne anesthesie op een veiliger manier uitgebreide en langdurige ingrepen (hart- en longchirurgie, transplantaties) mogelijk.

antisepsis en asepsis: de opkomst van antisepsis (het tegenwerken van aanwezige kiemen) en asepsis (het kiemvrij maken van al wat met de wonde in aanraking komt, zoals de handen van de chirurg en die van

zijn helpers en de instrumenten) konden de postoperatieve infecties met enorme sterfte tot gevolg sterk inperken.

de tandheelkunde: de moderne tandheelkunde werkt veel meer conserverend en herstellend dan de middeleeuwse tandentrekkers (nog actief op kermissen en markten tot het einde van de 19de, begin 20ste eeuw!). Men kan er een “modern” tandartskabinet met een exemplaar van een Roentgentoestel bekijken.

de psychiatrie: ons land is zeer belangrijk geweest voor een meer humane opvang en behandeling van geesteszieken, waarbij vooral Geel en Gent dienen vermeld te worden. In Geel bestaat sinds de vroege Middeleeuwen een verering van de H. Dymphna. Geesteszieken kwamen er op bedevaart. Ze werden er door de bevolking opgevangen en verzorgd. In Gent zijn professor dr. Guislain (onlangs uitgeroepen tot grootste prof van de Gentse universiteit) en kanunnik Triest (stichter van de Broeders en Zusters van Liefde) de pioniers van de opvang en verzorging van geesteszieken. Ze hebben hen letterlijk en figuurlijk van hun ketens bevrijd. Het Guislain Instituut, opgericht in het midden van de 19de eeuw, was enig in Europa en bestaat nog steeds.

fysiologische en functionele waarnemingen liggen aan de grondslag van de studie van de normale en pathologische werking van de verschillende lichaamsfuncties. Er zijn toestellen te bezichtigen, o.a. voor het meten van de bloeddruk, van de spierwerking, van de zintuigen.

morfologische wetenschappen: de ontwikkeling van de microscoop, de anatomie, de histologie, de pathologische anatomie, de bloedanalyse enz., evenals “de oude boreling” van prof. Burggraeve uit 1837.

dermatologie wordt geïllustreerd door de wassen modellen van huid- en geslachtsziekten vervaardigd door J. Baretta.

geneesmiddelen: de primitieve volkeren gebruikten op empirische basis natuurlijke producten, zoals papaverextract tegen pijn, bast van de kinaboom tegen malaria, wilgenbast tegen koorts (wilg = salix =

later salicylaat of aspirine!). De Mechelaar Rembert Dodoens was de grote autoriteit, die in de 16de eeuw in zijn Cruydtboeck een systematische opsomming gaf van de meeste planten met hun geneeskrachtige toepassing. Op het einde van de 19de, begin 20ste eeuw werden synthetische geneesmiddelen bereid, eerst als kopie van natuurlijke producten, in meer constante dosering en samenstelling (zie aspirine), later zuiver experimenteel. Daarin heeft tijdens de 2de helft van de 20ste eeuw dr. Paul Janssen een baanbrekende rol gespeeld. Janssen Pharmaceutica, het door hem opgericht bedrijf, is nog steeds toonaangevend op dit gebied.

het "gereedschap" van de geneesheer (1850- 1950) bestond uit koppen of ventousen, laatmessen voor aderlating, clysterspuiten, later spuiten en naalden, de stethoscoop, de bloeddrukmeter, enz.

Ten slotte mogen we de ziekenzorg niet vergeten. Deze ontwikkelde zich van zuiver caritatieve hulp door kloosterzusters in gasthuizen (Bijloke te Gent, St.-Jan te Brugge) tot een wetenschappelijke verzorging door gediplomeerde lekenverpleegkundigen, steunend op het pionierswerk van Florence Nightingale, die in Engeland de eerste verpleegsterscholen oprichtte op het einde van de 19de eeuw. Dr. Depage startte begin 1900 te Brussel een van de eerste verpleegsterscholen van het vasteland, met als hoofdverpleegster Edith Cavell, een leerlinge van Florence.

Praktische informatie

Het Pand, Onderbergen 1, 9000 Gent

Het museum is enkel na afspraak (minstens 3 weken vooraf) te bezichtigen

Voor afspraak: telefoon: 09-2230832, fax: 09-2648396

e-mail: museumgeneeskunde@ugent.be

Duur van het bezoek: anderhalf tot twee uur

De bezoekers worden begeleid

Voor u gekozen

Wie heeft nog van een lierenaar gehoord?

Dr. Ernest Eylenbosch

Er bestaat in onze taal een woord *lierenaar* dat, op het eerste gezicht althans, in drie betekenissen voorkomt of op zijn minst voorkwam. Om de juiste toedracht te verduidelijken is een kleine opsomming ongetwijfeld aangewezen.

1. Een *lierenaar* is uiteraard een inwoner van de stad Lier. Elke taalgebruiker kent of herkent deze benaming, want ze hoort thuis in een reeks vergelijkbare, systematisch gevormde namen die alle op het verlengde suffix *-(e)naar*, eindigen en waartoe onder meer behoren: Assenaar, Aalstenaar, Deinzenaar, Deurlenaar, Diestenaar, Gentenaar, Gooikenaar, Hallenaar, Lennikenaar, Opwijkenaar, Ronsenaar en dergelijke.
2. Maar *lierenaar*, ook wel *lier(e)man* genoemd, is of was eveneens de naam van een soort zakmes, een benaming die verder uitvoering ter sprake komt. In deze betekenis kende het woord in de tweede helft van de 19e eeuw een vrij ruime verspreiding. Vandaag is het wel helemaal verouderd en grotendeels vergeten, al bewaart het collectieve geheugen van onze taalgemeenschap er misschien nog vage herinneringen aan.
3. Ten slotte was een *lierenaar*, op zijn beurt ook als *liereman* bekend, een straatmuzikant die op een *lier*, d.i. een traditioneel instrument van de oude volksmuziek speelde. In deze opvatting mag het woord thans ongebruikelijk en tot de status van historische term terugggebracht heten. Weliswaar berust de hier gegeven voorstelling van zaken, waarbij aan *lierenaar* drie erg uiteenlopende betekenissen worden toegeschreven, op een overduidelijke simplificatie. Want bij de eerste twee betekenissen is inderdaad één en hetzelfde woord in het spel: een afleiding bij een eigennaam, meer bepaald de stadsnaam Lier. In de derde betekenis treedt een zelfde afleiding op, maar nu bij substantief *lier*, naam van een muziekinstrument. In feite gaat het om twee verschillende woorden die naar de vorm volkomen samenvallen, m.a.w. om twee homoniemen. Alleen op *lierenaar* in de tweede van de bovenvermelde betekenisopvattingen, die van zakmes, wordt hier nader ingegaan.

De titel boven deze bijdrage roept bij me onvermijdelijk herinneringen op aan de lagere school in mijn heel kleine geboortedorp Elingen, in het centrale deel van Pajottenland gelegen. Op de eenheidshaart voor dialectologisch en volkskundig onderzoek stemt de plaats met

Foto: Museum voor Oude
Technieken, Grimbergen

peilpunt O 253 overeen. Om alle misverstand bij voorbaat uit te sluiten, vermeld ik dat Elingen in mijn kinderjaren meer dan vijftig huizen en ongeveer 365 inwoners telde, wat in de volksmond heette “zoveel als er dagen in het jaar zijn”. Ook over de dorpschool waarop ik reeds een allusie gemaakt heb, moet ik volledigheidshalve nog enkele “folkloristische” bijzonderheden meedelen. Het was een gemengde gemeenteschool, met slechts twee leerkrachten in dienst; het gebouwtje omvatte dan ook in hoofdzaak maar twee klaslokalen. Tussen die twee leerkrachten bestond een duidelijke werkverdeling. De juffrouw, een ongehuwde onderwijzeres, dochter van de plaatselijke koster, gaf les aan de eerste drie leerjaren samen, terwijl de meester, die tevens hoofdonderwijzer was, de volgende drie jaren voor zijn rekening nam. Een vrije namiddag kreeg de schooljeugd alleen op donderdag, maar een verzetje, in elk geval een prettige afwisseling was er voor de jongens van de drie lagere klassen op welbepaalde middagen. Dan kregen de meisjes van de zes leerjaren samen les in “handwerk” van de juffrouw. De kleine jongens van de drie lagere leerjaren mochten bijgevolg in de klas van de hoofdonderwijzer gaan zitten, dus bij de groten. Daar konden ze geïntrigeerd luisteren naar de uiteenzetting van een gezagspersoon als de meester en bewonderend kijken naar de indrukwekkende landkaarten die hij tegen de muur boven de trede kon uitrollen. Vandaag maakt het oorspronkelijk zelfstandige dorpje deel uit van de fusiegemeente Pepingen en er is nu in Elingen helemaal géén school meer gevestigd. Van 1955 af is de bestaande instelling op haar laatste benen gaan lopen om enkele jaren later voorgoed te verdwijnen. Sinds de fusie van gemeenten in 1975 heeft ook hier de evolutie definitief toegeslagen. Het hele complex bestaande uit een gemeentehuis, onderwijzerswoning, schoolgebouw met twee speelplaatsen, één voor de jongens en één voor de meisjes, is gesloopt en op het vrijgekomen perceel is een ruime koppelwoning gebouwd, in de enige dorpsstraat die de huidige deelgemeente Elingen traditioneel rijk was. Maar hierbij is een nadere precisering nodig: door vaak heel recente nieuwbouw hebben ook sommige

andere straten van het dorp inmiddels hun vroegere uitzicht grotendeels verloren.

Dit beeld van mijn geboortedorp en bijbehorende school was niet overbodig om de achtergrond te schetsen waartegen ik het woord *lierenaar* heb leren kennen. Uit mijn tweede leerjaar (oorlogsjaar 1942-1943) herinner ik me inderdaad een leeslesje waarin een boer, of althans een buitenmens, "met zijn *lierenaar* in de hand" opgevoerd werd. Dat *lierenaar* maakte op mij een geweldige indruk, want het woord behoorde zeker niet tot het beperkte, grotendeels dialectische vocabularium dat ik als achtjarig jongentje beheerste. Mij is toen duidelijk gemaakt, door de uitleg van mijn onderwijzeres of misschien van mijn vader, dat met *lierenaar* in het leeslesje een soort mes bedoeld was. Uiteindelijk ben ik die term gedurende vele tientallen jaren blijven koesteren als een heel treffend voorbeeld van een woord dat ik in mijn prille leerjaren op school had leren kennen, maar later nooit meer ontmoet heb, noch bij lectuur, noch in enig gesprek.

Geleidelijk is aldus bij me de overtuiging gegroeid dat het woord *lierenaar* staat voor een vrijwel vergeten benaming van een intussen verdwenen begrip. Maar die conclusie verdient toch een nader en kritisch onderzoek. Om maar te beginnen bij het begin en met de deur in huis te vallen: wat is met *lierenaar* eigenlijk bedoeld? Geen twijfel mogelijk: het gaat om een soort knipmes, m.a.w. een zakmes waarvan het inklapbare lemmet in het hecht sluit en met een knip toeslaat. Ons monumentale Woordenboek der Nederlandsche Taal (het betrokken deel is van 1924) geeft in oude spelling de volgende definitie: "Klein knipmes met houten hecht, zoals er te hier vervaardigd worden. In een groot deel van Z.-Nederl.; in sommige streken spreekt men van *liereman*." Als bewijsplaats is aldaar evenwel slechts één enkel excerpt aangehaald uit een Vlaams volkskundig werk, dat luidt: "Een jongen zonder mes in den zak kan men zich moeilijk voorstellen... Het is meest een mes met een houten hecht, een mes met houten luiker of *lierenaar*; een pennemes is een voorwerp van weelde".⁽¹⁾ Uit deze gegevens van het WNT valt wel een en ander te onthouden. Het woord *lierenaar* is in een groot deel van Vlaanderen bekend, maar allicht niet overal. De etymologische verklaring van de benaming stelt geen enkel probleem: een afleiding op -enaar bij de plaatsnaam Lier, wat meteen verwijst naar de stad waar het mes vervaardigd werd. Voorts blijkt het om een vrij democratisch mes te gaan, want het is klein en het hecht is gewoon van hout. Ook in een idioticon is uitdrukkelijk gewezen op de bescheiden status van het mes "dat de koeters en knechten veel gebruiken".⁽²⁾

Tenslotte wordt gesteld dat naast de afleiding *lierenaar* in dezelfde betekenis ook de samenstelling *liereman* voorkomt.

Daarnaast kan het artikel in het WNT ook aanleiding geven tot een paar minder nauwkeurige gevolgtrekkingen. In de eerste plaats sug-

1) WNT VIII², 2136

2) A. Joos, *Waasch Idioticon*, Gent en Sint-Niklaas, 1900), 404 v. *Liereman*.

Foto: Museum voor Oude Technieken, Grimbergen

gereert het aangehaalde excerpt enigszins dat een *lierenaar* vooral thuishoorde in de leefwereld van een opgroeiende jongen en dat is volstrekt niet het geval. Weliswaar betekende een knipmes op zak hebben voor hem haast automatisch dat hij binnen de peergroup voor vol werd aangezien, want met een mes kon je allerlei: een wilgenfluitje snijden, een mol villen, een groene twijg schillen, een biet versnijden en wat al niet. Maar ook volwassenen op het platteland beschikten graag over een knipmes. Zelfs met betrekking tot de 20e eeuw gewaagt een Duits onderzoeker terecht van “das Taschenmesser mit einklappbarer Klinge, wie es noch heute jedermann auf dem Lande als Universalwerkzeug ständig bei sich trägt.”⁽³⁾ En wie zich vandaag een exemplaar aanschafft van het multifunctionele zakmes van het Zwitsers leger, symbool van het Zwitserse vernuft en van kwaliteit, ervaart wellicht nog iets van de stille vreugde die de aanblik van een lierenaar in een jongenshart kon opwekken.⁽⁴⁾

Een vraag die vrijwel spontaan rijst, is daarenboven: sinds wanneer was bij ons een bepaald knipmes onder de naam *lierenaar* bekend? Het aangehaalde excerpt uit het WNT is niet ouder dan de allereerste jaren van de 20e eeuw en schept dus in verband met deze vraag geen enkele klaarheid. Datzelfde WNT verwijst naar dialectologische bronnen met name het idioticon van A. Joos (Land van Waas) en D. Claes (Hageland) die het begrip wel kennen, maar beide uit de tijd omstreeks 1900 dateren.⁽⁵⁾

In het Gents woordenboek dat op zijn beurt veel taalmateriaal uit de belle époque aanbrengt, staat het volgende artikel: Liereneere m. Een mes met houten hecht, veel te Lier gemaakt. Syn. Luikeneere.⁽⁶⁾

Opmerkelijk is het hier vermelde synoniem *luikeneere*, een afleiding bij het oude werkwoord *luiken*, in de zin van ‘sluiten’. Overigens bewijst dit uitzonderlijke gegeven bij Lievevrouw-Coopman dat naast *lierenaar* ook concurrerende benamingen konden voorkomen, wat misschien de gevolgtrekking wettigt dat de kwestieuze term toch niet overal bekend was.

Voor een echt wat oudere bewijsplaats kunnen we, nog altijd aan de hand van het WNT, terecht bij L.W. Schuermans, wiens werk van 1865 tot 1870 in afleveringen verschenen is en bij wie we *lierenaar*

(3) R. Peesch, *Holzgerät in seinen Urformen* (Berlin, 1966), 80.

(4) Volgens een kort bericht in het dagblad *De Standaard* van zaterdag 7 juli 2007 zal de gecommmercialiseerde vorm van het befaamde Zwitserse legermes er vanaf nu groen en niet langer rood uitzien.

(5) A. Joos, *Op.cit.*, l.c. en D. Claes, *Bijvoegsel aan de bijdrage tot een Hagelandsch Idioticon* (Gent, 1904), 136.

(6) L. Lievevrouw-Coopman, *Gents woordenboek* (Gent, 1950), 790.

gedefinieerd vinden als “liersch [sic] mes, een klein toevouwend mes met houten steel, dat te Lier gemaakt wordt”. (7)

Uit het bovenstaande materiaal, dat we haast uitsluitend aan het Leids woordenboek te danken hebben, zou men voorzichtig durven concluderen dat het woord *liereenaar* als benaming voor een klein knipmes hooguit enkele jaren voor 1870 in zwang gekomen is.

Daartegenover staan echter oudere vermeldingen, zowel in een doorlopende tekst als in een lexicografische bron. In 1865 verschijnt in een Gents tijdschrift *Oud en Nieuw* een heel laudatieve bijdrage, eigenlijk een necrologie, over een houtsnijder Blondijn van Haver (1811-1865), die in de Oost-Vlaamse gemeente Poesele geleefd heeft. Hoewel hij nooit enige vorm van scholing of onderwijs in een kunstvak had genoten, wist hij toch profane “kunstgewrochten” zoals palmhouten wandelstokken, naast pijpkasten en rekken te produceren en voorts ook godsdienstig geïnspireerd werk: Christuskoppen, kruisbeelden en andere devotionalia. Zijn artistieke aanleg kwam in zijn vroege jeugd tot uiting, want “reeds van dien tijd afhield hij zich onledig met liereenaars, allerhande dieren en vogelen te snijden, enz. Zijne neiging tot het snijden vermeerderde met zijne jaren...”. (8) Zo staat het woord voor woord in de tekst, die wel een beetje onhandig geformuleerd is. Voor een goed begrip ervan moeten we het voorzetsel *met* hier als ‘door middel van, met behulp van’ opvatten. Meteen krijgen we weet van een opmerkelijk detail: de ongeschoolde houtsnijder gebruikte aanvankelijk althans een *liereenaar* als werkinstrument, wat bewijst dat hij verplicht was zijn kunst met wel heel rudimentaire middelen te beoefenen. Twee jaar later herhalen F. de Potter en J. Broeckaert in hun monografie over de gemeente de meeste gegevens betreffende B. van Haver uit hetzelfde tijdschriftartikel. De beide historici maken er evenwel een poespas van als ze omtrent de bewuste amateur-kunstenaar letterlijk schrijven: “De armoedige toestand zijner ouders dwong hem in zijn jeugd de koeien te wachten, doch reeds van dien tijd af hield hij zich veel bezig met het snijden van allerlei dieren en dierenkoppen, voor wandelstokken, enz., en het vervaardigen van de zoogenaamde liereenaars. Die zucht tot beeldsnijden vermeerderde met zijne jaren...”. (9) Hiermee bewijzen de auteurs dat ze het woord heel waarschijnlijk niet kennen of begrijpen, want ze blijken *liereenaar* op te vatten als een product van houtsnijwerk en niet als het mes waarvan de houtsnijder zich bedient. We hebben boven allicht niet ten onrechte de vraag gesteld of de term wel overal en algemeen bekend was.

In 1853, dat is ruim een decennium vroeger dan het excerpt uit het Gentse *Oud en Nieuw*, komt in een vertaalwoordenboek reeds het volgende artikel voor: Lierman... Liersch mes. *Couteau de Lierre*. (10)

Dat de redacteurs een samenstelling *lierman* en niet de afleiding *liereenaar* als naam voor het mes vermelden valt op, maar maakt in elk

(7) L.W. Schuermans, *Algemeen Vlaamsch Idioticon* (Leuven, 1870), 338.

(8) Hier uit de tweede hand geciteerd. Vgl. A. Bollaert in: *Het Land van Nevele*, jg.37 (2006), 167.

(9) F. de Potter en J. Broeckaert, *Geschiedenis der gemeente Poesele* (Gent, 1867), 30.

(10) Van de Velde en Sleeckx, *Volledig Nederduitsch-Fransch Woordenboek* (Brussel, 1853), 535.

geval duidelijk dat ze met het begrip vertrouwd zijn. Op de koop toe voorzien ze dat *lierman* van een asterisk, wat in hun werk betekent “dat het woord in de geschrevene taal weinig gebruikt wordt”.⁽¹¹⁾ Deze toevoeging schijnt er op te wijzen dat ze de term tot de volkstaal, tot het dialectisch taalgebruik rekenen of ook dat ze de aangehaalde betekenis in geen enkele oudere, schriftelijke bron hebben aangetroffen.

Over de woordvorm *lierenaar* willen we ten slotte nog een opmerking maken. Naar gelang van de betekenis ‘inwoner van Lier’ tegenover ‘knipmes’ wordt de afleiding, overeenkomstig de spellingregels van onze taal, respectievelijk met en zonder hoofdletter geschreven. Het resultaat is dat er een taalkundig of alleszins orthografisch doublet *Lierenaar/lierenaar* ontstaat. Zelfs in een vrij recente uitgave van een gezaghebbend handwoordenboek wordt dit taalfeit erg systematisch en een beetje schoolmeesterachtig toegelicht in het volgende artikel: Lierenaar, m. (-s), 1. inwoner van, man afkomstig uit Lier; -2. (zonder hoofdletter) (gewestelijk) knipmes.⁽¹²⁾

Maar de dorre wetenschap van een lexicograaf is gelukkig niet alles. De groene boom des levens wil dat we bij een Lierenaar (met hoofdletter), namelijk Felix Timmermans, terecht kunnen voor een kleurrijk citaat waarin *lierenaar* (met kleine letter) voorkomt: *Hij kwam om winterhout te kopen, en kocht een boom. En met zijn lierenaar schreef hij in de schors het enigste wat hij ooit geschreven heeft: “Melk den dag”*.⁽¹³⁾ Niet alle namen van haast vergeten gebruiksvoorwerpen kunnen op een dergelijke literaire adelbrief bogen...

Als slotsom na onze peiling naar de bekendheid van *lierenaar*, als naam voor een begrip dat in het verleden bij ons min of meer gemeengoed is geweest, kunnen we stellen dat het woord en bijgevolg ook de zaak, in de tweede helft van de 19e eeuw in Vlaanderen vrij ruim bekend waren. Alle bewijsmateriaal wijst in die richting: de benaming is vermeld in ons grote nationale woordenboek, in Vlaamse idiotica en zelfs in vertaalwoordenboeken; ze komt voor in een volkskundig werk en voorts in geschriften van uiteenlopende aard en duikt ten slotte ook op in een befaamde roman, die zelf een klassieker geworden is. Maar tot de Nederlandse standaardtaal heeft *lierenaar* (in de zin van ‘knipmes’) eigenlijk nooit behoord; het is altijd een woord met veeleer regionale kleur gebleven. Toevallig of niet dateren de meeste bewijsplaatsen, aan lexicografisch en andere bronnen ontleend, uit de tijd omstreeks 1900 om nu eens een jaartal te noemen. Hoe het met de benaming daarna gegaan is, blijkt minder duidelijk. Ongetwijfeld bleef het woord in de 20e eeuw nog gedurende decennia bekend, maar begon het toch geleidelijk in onbruik te raken. Naar ons oordeel heeft het thans elke actualiteit verloren. Als hedendaagse verklarende woordenboeken het nog opnemen, honoreren ze alleen maar een historische term.

(11) Van de Velde en Sleenckx, *Op. cit.*, Verklaring der teekens en verkortingen, t.o. blz. 1118.

(12) Van Dale, *Groot woordenboek der Nederlandse taal*, Elfde dr. (Utrecht-Antwerpen), 1984), 1576.

(13) Geciteerd uit: W. de Clerck, *Nijhoffs Zuidnederlands Woordenboek* (’s Gravenhage-Antwerpen, 1981), 259.

Kantlijnen

De andere kant van Brugge

BRUGGE - Kant is weer helemaal in. Steeds meer kunstenaars en ontwerpers ontdekken de nieuwe mogelijkheden van het transparante lijnenspel. Brugge, een schatkamer van traditionele kant, wordt vanaf eind 2008 de kraamkamer voor deze eigentijdse kant. Met *Kantlijnen* toont de hele stad vier maanden lang zijn andere kant, een feest van actuele kunst, design en mode.

Stoffig, oubollig, kneuterig: kant werd lange tijd scheef bekeken. De laatste jaren komt daar sterk verandering in. Steeds meer hedendaagse ontwerpers en kunstenaars gebruiken onbeschroomd kanten motieven en patronen. Ze ontdekken de schoonheid van kant, de rijkdom van zijn transparante lijnenspel, het gelijktijdige ontstaan van ornament en constructie. Met nieuwe technieken en materialen geven ze kant nieuwe betekenissen. Kant krijgt een plaats in de hedendaagse cultuur.

Brugge was al een schatkamer van traditionele kant, nu wordt het ook een kraamkamer voor deze nieuwe interpretaties. Van november 2008 tot maart 2009 zullen overal in de stad, zowel binnen als buiten, kunstwerken, designobjecten en modeontwerpen opduiken die met kant verband houden. Ze gaan een dialoog aan met de oude gebouwen, grachten en straten, met de historische collectie kant van de musea. *Kantlijnen* betekent vier maanden lang actuele kunst, design en mode in de hele stad, een ambitieus project waarmee Brugge opnieuw zijn andere kant toont.

Een van de ontwerpers is Jeroen Verhoeven, met zijn bekende *Lace Fence*, een met metaaldraad gekloste afrastering in traditionele kantomotieven. "Everybody will know his name", zei Donna Karan over deze jonge Nederlander.

De productie van *Kantlijnen* is handen van Musea Brugge en Brugge Plus. Samenstellers zijn de Nederlandse ontwerpers Hanneke Kamphuis en Hedwig van Onna.

Buitenlocaties zijn onder meer het Minnewaterpark, de Gentpoort, de Sint-Janshuismolen en de Unesco-rotonde.

Vier musea van het Bruggemuseum belichten elk een ander aspect van kant. In het Gezellemuseum draait alles rond transparantie, licht en reflectie, met onder meer designlampen en tapijten. Het Belfort focust op het lijnenspel en hangt draadstoelen aan het plafond. Het Museum voor Volkskunde schuift het ornament naar voren, toont

werken die met moderne technieken als lasercut gemaakt zijn en plaatst die bij de eigen bidprentjes, die door hun fraaie knipwerk eveneens als kant ogen. Het Bruggemuseum/Gruuthuse legt de klemtoon op constructie en confronteert zijn historische collectie kant met ontwerpen van jonge mode- en productvormgevers. Ook in het Hospitaalmuseum-Memling in Sint-Jan zal een installatie te zien zijn.

Kantlijnen wordt geopend met een grote modeshow waarin aankomend talent uit België en Nederland de nieuwe mogelijkheden van kant tonen. Voorts ontwikkelt het Concertgebouw een muziekprogramma waarin patronen centraal staan en gaan lichtkunstenaars kantpatronen creëren op het water.

Een wandelgids leidt de bezoeker langs het tentoonstellingsparcours en de nevenactiviteiten. Het gerenommeerde Engelstalige designmagazine *Frame* publiceert een special die als catalogus dienst doet.

Project: *Kantlijnen*

Periode: 14 november 2008 tot 1 maart 2009

Curatoren: Hanneke Kamphuis en Hedwig van Onna

Productie: Musea Brugge en Brugge Plus

Coördinator: Sibylla Goegebuer

Info:

* Manon Billiet (Brugge Plus - communicatie): tel. 050-44.20.03
manon.billiet@bruggeplus.be

* Sarah Bauwens (Musea Brugge - communicatie): tel. 050-44.87.08
of sarah.bauwens@brugge.be.

Hoor! De muzikanten!

Harmonie, fanfare, filharmonie, brassband, big band... in Oost-Vlaanderen 18de-20ste eeuw.

Samenstelling: Marcel De Bleecker - fotoreproductie Willy Devos - fotoscan & lay-out Jean Collignon.

Met steun van het provinciebestuur Oost-Vlaanderen

De geschiedenis van de Oost-Vlaamse instrumentale muziekmaatschappijen is een publicatie geworden van 300 bladzijden met 175 foto's en andere illustraties. Ze begon in de 18de eeuw met naast militaire muziekkapellen de eerste harmonies en filharmonieën en later ook fanfares in zo goed als elke stad, gemeente of zelfs het kleinste dorp. Met benamingen als "Amicitia" of "Willen is Kunnen", maar veelal genoemd naar "Sint-Cecilia", gekozen als patroonheilige voor al wat met muziek te maken heeft. Gestart met liberale en katholieke, op het einde van de 19e eeuw ook met socialistische verenigingen, had men er dikwijls in elke bevolkingsgroep één van elke kleur. In de stad zelfs per wijk of parochie waren de liberale "blauwen" of de katholieke "tsjeven" met muziek vertegenwoordigd. En alsof dit niet volstond, waren er hier en daar ook nog Daensistische, folkloristische, communistische verenigingen, orkesten uit hogescholen, weeshuizen, fabrieken, muziekgezelschappen bij grote zangmaatschappijen, politie, brandweer, postdiensten, civiele bescherming, trammaatschappij, muziek per fiets of te paard, muziek van gewezen militairen, groepen behorende bij een beroep, straat of wijk, bij jeugdgroeperingen, blaaskapellen naar Tyrolermodel enz..

Deze geschiedenis is het meer dan waard te worden gelezen. Ze is vastgelegd in boekvorm voor volgende generaties. Van de 18de eeuw tot het midden van de 20ste eeuw, een periode nog zonder televisie en veel andere ontspanningsmogelijkheden, was de fanfare of de harmonie een prachtig alternatief voor de kleine man, die het toen dikwijls met weinig financiële middelen moest stellen. Repetitie en wandelconcert zorgden voor de nodige afleiding. Het wandelconcert vooral wegens de vele herbergiers die werden bezocht en die, zoals een aantal brouwers, de maatschappij maar al te graag steunden met wat erelidgeld. De kers op de taart voor de muzikanten was het jaarlijks "teerfeest", de viering van "Sint-Cecilia", rijkelijk overgoten met drank en voorzien van ongelooflijk veel voedsel. Wat men zoal te eten (te "vreten") kreeg? Men kan het zich niet voorstellen! Dat alles en tal van pittige anekdotes maken dit boek interessant, samen met alle dirigenten en uitslagen van de provinciale tornooien, opgenomen in aparte lijsten. Wie was dirigent waar, van wanneer tot...? Welke vereniging is nu in welke categorie ondergebracht?

Na Wereldoorlog I en in mindere mate na Wereldoorlog II verdwenen nogal wat muziekmaatschappijen. Ook na 1960 en de komst van de beeldbuis verminderde het aantal muzikanten en verenigingen. Men deed daarom voor enkele tientallen jaren een beroep op een begeleidend trommelkorps of op majorettes. Groepen met de marstrom of de twirling stick. Nu is ook dat fenomeen zo goed als verdwenen en streeft men duidelijker naar meer kwaliteit. Aangezien er bijna geen kandidaten meer waren om in wandelconcerten en stoeten mee te stappen, wonnen de podium- en zaalconcerten aan belang. De maatschappij werd een concertband, brassband, harmonieorkest of big band. Men vroeg meer financiële steun aan de overheid, want de sponsoring – onmisbaar voor het aankopen en herstellen van de dure instrumenten – door een rijke erevoorzitter of voorzitter, senator, volksvertegenwoordiger of burgemeester, al dan niet van adel, bestond meestal niet meer.

Verantwoordelijke uitgever:

Frans (Marcel) De Bleecker - 40 Maurice Verdoncklaan - 9050 Gentbrugge - Tel. 09/230.80.27.

Druk Nevelland - Drongen - september-oktober 2007.

Voorinschrijvingen: € 22,50 op rekening nr. 035-5639811 -78 van de verantwoordelijke uitgever (zie hierboven)

Levering per post + € 5,00 - aan huis per koerier (Gent) + € 2,00.

Winst voorzien voor verenigingen, dus ook voor muziekmaatschappijen!

Het edelsmeedwerk uit het patrimonium van de koninklijke en ridderlijke hoofdgilde van Sint-Michiel te Gent.

Beatrix Baillieul

In 2006 vatte de Sint-Michielsgilde van Gent de inventarisatie van haar patrimonium aan met een uitstekend boek over de medailles in eigen bezit. Dit jaar klopten de organisatoren aan bij het Zilvermuseum Sterckshof provincie Antwerpen waar Anne-Marie Ten Bokum bereid gevonden werd de zilveren voorwerpen uit het patrimonium van de schermgilde aan een grondige studie te onderwerpen. De omvang en de kwaliteit van het 'zilveren' gildenpatrimonium oversteege de verwachtingen. Uiteindelijk werden 83 verschillende voorwerpen tussen de 16de en de 20ste eeuw besproken en gekaderd op 265 blz.

Omdat de publicatie bedoeld was voor zowel schermers, zilverliefhebbers als geïnteresseerden in het culturele leven van de stad Gent, werd besloten de stukken in een ruimere historische context te plaatsen.

Het boek bestaat dus uit twee delen. Het eerste deel omvat inleidingen over zilver en zilvermerken, alsook over de Sint-Michielsgilde en haar functionarissen. Het tweede deel is de eigenlijke catalogus van het edelsmeedwerk uit het gildenpatrimonium. Deze is opgedeeld in drie categorieën: kunstvoorwerpen en gelegenheidszilver, prijsbekers en gebruiksvoorwerpen. Per categorie staan de gedateerde objecten zoveel als mogelijk chronologisch gerangschikt. Prijsbekers uit een bepaald jaar hebben voorrang op wisselbekers. De ongedateerde stukken staan telkens per categorie achteraan.

De stukken kregen in de catalogus een doorlopende nummering van 1 tot 83 en meteen ook een inventarisnummer te beginnen met de letters CME en een volgnummer van 1 tot 83. De betekenis van de letters werd in de inleiding nergens toegelicht. Het is goed om weten dat de C *Confrérie de M Saint-Michel* en de E *Edelsmeedwerk* betekenen. Een tweede minpuntje is de doorlopende inventarisnummering die niet toelaat achteraf stukken tussen te voegen.

Na het catalogusgedeelte zijn biografieën van de edelsmeden van de gecatalogeerde objecten opgenomen. Ze zijn opgedeeld in ancien régime en 19de-20ste eeuw en telkens per stad alfabetisch gerangschikt. De publicatie wordt afgesloten met chronologische overzichten van de gildenkoningen, de euverdekens, de dekens, de schatbewaarders en de schermmeesters. Een bibliografie opgesplitst in bronnen, publicaties en tentoonstellingscatalogi en een index op persoonsnamen

maken van deze publicatie een goed gedocumenteerd wetenschappelijk naslagwerk.

Anne-Marie Ten Bokum, Lisette en Albert Van Hyfte, *Het edel-smeedwerk uit het patrimonium van de koninklijke en ridderlijke hoofdgilde van Sint-Michiel te Gent*. Gent, 2007.

Uitgegeven ter gelegenheid van een gelijknamige tentoonstelling in het Georges Delori-museum van de gilde van 29 september tot 7 oktober 2007, 265 blz., uiterst rijk geïllustreerd, drukkerij "Druk in de Weer bvba", Gent op 250 genummerde exemplaren.

Het boek is niet in de handel te verkrijgen maar wel te koop via de conservator-archivaris van de Sint-Michielsgilde Albert Van Hyfte, 09/223 18 65 voor de toch wel hoge prijs van 70 euro.

De medailles uit het patrimonium van de Koninklijke en Ridderlijke Hoofdgilde van Sint-Michiel te Gent (deel II).

Beatrix Baillieul

Eind vorig jaar verscheen de eerste inventaris van de medailles uit het patrimonium van de Sint-Michielsgilde te Gent. Dit zette verscheidene leden van de gilde er toe aan om schenkingen te doen, om een blijvende bewaring ervan te waarborgen.

In deze aanvullende inventaris gaat het vooral om stukken die te dateren zijn van na de Tweede Wereldoorlog, aangevuld met nieuwe uitgaven van de Confrérie zelf.

In deze tweede catalogus werd dezelfde structuur gevolgd als in het eerste boek. Het inventarisnummer is samengesteld uit een N (numismatiek), het jaartal van uitgifte en een oplopend nummer binnen dat jaar. Waar nodig werd aangesloten bij het volgnummer in de vorige inventaris. Ook het oplopende nummer van de niet te dateren medailles sluit aan bij de vorige reeks. Een dergelijke manier van werken maakt het tussenvoegen van achteraf verworven medailles perfect mogelijk.

Er werd rekening gehouden met de bemerking bij de boekbespreking van de eerste inventaris in dit tijdschrift (IV-4-2006): een persoonsnamenindex en een bibliografie waarin het onderscheid gemaakt werd tussen publicaties, archieven en kranten/tijdschriften sluiten het geheel af. Zowel de index als de bibliografie zijn voor beide inventarissen opgemaakt zodat gericht zoeken in beide catalogi nu perfect mogelijk is.

Taymans, H. in samenwerking met Van Hyfte L. en A., *De medailles uit het patrimonium van de Koninklijke en Ridderlijke Hoofdgilde van St-Michiel te Gent. Deel II*, Gent, 2007.

Uitgegeven ter gelegenheid van de tentoonstelling in het Georges Delori-museum van de gilde van 29 september tot 7 oktober 2007, 72 blz., rijk geïllustreerd, drukkerij "Druk in de Weer cvba", Gent op 230 genummerde exemplaren

Het boek is niet in de handel te verkrijgen maar wel te koop via de conservator-archivaris van de Sint-Michielsgilde Albert Van Hyfte, 09/ 223.18.65 voor de prijs van 30 euro. Wie beide catalogi samen aankoopt betaalt hiervoor 55 euro.

Variatie(s) op je bord!

Dialect en jongerentaal voor eten en drinken

In 2006 werd het samenwerkingsverband 'Variaties. Koepelvereniging voor dialecten en oraal erfgoed in Vlaanderen' opgericht. Het samenwerkingsverband verenigt 16 lokale en regionale dialectverenigingen in Vlaanderen en Brussel. In 2006 startte Variaties met een ontwikkelingsgericht project rond voeding en dialect. De resultaten van dat project zijn nu gebundeld in de publicatie *Variatie(s) op je bord!*

Het boek telt drie delen. Het eerste deel 'bast, zult, trip, sneukelen en feest' behandelt de dialectwoordenschat voor de begrippen 'peul', 'hoofdkaas/kop', 'bloedworst', 'snoepen' en 'peperkoek'. Elk begrip wordt ingeleid met een paar recepten van bekende chef-koks. Daarna volgt een taalkaart en een etymologisch artikel waarin de verspreiding en de oorsprong van de verschillende dialectbenamingen aan bod komen. Alle dialectgegevens werden verzameld via een schriftelijke enquête.

Het tweede deel 'ves brooëd, pirduuge en keis' bevat tien bijdragen van de verschillende lidverenigingen van Variaties. Het is een collage van uiteenlopende teksten in en over de verschillende dialecten van de verenigingen, allemaal rond het thema 'eten en drinken'. Je vindt er visrecepten uit Bacht'n de Kuupe, Brusselse liedjes en anekdotes, een Gents culinair woordenboek, Limburgse gedichten, verhalen rond de Leuvense stoof, enzovoort.

In het derde deel 'porro paffen tot je pletterstoned bent' staat de jongerentaal centraal. Aan de hand van een internetenquête werd gepeild naar jongerentaal voor begrippen in verband met eten, uitgaan, roken, drinken en drugs. Je verneemt er bijvoorbeeld welk taaltje jongeren gebruiken om te spreken over 'veel eten', 'pintje', 'op café gaan', 'dronken', 'joint', 'roken', enzovoort.

Variatie(s) op je bord! is een boek voor fijnproevers met interesse voor taalvariatie en streekgerechten. Het boek brengt je niet alleen iets bij over dialectbenamingen en jongerentaal, maar zal je ongetwijfeld ook doen watertanden en misschien zelfs inspireren om zelf plaats te nemen achter het fornuis...

Variatie(s) op je bord! Dialect en jongerentaal voor eten en drinken, is een uitgave van Variaties vzw, Onder redactie van Evelien Van Renterghem, Veronique De Tier en Jacques Van Keymeulen. Het boek kost 20 euro en is te bestellen bij Variaties, Kraanlei 65, 9000 Gent (variaties@huisvanalijn.be).

Zo zag GVD de Zelenaars

Gustaaf Van Driessche en Etienne Quintyn

Enkele maanden na de Tweede Wereldoorlog, met name op zaterdag 11 augustus 1945, werd het eerste nummer van de "Gazet van Zele" uitgebracht op initiatief van de Zeelse drukkerij "De Geest".

De redactie bestaat uit een groepje studenten. Aan het redactielid Gustaaf Van Driessche wordt gevraagd om zijn tekentalent in te zetten voor een gelegenheidstekening. Het zou een bijna wekelijkse traditie worden die de jonge twintiger tot 4 april 1948 voortzette. Ondanks de naoorlogse somberheden als collaboratie en verzet, woerkerwinsten, ruzies en processen stralen de karikaturen toch een gezonde zin voor humor en optimisme uit. Naast algemene thema's zoals het atoomtijdperk en de dagelijkse realiteit van de rantsoenering komen ook lokale thema's aan bod: de jaarmarkt, de kermis, de reu-

Wegens het uitbreken van de ziekte was het verbod van varkens en hoornvee naar deze winterjaarm (dinsdag van januari) te komen. De veldwachter uitbater van de dierenmolen... Wie de "tros" in beurt gratis rondrijden.

Zaterdag 16 februari 1946

Onze tekenaar ziet in het jaar 2000 een futuristische evolutie van ons marktplein. Coiffeur Van Lokeren, De Fontein, de ijzerwarenwinkel van mijnheer Achiel, De Kroon, Het Anker en de drukkerij van de Gazet van Zelic zijn enorm geëvolueerd... Op het gemeentelijk vliegveld landt de vuilnishelikopter met een reactormotor. Aan de linkerzijde van de kerk ontsiert de reeds gekarikatureerde WC als een zuiveringsinstallatie het uitzicht. Spijt de fantasie van de tekenaar zal het zo'n vaart niet lopen.

37

zen, de tram enz. Treffend weet Gustaaf Van Driessche de juist toon aan te slaan en met rake humor de folklore van het naoorlogse Zele te vatten. Het valt niet te ontkennen dat G. Van Driessche in het rijke rijtje past van Vlaamse krantenstrip-tekenaars zoals Marc Sleen, Thomas Pips e.a.

Zestig jaar later worden de tekeningen uit het vergeetboek gehaald. Op 15 augustus 2006 organiseerde het kerk- en wijkcomité Avermaat te Zele, een tentoonstelling van een reeks karikaturen getekend door Gustaaf Van Driessche. Men komt vervolgens met de tekenaar overeen om deze juweeltjes in een boek uit te geven.

De na-oorlogse humor zou nu niet meer aanslaan, want de mensen konden toen nog lachen met eenvoudige zaken. Vandaag ontgaat velen die humor en herkent men al evenmin de meeste gekarikatureerde personen. Wie was "Achiel Charbon", Dr Reimond Tollenaere, Tamboer, of wat is de Schelde-Durme prijs, de holbakclub in De Fontein, de Zeelsche Derby. De lezer blijft niet op zijn honger.

Etienne Quintyn, oud-redactielid, was er van het eerste uur bij. Hij voorzag de tekeningen van commentaar en slaagt erin om met de bij-schriften een opnieuw genietbaar verhaal te brengen.

“Zo zag GVD de Zelenaars (1945-1948)”. Karikaturen door Gustaaf Van Driessche, Samenstelling Etienne Quintyn, 2007

De verkoopprijs van het boek bedraagt 20 euro (verhoogd met 3 euro port buiten Zele) Heem-en Oudheidkundige Kring vzw, Lokerenbaan 9, Zele.

De Zwalmse Latem-deelgemeenten Paulatem en Sint-Maria-Latem ⁽¹⁾

Em. Prof. dr. M. Debackere

Kaart Paulatem en
St. Maria-Latem

Schild Zwalm

(1) We willen iedereen danken die rechtstreeks of onrechtstreeks tot het opstellen van dit manuscript over de beide Zwalmse Latemgemeenten heeft bijgedragen, hetzij door het ter beschikking stellen van bepaalde historische documenten, hetzij door het verlenen van de noodzakelijke logistieke steun. Dit zijn in het bijzonder de heer Nico Dierickx van de Dienst Toerisme te Zwalm, mevr. B. Augustijn, conservator en de heer Patrick Haeltes van het Rijksarchief te Ronse. Een zeer belangrijke hulp voor het verzamelen van de erin beschreven documentatie waren de heer en mevrouw De Vroe-Van Den Noordgaete van 't Latemsdal. Aan beiden mijn speciale dank voor deze actieve medewerking. In dit dankwoord wil ik tevens het Fonds voor Vakopleiding in de Bouwnijverheid (Brussel) betrekken voor de zeer uitgebreide documentatie over de beroepen timmerman-schrijnwerker en metselaar. Dank tevens aan de redactie van het tijdschrift Van Mensen & Dingen, meer speciaal aan de hoofdredacteur prof. dr. J. Van Keymeulen en mevr. V. De Tier, lid van de redactieraad. Ten slotte mijn dank aan burgemeester B. Eeckhout en de leden van het gemeentebestuur Zwalm voor de belangstelling die zij betoond hebben voor mijn initiatief en voor de realisatie van de bronzen gedenktekens in beide Latemdorpen, die een vereeuwiging zullen betekenen voor hun bevolking en een hulde aan het beroep van alle bouwvakkers uit Zwalm.

De timmerman (Paulatem)

De metselaar (St. Maria-Latem)

Naam en etymologie

In Vlaanderen blijken drie – vroeger zelfstandige – dorpen de naam Latem te bevatten. Ze liggen, toeval of niet, alle in de provincie Oost-Vlaanderen. Het zijn Sint-Martens-Latem, Sint-Maria-Latem en Paulatem. De laatste twee maken nu deel uit van de fusiegemeente Zwalm. We geven er hieronder een historische beschrijving van.

Zoals het met geschiedkundigen wel eens meer het geval is, gaan ze niet steeds akkoord over de vermelding van hun bronnen en de inhoud ervan. We hebben ervaren dat dit ook het geval is voor de etymologie (tak van de taalwetenschap die de oorsprong en de geschiedenis van de woorden opspoor) van de beide Zwalmse Latemgemeenten.

Het onderdeel Latem zorgt voor problemen, vooral in de naam Paulatem. Voor de verklaring hebben we gebruik gemaakt van meerdere bronnen. De eerste en meest voor de hand liggende was Gysseling. Verder is er de opinie van Dierickx in het boekje *Zwalm, het Twaalfdorpenparadijs*, waarin hij verwijst naar een Duitse etymoloog, waarvan we evenwel de verwijzing niet konden terugvinden. Simons verwijst naar de periode 1114-1138 in het Poortersboek van Oudenaarde. Historici die zich verder in de discussie gemengd hebben zijn Carnoy, Mansion en Van Geertsom. Er zijn twee tegenstrijdige zienswijzen over de oorsprong van de naam Paulatem: enerzijds de aanhangers van ‘woning der laten’ als vertaling van Latem en anderzijds de voorstanders van de theorie die poneert dat de gemeente Paulatem haar naam te danken heeft aan de familie Pau.

Wat Sint-Maria-Latem betreft blijkt uit de archieven van de Sint-Pietersabdij dat al in 820 de naam Laethem vermeld wordt. Deze benaming werd meerdere malen teruggevonden in de jaren 1121, 1225 en 1330 maar met verschillende schrijfwijzen: *Laathem*, *Latem*, *Lathem* of *Laethem*. Ook de schrijfwijze *Lathum* wordt vermeld. Zo vonden we in Nederland het geslacht van de *Heren van Lathum* die een kasteel beheerden aan de IJssel op het grondgebied Rheden, dat oorspronkelijk in de Frankische gouw Felua (Veluwe) gelegen was. Dit geslacht regeerde van 1227 tot 1461, maar heeft vermoedelijk niets te zien met de naam van de Heren van Paulatem. (2)

Carnoy, Mansion en Gysseling verklaren Latem als ‘woning der laten’ (woonplaats van de laat of onderhorige) steunend op het woordgedeelte lat. Een laat is een onderhorige, een halfvrije, die in de middeleeuwen een stuk onroerend goed in bruikleen kreeg van een heer. Dus een soort slaaf of lijfeigene.

Simons vermeldt dat in het Poortersboek van Oudenaarde in het begin van de 12e eeuw de naam Theodiricus Pau opduikt, die de zelf-

(2) zie www.graafschap.in.de.middeleeuwen.nl/edelen/lathum.html

de zou zijn als Theodoricus van Lathem die in hetzelfde document voorkomt. Van Geertsom gaat een stap verder en komt tot de conclusie dat de gemeente Paulatem haar naam van deze familie zou hebben afgeleid. Vanaf de 14e eeuw duikt immers de toevoeging Pauwe op met volgende variaties: Pauwelathem (1374), Pauwelslathem (1664), Pauwelathem (1725), Paulathem (1807) en Paulatem (1831).

Daartegenover staat de bewering van Mansion dat pas in 1725 een zekere Theodoricus Pau zijn naam zou hebben gegeven aan een deel van het grondgebied Lathem, wat de hypothese omtrent de afstamming van de familienaam Pau eerder twijfelachtig maakt. In een bron die als jaartal 1725 vermeldt, droeg het gebied de benaming Pauwe-Lathem, vermoedelijk afkomstig van het Latijnse *Lauthem Parvum* (klein Latem), aldus Dierickx. Dit zou verder geleid hebben tot de benaming Theodoricus Pau van Lathem. en later de vervorming Theodoricus van Pau-Lathem. Op een kaart van het Land van Aalst uit 1606 vonden we de benaming Pauwel-Lathem terug of Pauwe-Lathem. Pauwe van het Latijnse *parvum* (= arm) of het Franse *pauvre*, dit alles in de lijn van 'de laat'.

De reeds eerder geciteerde Duitse etymoloog stelde evenwel dat Latem eigenlijk 'woning in een moerassige grond' betekende. Hij baseerde zich hierbij op de vaststelling dat al de plaatsen met de naam *Latem* in een laagvlakte of aan de rand van een heuvellandschap lagen en zich op een moerassige bodem bevonden. Voor de beide Latems kan dit nog dateren uit de periode dat de Schelde niet ingedijkt was, waardoor het water via de zijbeken van de Schelde aan het grondgebied een moerassig karakter gaf. ⁽³⁾

Dit alles bewijst dat over de oorsprong en de naamgeving van het huidige Paulatem nog niet alles klaar en duidelijk is.

Geen van beide gemeenten beschikte over een wapenschild.

Grondgebied en activiteiten

Sint-Maria-Latem beslaat ongeveer 218 ha. Het vertoont een sterk golvend reliëf. In het noorden verloopt de oppervlakte zeer steil (tot 50 m) als helling van de Zwalmvallei, terwijl het centrale gedeelte bestaat uit een vlakke, natte, door weilanden ingenomen alluviale vallei, en de zuidelijke helling oploopt tot een niveau van 20 m.

Het dorp, dat vooral van de landbouw bestaat, heeft steeds een groot aantal pendelaars, vooral naar het Gentse en Brusselse, gekend. Sommige inwoners vermelden het beroep van mandenwerker. Dat was ook in Paulatem bekend, maar niet meer dan in de andere

(3) Dierickx

gemeenten. Op de moerassige grond aan de Scheldeboorden groeiden wilgenscheyten, waarvan de jonge stengels (wissen) gebruikt werden voor het vlechten van manden. Anderzijds wordt allusie gemaakt op het behoorlijk aantal imkers dat zijn hobby gemaakt heeft van de bijenkweek en honingproductie. Er kan aan deze gemeente geen specifieke en representatieve activiteit toegekend worden. (4)

Paulatem beslaat ongeveer 159 ha. Ook hier is het reliëf behoorlijk golvend met als laagste punt de vallei van de Munkbosbeek op een niveau van 15 à 20 m. Dominant is ook hier de landbouwactiviteit met een groot aantal pendelaars naar het Gentse en het Brusselse net zoals in Sint-Maria-Latem. (5). Hier is er dus eveneens geen specifieke dorpsgebonden activiteit die als thema in een bronzen gedenkteken kan verwerkt worden. Voor de Paulatemnaars is alleen de schimpnaam purijers bekend, naar de kermistraditie waarbij op een open kruiwagen een levende kikker moest worden vervoerd over een afstand van 300 m. (6)

Geschiedenis

De geografische en bestuurlijke inrichting van Vlaanderen kende tijdens de middeleeuwen een sterk variërende en tumultueuze evolutie. Hierop hebben we al een allusie gemaakt bij de beschrijving der feodale staatsstructuren in Zuid-Nederland van de 11e tot de 14e eeuw. We verwijzen naar het artikel over Hundelgem, eerder verschenen in dit tijdschrift. (7)

Het Graafschap Vlaanderen bestond voor een gedeelte uit Rijks-Vlaanderen, soms ook Keizerlijk Vlaanderen genoemd omdat de graaf van dit gebied leenhulde verschuldigd was aan de Duitse keizer. Een ander gedeelte was Kroon-Vlaanderen, gelegen op de linkeroever van de Schelde. Het behoorde tot West-Frankenland en werd later Frankrijk. Daartegenover, op de rechteroever van de Schelde, lag Rijks-Vlaanderen, dat toebehoorde aan het Duitse Rijk. (8)

Tot dit Rijks-Vlaanderen behoorde het Land van Aalst, het gebied tussen Schelde en Dender. Het Land van Aalst kwam in de 11e eeuw bij Vlaanderen. De graaf van Vlaanderen wist onder dreiging met wapengeweld dit gebied, dat vroeger tot de Gouw van Brabant behoorde, te veroveren op de Duitse keizer. Door deze annexatie kreeg de Dender een strategische betekenis als natuurlijke verdedigingsgrens tegenover Kroon-Vlaanderen, dat onder Franse heerschappij stond.

Dergelijke 'landen' waren territoriaal opgesplitst in onder meer kasselrijen (ook burggraafschappen of castellania genoemd) en baro-

4) Winkler Prins voor Vlaanderen
 5) Winkler Prins voor Vlaanderen
 6) Dierickx
 7) Debackere
 8) Winkler Prins voor Vlaanderen

nieën of heerlijkheden. Een kasselrij was de naam van de belangrijkste gerechtelijke en administratieve omschrijvingen waarin het oude Graafschap Vlaanderen onderverdeeld was (9). Een heerlijkheid of baronie stond onder de heerschappij van een baron. Deze oefende als bezitter of heer de overheidsrechten van wetgeving, bestuur en rechtspraak uit. Het gebied van een heerlijkheid kon vrij uitgestrekt of klein zijn. Ook kon ze privaat eigendom zijn (allodiale bezitter) of in leen verkregen van de vorst of een andere heer (feodale bezitter). De omvang van de rechtspraak verschilde van heerlijkheid tot heerlijkheid.

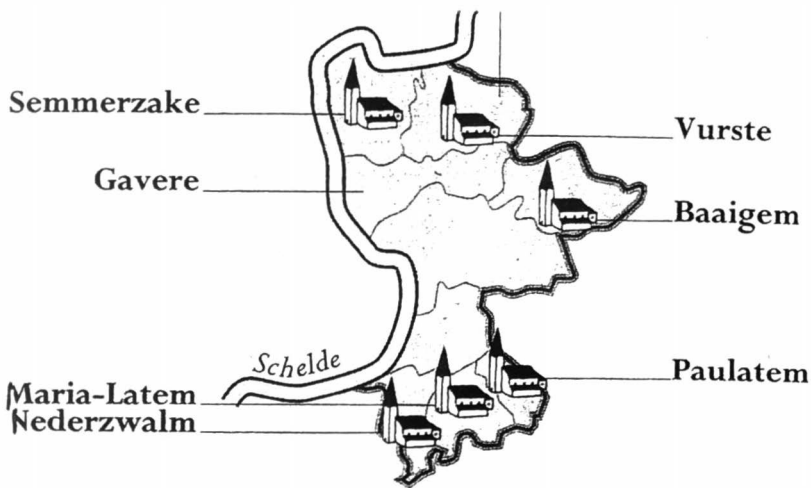

Fig. van het grondgebied van het Land van Gavere
Zie Architectuurgids Z.-O.-Vlaanderen
Gotische Bouwkunst 1225-1625
p. 65 K. De WOLF

Het Land van Aalst bestond onder meer uit de baronie of heerlijkheid van Gavere, later ook het Land van Gavere genoemd. Ze omvatte de parochies Gavere, Baaigem, Dikkelvenne, Hermelgem (eerst onder Nederzwalm, nu onder Zwalm) Nederzwalm, Meilegem, Paulatem, Semmerzake, Sint-Maria-Latem, Vurste en Wassene (nu een gehucht van Vurste). In 1518 werd de heerlijkheid tot graafschap verheven en zelfs tot prinsdom in 1540. Zo was de graaf van Lamoral prins van Gavere tot aan zijn terechtstelling in 1568. De graven van Egmond werden dus graven van Gavere. Bij dit adellijke geslacht van Gavere, afkomstig van de heerlijkheid van Gavere, droegen de eerste zonen meestal de doopnaam *Raas* (Lat. Raso-Fr. *Rasse*). Zo is er in Gent nog steeds een Raas van Gaverestraat. De enige nog levende afstammelingen in rechte lijn van het geslacht van Gavere zijn de graven van Liedekerke. (10)

Paulatem was oorspronkelijk een nederzetting die als bidplaats diende. Vanaf de 12e eeuw behoorde het tot het Land van Gavere, dat zelf deel uitmaakte van het Land van Aalst. Later genoot het een zekere afhankelijkheid van de kasteelheren van Beerlegem. Een nog bestaande grenspaal duidt op de scheiding tussen het Land van Aalst en dit

(9) Winkler Prins voor Vlaanderen

(10) Winkler Prins voor Vlaanderen/Simons

van Oudenaarde, met als merkteken op de oostzijde een letter A en de bril uit het Oudenaardse wapenschild en aan de westzijde een degen, het merk van de kasselrij Aalst en het opschrift *Aelst*.⁽¹¹⁾

Sint-Maria-Latem behoorde aanvankelijk tot het prinsdom Gavere. Karel Joseph de Lichtervelde, heer van Laethem, Liliaere, Milan, verkreeg op 20 oktober 1751 het recht een hertogelijke kroon te dragen. Hij stierf in 1783. De parochies Aspelare, Aaigem, Haaltert, Heldergerem, Kerksken, Sint-Antelinks en Woubrechtgem stonden onder de Heerlijkheid Latem en Liliaere.⁽¹²⁾

Blijkbaar loopt de oorspronkelijke geschiedenis, ondanks hun aangesloten ligging, van deze beide Latems sterk uiteen.

Kerken⁽¹³⁾

De Sint-Gangulf(ph)uskerk van Paulatem

Deze kerk was oorspronkelijk een twaalfde-eeuws eenbeukig Romaans kerkje in Doornikse kalksteen. Door het Heilig Kruiskapittel van Kamerijk, dat in het bezit van het patronaatschap van deze kerk was, werd in de jaren 1280-1300 aan dit Romaanse gedeelte een polygonaal koor toegevoegd in Balegemse zandsteen. In de 17e eeuw werd de sacristie gebouwd en ook het dak van de beuk verhoogd, omdat de nok van het koor aanvankelijk hoger was dan die van het schip.⁽¹⁴⁾ Een detailbeschrijving van de constructie van het kerkgebouw met de data der verschillende verbouwingen, herstellingen, aanpassingswerken en het uitzicht van het interieur wordt door Dhanens weergegeven.

Kerk van Paulatem

(11) Dierickx/Simons.

(12) Dierickx

(13) Voor een uitvoerige beschrijving van de geschiedenis, de bouw en verbouwingen van de beide kerken, verwijzen wij naar het waardevolle historische werk van Dhanens. Wij willen ons alleen beperken tot enkele belangrijke data en feiten uit deze geschiedenis.

(14) Dewolf

De Heilige Gangulf(ph)us

De kerk van Paulatem is dus toegewijd aan de Heilige Gangulphus. Sommigen beschrijven deze heilige als een Frankische missionaris. ⁽¹⁵⁾ Dierickx vermeldt dat hij raadsheer van Pepijn de Korte was en veel reisde in opdracht van zijn overste. Nog een andere bron beschrijft hem als een Bourgondische krijgsman die optrad samen met zijn lijfwacht Sint Wulfram tijdens hun missiereizen naar de Friezen. Rond deze Gangulphus doet een verhaal de ronde dat ietwat verschilt naargelang de bron en de verteller, namelijk tussen de Nederlandse (Mohamed El-Fers) en de Vlaamse versie (Dierickx).

De eerste versie luidt als volgt:

Omdat zijn vrouw hem tijdens zijn afwezigheid met een priester ontrouw was geworden, verliet hij het hofleven om zich in eenzaamheid terug te trekken. Volgens het verhaal zou hij omstreeks het jaar 760 omwille van zijn vroomheid door de vrienden van zijn vrouw om het leven gebracht zijn. Zijn feestdag wordt gevierd op 12 mei in het Bisdom Haarlem. Hij is de stadspatroon van Huissen (Nederland). Daar bestaat een Gangulfusgilde en Gangulfuskapel en was er ook een naar hem genoemde toren die in 1944 door de Duitsers werd opgeblazen. Hij is de patroonheilige van de ongelukkige huwelijken, ook in Vlaanderen o.a. in de Sint Gangulfuskerk van Ronsele (in de nabijheid van Deinze).

De Vlaamse legende verschilt van de Nederlandse:

Toen hem over de ontrouw van zijn vrouw werd verteld, geloofde hij dit niet en zei dat, als het waar was, zijn staf in brand zou schieten. En dat gebeurde inderdaad. Gangulfus deed alsof hij van niets wist en ging naar huis. Enkele maanden later zou hij van verdriet gestorven zijn. Volgens sommige bronnen zou hij zelfs in 760 in opdracht van zijn vrouw vermoord zijn in zijn slaap. Als men zijn vrouw na zijn dood haar gedrag verweet, trok ze er zich niets van aan en zei: "Ik schijt op Gangulfus", waarop ze diarree kreeg zonder ophouden tot ze Gangulfus aanriep en om vergiffenis vroeg. Het gevolg hiervan, volgens de volkslegende, is dat voor de Heilige Gangulfus "gediend en gebeden" wordt tegen kwade wijven. Om zijn gunst te bekomen moet men in de nacht van een nieuwe maan driemaal op zijn knieën rond de kerk kruipen. ⁽¹⁶⁾

Tot wat verzinsels, verhalen en legenden kunnen leiden! Blijkbaar is deze volkslegende en dit volksgebruik helemaal niet meer bekend of toegepast in Paulatem.

De kerkdiensten

De kerkdiensten werden in de oudheid doorgaans waargenomen door de pastoor van Beerlegem. In 1602 werd de kerk opnieuw gewijd

(15) Mohamed El-Fers/Adrianus van Loo

(16) Dierickx/Adrianus van Loo

door Karel-Filip de Rodoan, bisschop van Brugge en heer van het naburige Beerlegem. In 1625 werd met de toelating van de aartsbisschop van Mechelen de pastoor van Beerlegem gemachtigd zeventien maal per jaar dienst te doen en in 1703 verkreeg hij de faciliteit tot bineren (twee missen opdragen op één dag door dezelfde priester). Dit duidt erop dat de kerk van Paulatem feitelijk van tweede rangorde was na deze van Beerlegem. Gezien het gebrek aan priesters en kerkbedieners, ook in de dekenij Sint-Maria-Horebeke, waartoe de fusiegemeenten en de parochies van Zwalm behoren, zijn priesters bedienaars van meerdere kerken.

De Onze-Lieve-Vrouwekerk van Sint-Maria-Latem

Zij dateert uit de 12e eeuw. In 1176 werd zij door Allard, bisschop van Kamerijk aan de Sint-Baafsabdij afgestaan. Aldus stond ze onder het patronaat van de Sint-Baafsabdij, na 1536-1540 het Sint-Baafskapittel. Over de geschiedenis van deze kerk in de 13e, 14e, 15e en 16e eeuw zijn weinig documenten terug te vinden. Blijkbaar gebeurden er in de 17e eeuw heel wat veranderingen, o.a. de bouw van een sacristie achter het koor. De grootste verbouwing gebeurde in 1906-1910: het eenbeukig schip werd vervangen door een driebeukig. Het is opgetrokken in Doornikse kalksteen, met sporadisch veldsteen. De viering bestaat uit Ledische zandsteen en de gebeeldhouwde elementen, zoals de kraagstenen, zijn uit zandsteen. ⁽¹⁷⁾ Meer uitvoerige details over het kerkgebouw zelf, het interieur en de constructie worden gegeven door Dhanens, Dierickx en De Wolf. Het is vermeldenswaard dat de torenconstructie een kleinere maar meer robuuste kopie van de Pamelekerk in Oudenaarde is.

Volgens De Wolf zouden in 1986 ter gelegenheid van restauratiewerken van het interieur door de aannemer Mesdagh uit Zottegem enkele vroeg-gotische muurschilderingen ontdekt zijn. Op meerdere plaatsen zouden achter de lambrisering tekeningen van Christus, van apostel- en soldatenfiguren in spitsboogvormige nissen nagenoeg intact bewaard gebleven zijn. Dit blijkt een spectaculaire vondst te zijn uit de voorbije decennia, aangezien in het Scheldegebied tot dusver enkel in ondergrondse crypten vroeg-gotische muurschilderingen werden ontdekt. Vermoedelijk dateren ze van kort na de uitvoering van de bouw aan de kerk omstreeks 1310-1322.

Historische gebeurtenissen, feiten en personaliteiten uit het verleden van de beide Zwalmse Latemdorpen.

Na nauwkeurig speurwerk in de archieven en oude kronieken valt er weinig te vertellen over belangrijke historische gebeurtenissen of persoonlijkheden van beide Zwalmse Latems. Het waren en zijn nog steeds twee eerder op landbouw gerichte gemeenten zonder een dui-

Onze-Lieve-Vrouwekerk van
Sint-Maria-Latem.

delijke profilering van een of ander typisch lokaal beroep of lokale activiteit.

De naam van Sint-Maria-Latem is zeker het vermelden waard in de geschiedenis van de Reformatie. Om wat dieper in te gaan op deze geschiedenis van de rooms-katholieke kerk en haar scheuringen en apostaten kon geen betere bron geraadpleegd worden dan het werk van Decavele. Deze historicus kan gerust beschouwd worden als onze meest bevoegde Vlaamse kenner van deze periode uit de kerkgeschiedenis. We hebben dan ook dankbaar gebruik gemaakt van zijn werk om een synthese te maken van de betrokkenheid van de parochie Sint-Maria-Latem bij deze reformistische bewegingen, vooral dan m.b.t. de reformistische invloeden (1520-1545) in het Scheldegebied stroomopwaarts van Gent.

Reeds van bij haar ontstaan heeft de rooms-katholieke kerk te kampen gehad met vervolgingen, scheuringen en innerlijke verdeeldheid. Ook zij heeft niet gearzeld in sommige gevallen deze tegen te gaan met contravervolgingen, dreigingen en zelfs met wereldlijke machten en methoden. Enkele stromingen en bewegingen die haar geschiedenis gekenmerkt hebben, waren o.a. de Bogomielen, vanaf de 10e eeuw, vooral op het Balkanschiereiland en Bulgarije ontstaan, de Lollards die rond 1380 in Engeland hun oorsprong kenden, de armoedebeweging, een verzamelnaam voor verschillende middeleeuwse bewegingen, meestal in buitenkerkelijk verband, de bedelorden, religieuze orden, ontstaan in het begin van de 13e eeuw, die wel-

iswaar de armoedebeweging opnieuw in de richting van de katholieke traditie stuurden, en de katharen en/of Albigenzen, een nieuwe religieuze stroming die actief was tijdens de late middeleeuwen, voornamelijk in Occitanië (Zuid-Frankrijk). Vandaar ook de Albigenzen genoemd naar de stad Albi.

De Bogomielen waren reeds van in de 10e eeuw in de oosterse kerk actief en kleefden de dualistische geloofsopvatting aan. De katharen waren meer actief in de rooms-katholieke kerk, maar beleden eveneens de dualistische geloofsopvatting.

Dan kwam de Reformatie of Hervorming, de grootste beweging die ontstaan is in het christendom tijdens de 16e eeuw met als gevolg de opkomst van het protestantisme en het calvinisme en de protestantse kerken. Hieronder vallen onder meer de anabaptisten of de wederdopers (ook dopers genoemd) die de radicale vleugel van de Reformatie vormden. Ze vertoonden twee stromingen, de Revolutionaire Dopers die met geweld het Koninkrijk Gods wilden vestigen en de meer Geestelijke Dopers die als vreedzamen het wereldse leven vermeden, en een soort van vredesbeweging uitmaakten. (18)

Over deze Reformatie en haar invloeden in het Scheldegebied tussen Gent en Oudenaarde, meer bepaald in de parochiegemeenschap van Sint-Maria-Latem nemen we hier bepaalde passages over uit het geciteerde werk van Decavele. Het betreft twee gebroeders, de pastoors Jacob en Michiel Hannins.

“Bijna gelijktijdig met de grote centra kreeg ook het platteland voeling met de reformistische denkbeelden. Het vroegst en het duidelijkst is dit merkbaar in het Scheldegebied tussen Gent en Oudenaarde. Bovendien kan men beter, dan op welke andere plaats ook, vaststellen dat in den beginne de oppositie tegen de oude kerk in niet geringe mate aangevoerd werd door haar eigen priesters”

“Reeds voor 1533 waren er bijbels in de volkstaal verspreid in de dorpen tussen Gent en Oudenaarde. In plaats van het gebruikelijke Onser Vrouwen Ghetijde brachten enkele gelovigen voortaan een Vlaams Nieuw Testament mee naar de kerk”

“In de herbergen werd de zondag na de hoogmis druk commentaar geleverd op de zo pas gehoorde lezing uit het evangelie, waarbij vooral de deugdelijkheid van de bijbelvertalingen aangetoond werd. De meest geïnteresseerden sloten zich geleidelijk samen tot een vaste bijbelgroep, die onder de leiding stond van een welstellende landbouwer uit Dikkelvenne, Jan Taelman en de pastoors Jan de Wulf van Hermelgem en Michiel Hannins van Sint-Maria-Latem.”

“Geen enkele deelnemer aan de gespreksgroep dacht er aan een andere levensbeschouwing op te bouwen dan die waaruit de officiële kerkleer voortkwam en nog minder zich tegen de kerk en haar leer te keren of zich af te scheiden. De twee geciteerde priesters vervulden verder trouw hun ambt, alhoewel ze op eigen initiatief enkele vernieuwingen invoerden. De overigen gingen elke zondag ter kerke en woonden zelfs in groep de processie bij in de éne of de andere parochie.”

“Einde 1534 had de Raad van Vlaanderen lucht gekregen van de ongeoorloofde vergaderingen. Op 28 november werd pastoor Michiel Hannins van Sint-Maria-Latem voor ondervraging opgebracht, maar vermoedelijk kort daarop weer vrijgelaten “

“In juni 1535 begon een gerechtelijke enquête die de volgende maanden leidde tot de arrestatie van een zestal verdachten waaronder de pastoor van Hermelgem”

“Die tussenkomst van het provinciale gerechtshof bracht ongetwijfeld een radicalisering van de standpunten met zich mede. Degenen die nog steeds het recht bleven opeisen om vrij kennis te nemen van de nieuwe ideeën werden nu geacht een meer dan gewone belangstelling te hebben voor het protestantisme, anderen wierpen zich op als militante verdedigers van de officiële orthodoxie. Weliswaar vormden zij allen slechts een kleine minderheid naast een grote middengroep “gematigden”, twijfelers of onverschilligen. Het was dan ook uitzonderlijk dat de beide partijen lijnrecht tegenover mekaar kwamen te staan zoals dat in Sint-Maria-Latem gebeurde. Inderdaad kort na de gerechtelijke actie verkondigde de reeds genoemde pastoor van dit dorp van op de preekstoel geloofswaarheden die meer en meer afwijken van de roomse leer. Hij stak de draak met de verering van de heiligen en met de offergaven die men bij hun beelden placht neer te leggen. De biechtelingen liet hij weten “dat hij de stinkende zonden van den penitenten niet hooren en wilde, nemaer dat zij die Gode van hemelrijcke biechten zouden.” Bij enkele van zijn parochianen vond hij instemming, maar er werd tevens spontaan een soort comité van verzet gevormd, een uniek feit in de geschiedenis van het Vlaams protestantisme voor 1566”

“Het comité spaarde geen middelen om de heer Michiel Hannins het leven zuur te maken zoals verdachtmakingen o.a. de bewering dat de misdienaar die bij de pastoor inwoonde een gehuwde vrouw zou zijn geweest die heer Michiel als bijzit in huis had genomen. De mannenkledij en de geschoren kruin moesten dienen om het “quaet te deckene”. Er was eveneens een boycot van de kerkelijke diensten en tevens bedreigingen. Michiel Hannins was slechts plaatsvervanger van de pastorij van Sint-Maria-Latem voor zijn broer heer Jacob uit Gent. Aan deze laatste liet het comité weten niet langer vrede te kunnen nemen met de plaats-

vervanger. Jacob die in 1535 eveneens onder beschuldiging van ketterij vervolgd was geweest reageerde niet. Hierop werd de kerkelijke overheid ingelicht. Heer Michiel werd bij de officiaal te Brussel ontboden maar kwam na betaling van een borgsom van 100 gulden weer op vrije voeten”

“Het werd op het einde zo erg dat de pastoor zich niet meer op straat durfde vertonen of alleen in de pastorie de nacht doorbrengen. Buiten zijn weten liet men religieuzen naar Sint-Maria-Latem overkomen om er te preken. De spanning bereikte een hoogtepunt op 23 juni 1538, de vooravond van Sint-Jan. De koster, die tot de verzetsgroep (orthodoxen) behoorde, sloot de kerkdeur en gaf de sleutels in verzekerde bewaring in het Schuttershof. Pas op 25 juni waren er opnieuw kerkdiensten, nu echter verzorgd door een vreemde priester die naar later bleek, met de stilzwijgende instemming van de deken, gewapend binnen gebracht was. Uiteindelijk spande de moegetergde heer Michiel tegen de leiders van het verzet een proces in voor de Raad van Vlaanderen. Het hoge gerechtshof stelde hem echter in het ongelijk. Hij werd wel veroordeeld tot het betalen van de proceskosten, maar voor de rest toch buiten vervolging gesteld.”

“Volgens de pastoor was een diepe vernedering van de tegenpartij (de orthodoxen) het enige middel om zijn eigen gezag op de parochie terug te krijgen. Zijn eis was dan ook drastisch: de oproermakers zouden hem in het gerechtshof blootshoofds en met een kaars in de hand om vergiftenis smeken; hetzelfde zou nog eens herhaald worden op de hoogdag in de kerk van Sint-Maria-Latem zelf, bij het binnenkomen van de processie, in aanwezigheid van de vrienden en verwanten van de pastoor. Bovendien zouden ze “doen maekene eene ghelase (glazen) veynstere (venster) binnen derzelve kercke vande weerde van XII p.gr. (pond grooten) verwapent ende verbeeldt met zulcken wapenen en beelden als den heesschere believeu zoude, daeronder ghescreven staen soude in grooten leselicken lettren de cause waeromme ende by wien die daer gestelt zyn” (vrij vertaald:: bovendien zouden ze binnen dezelfde kerk een glazen venster met een waarde van XII pond gewapend doen maken. Het zou afgebeeld worden met zulke wapens en beelden naar het believeu van de pastoor. Daaronder zou geschreven staan in grote leesbare letters de reden waarom en voor wie ze daar geplaatst werden.) Tenslotte zouden ze nog 100 gulden schadevergoeding betalen.”

In 1540 brak een gunstige tijd aan voor de hervorming, maar de opvoering van een kettters zinnespel te Roborst in 1543 was de aanleiding tot een nieuwe gerechtelijke actie. De procureur-generaal deed met zijn dienaars invallen in de huizen van de verdachten om er bezwarend materiaal in beslag te nemen. Ook in de rekeningen van het Gentse gerechtshof wordt verscheidene malen melding gemaakt van uitgaven voor ver-

klikkers die de huizen van de leden der "lutherse partij" aanwezen. Zo ook te Sint-Maria-Latem."

"In volgende deelgemeenten van Zwalm waren er op grote schaal bijbels en ketterse boeken verspreid: Roborst, Munkzwalm, Sint-Denijs-Boekel, Hermelgem, Allerheiligenzwalm, Sint-Maria-Latem, Paulatem, Dikkele, Beerlegem en Meilegem. Ook grepen er meestal bij particulieren regelmatig "quade verghaderingen ende conventielen" plaats tijdens dewelke de verering van de heiligen en vooral van de Moeder Gods, de bedevaarten en processies en de aflaten aangevallen werden. Men ontkende het bestaan van het vagevuur – de afgestorvenen krijgen integendeel onmiddellijk hun definitief oordeel, zodat elke uitvaartmis, elk jaargetijde, elk gebed voor de overledenen volkomen zinloos zijn. Deze geloofspunten vonden in ruime kring instemming. Maar spijt deze fundamentele kritiek op de roomse leer die zelfs ging tot het verwerpen van principiële geloofspunten, stonden de vervolgers qua mentaliteit nog heel dicht bij de vroegere bijbellezers Weinigen lieten na hun traditionele plichten te vervullen in de kerk. Ook de nieuwe pastoor van Sint-Maria-Latem, Pieter du BOIS, die nochtans samen met het ambt blijkbaar ook de met de roomse leer strijdige ideeën van zijn voorganger had overgenomen, liet in niets blijken dat hij de roomse leer als afgedaan beschouwde."

Voor zover de letterlijke en behoorlijk complete weergave van de teksten uit het boek van Decavele, die typisch betrekking hebben op de parochiegemeenschap van Sint-Maria-Latem en haar dissidente pastoor(s) in de periode 1520-1564.

Vermeldenswaard voor de geschiedenis van de bedienaars en priesters der parochiekerk van Sint-Maria-Latem is de figuur van pastoor L. Geltmyer, bijgenaamd 'de Sperre' wegens zijn ranke lange gestalte (1885-1919).⁽¹⁹⁾ Deze pastoor had niet alleen een beruchte naam wegens zijn hoge eigendunk en zijn koppig karakter. Hij was uitbater van een steenbakkerij, hersteller van de vervallen kerk, bouwer van een klooster en een kantschool, die later en nu nog onderdak verleend heeft aan geplaatste kinderen onder de naam "Huize ten Berg". In de kleuterklas van deze school was de later internationaal bekende uroloog, prof. L. Elaut van de Gentse universiteit in het jaar 1903 als leerling ingeschreven.⁽²⁰⁾

Hulde aan de bouwvakkers van Zwalm: De metselaar en de timmerman

Die 'dorpspastoor-historie' is zeker niet aangewezen als thema en concept van een monument dat gestalte zou geven aan een specifieke activiteit of persoonlijkheid uit de geschiedenis van de beide Zwalmse Latemdorpen, zoals die bestaan in de andere tien deelgemeenten van

(19) Elaut

(20) Elaut

Zwalm. De tekst ervan is wel geschikt voor publicatie in een artikel zoals al voor drie andere deelgemeenten (Rozebeke, Hundelgem en Sint-Blasius-Boekel) is gebeurd. In navolging van het monument 'De Zaaier' in Munkzwalm en van 'De Boerensmid' van Sint-Blasius-Boekel werd er gedacht aan een breder concept dat representatief zou zijn voor alle deelgemeenten van Zwalm, met name een hulde aan de bouwvakkers van Zwalm en ten dele aan pastoor Geltmyer als steenbakker en bouwer.

Heel wat kleine landbouwers lieten het runnen van hun bedrijfje hoofdzakelijk aan hun echtgenotes over, want zelf oefenden ze in het bouwbedrijf een nevenberoep uit, zoals metselaar, stukadoor, schrijnwerker, timmerman en daklegger. Dat blijkt uit statistieken van de vroegere bevolking in de verschillende deelgemeenten van Zwalm. In het voetspoor van de pastoor-bouwer-steenbakker van Sint-Maria-Latem, is het oprichten van een monument als hulde aan de metselaar volkomen gewettigd. Gezien als het ware hun tweelingschap lijkt het aangewezen voor Paulatem de timmerman, het andere dominante beroep in het bouwvak, te vereeuwigen in een bronzen monument.

Er zijn vermoedelijk geen beroepen in de huidige maatschappij, die even sterk gekoppeld waren aan en een betere weergave zijn van de evolutie van de mens en zijn sociaal gedrag, van de prehistorie tot de hedendaagse geschiedenis, als dat van bouwvakker. Het is echter een onbegonnen werk alle beroepen die bij de bouw betrokken zijn op te sommen. De genoemde twee willen we hier nader beschrijven.

De metselaar

De mens is niet altijd een bouwer geweest. In de prehistorie, toen hij nog van de jacht afhankelijk was om in zijn levensonderhoud te voorzien, leidde hij het bestaan van een nomade of trekker. Hoogstens gebruikte hij holen of geïmproviseerde schuilplaatsen in de bossen om zich tegen de natuurelementen te beschermen en een rustplaats te vinden. (Norwich) Maar tussen 10.000 en 5.000 voor Christus kwam verandering in zijn bestaan. Na het jagen op wild begon hij met het temmen en domesticeren van allerhande diersoorten. Om in de levensbehoeften van deze dieren te voorzien was hij verplicht gewassen te telen. Zo ontstond de landbouw. Door de dwang om in de nabijheid van zijn vee te blijven kon hij zich voor het eerst de weelde van een vaste woonplaats veroorloven. Vanaf 5000 voor Christus begon hij met de bouw van grote hutten uit klei en hout voor het vee, wat we nu stallen en hoeven zouden noemen. De woning of wat als woning moest doorgaan was voor een gedeelte bestemd voor het vee. Ze woonden dus samen met hun dieren onder een en hetzelfde dak. Eeuwen later werd het vee buitenshuis gestald.

Hoewel de opkomst van de “stenen” bouw zou dateren uit de nieuwe steentijd, heeft deze laatste benaming er helemaal niets mee te maken. Met steentijd wordt de periode aangeduid waarin de mens zijn gebruiksvoorwerpen uitsluitend van steen maakte en nog niet van metaal. Daarenboven wordt de datering en de duur van de steentijd in de geschiedschrijving zeer verwarrend weergegeven. Hij wordt onderverdeeld in de oude (*paleolithicum*), de midden (*mesolithicum*) en de jonge steentijd (neolithicum). Naargelang de bron beslaat de oude steentijd alleen reeds de periode van 2 à 5 miljoen jaren tot 10.000 jaar geleden, de midden steentijd de periode tussen 10000 en 5000 jaar geleden en tenslotte de nieuwe tussen 5000 en 2000 jaar geleden. ⁽²¹⁾ Grosso modo kan de geschiedenis van de bouwkunst als volgt samengevat worden: de Egyptische bouwkunst tussen 3000 en 30 jaar voor Christus met een hoogtepunt rond 2500 jaar voor Christus, de Mesopotamische tussen 3000 en 500 jaar voor Christus, de Perzische tussen 550 en 300 voor Christus, de Griekse tussen 3000 en 150 voor Christus en de Romeinse vanaf 200 voor tot 400 na Christus. ⁽²²⁾

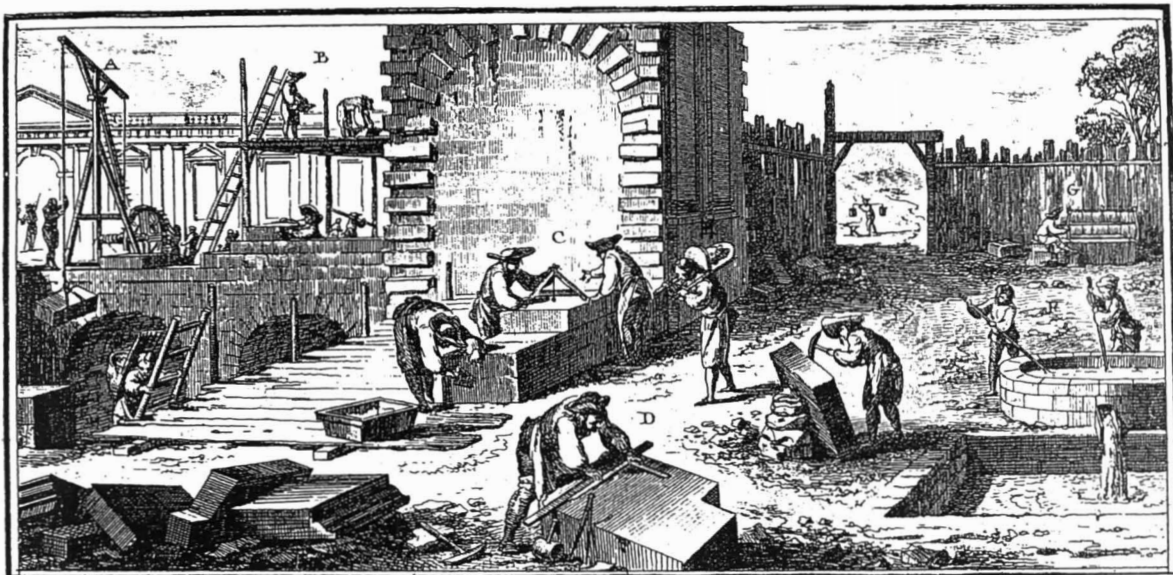
Oorspronkelijk betekende bouwen het maken van gebouwen en bouwwerken, geïnspireerd door de wetenschap van de bouwkunde. In de huidige tijd heeft deze economische sector een veel bredere betekenis. Voor dit bouwen bedient men zich van bouwvakkers, personen die hun dagelijkse arbeid verrichten in de bouwwereld. Het is een grote, gediversifieerde groep van vakmensen, waaronder de metselaar en de timmerman.

Maar het bouwen van woningen in onze streken, tot zelfs nog in de 18e eeuw, bestond voor een groot gedeelte, zeker op het platteland, uit plaasterwerk met zand, leem, klei en stro, “plak en stak” genaamd. Dit pleisterwerk werd door de opkomst van de baksteen vanaf de 11e tot en met de 13e eeuw meer en meer vervangen door “stenenbouw”, zeker mede door de opkomst van de veldovens die dicht in de nabijheid van de bouw werden opgetrokken.

De metselaar is de persoon die de bakstenen of rotsgesteenten laag per laag moet opstapelen en aan elkaar moet verbinden met behulp van mortel of specie. Mortel bestaat uit een mengsel van zand, cement en water. Reeds bij de Romeinen was deze techniek bekend. Hiertoe bedient hij zich van een mortelkuip, een metseltroffel of “truweel”, zijn voornaamste gereedschap, met daarnaast onder meer een waterpas, een schietlood, een kaphamer. Hierbij wordt hij geholpen door een “diender” of “metsersgast”, die tijdig zorgt voor de aanbreng van de stenen en de mortel. Metselen maakt deel uit van de ruwbouw, de toestand van het op te richten gebouw vooraleer de afwerking begint.

(21) Wikipedia

(22) Vriend

Verschillende taken van de metsers

- A: het ophijsen van gekapte stenen
 - B: het metsen van een muur van op een stelling
 - C: het maken van de bekisting voor het metselwerk
 - D-E: steenkappers
 - F: de bereiding van de kalkspecie
 - G: het zagen van de stenen
 - H- I - K: dienders aan het werk
- Encyclopedie van Diderot en d' Alembert-XVIIIe eeuw*

Het beroep van metselaar vraagt niet alleen een voldoende technische kennis en opleiding, maar ook een niet te onderschatten fysieke weerstand tegen regen en wind, tegen koude en hitte. Het leven van de metselaar was en is nog steeds een zwaar bestaan: de hele dag voorovergebogen, steen per steen in het juiste profiel brengen. Dit was niet minder het geval voor de diender die tientallen malen per dag, ladder op, ladder af, de zware cementbak of een stapel bakstenen op de schouder, via niet stabiele steigers of stellingen de metselaar moest bevoorraden. Thans worden moderner hijsmateriaal en betonmixers gebruikt, speciale, rijdende betonmolens die de specie ter plaatse brengen. Er is de prefabbouw, die reeds afgewerkte stukken van muren op de bouwplaats samenvoegt tot een complete woning.

De timmerman-schrijnwerker

In het kader van de uiteenzetting en de geplande hulde aan de bouwvakkers verkozen we de benaming "timmerman" boven die van "schrijnwerker", hoewel beiden betrokken zijn bij de bouw en meer specifiek bij deze van woningen en woongelegenheden, alsook bij de houtbewerking. Toch doet de benaming timmerman meer denken aan de man met de zaag, de hamer en de nagels, de man van het ruwer werk, terwijl de schrijnwerker meer geassocieerd wordt met het maken van deuren, vensters en meubels of dus minstens het meer kunstige aspect van de houtbewerking.

De namen *timmerlui* en *schrijnwerkers* zouden volgens de legende teruggaan tot de bouw van de Tempel van Salomon. Oorspronkelijk bestond enkel timmerman (Fr. *charpentier* -timmerman voor *grof tim-*

merwerk). Het zou pas vanaf de 14e eeuw zijn dat een besluit d.d. 4 september 1382 bepaalde dat in de toekomst een onderscheid diende gemaakt te worden tussen timmerman en schrijnwerker, afkomstig van het woord *minutaris*, een vakman die kleine fijne timmerwerken uitvoert. Tot dan toe waren ze verenigd onder de algemene term *timmerlui* met de kwalificatie ‘*timmerlui met klein gerief*’. De verbetering van het gerief bij deze laatsten maakte dat men een klaar onderscheid kon maken tussen de *timmerman* (*Fr. charpentier*) en de *schrijnwerker* (*Fr. menuisier*). (Documenten Fonds voor Vakopleiding in de Bouwnijverheid). Thans blijkt evenwel de benaming *schrijnwerker* meer en meer ook het domein van de *timmerman* in te nemen.

Het werk van de *timmerman* in de bouw is de constructie van het dakgebinte. Zolang de primaire mens nog een onderkomen zocht in holen en spelonken was er helemaal geen sprake van dakconstructie. In de vroegste tijden, bij de opkomst van de hutten werd als dakbedekking eerst gebruik gemaakt van riet of stro dat met zeer primitieve middelen (zelfs klei en heideplakken) samengehouden werd en met takken of twijgen werd ondersteund.

De bouw van meer solide woningen nam een start met de ontdekking van het bakken van stenen en dakpannen uit klei. Hoewel reeds lang voor onze jaartelling in Mesopotamië stenen gebakken werden en dakpannen terug te vinden waren op de Griekse daken, toch was het pas met de komst van de Romeinen, in de jaren 50 tot 100 voor Christus, dat de techniek van het vormen en bakken van stenen bij ons geïntroduceerd werd. Met de ondergang van het Romeinse Rijk ging deze techniek bij ons echter weer verloren en pas vanaf de 11e eeuw, samen met de groei van de kloosterorden, kende het gebruik van bakstenen en dakpannen zijn definitieve opgang.

Oorspronkelijk hadden de dakpannen een meer vlakke vorm of tegelvorm (*van het Latijnse tegula*). Later kregen ze een enigszins gebogen vorm waardoor ze beter in elkaar konden geklemd worden. Het gebruik van pannen maakte de houten dakconstructie noodzakelijk. Het werd een samenstelling van balken en latten die voldoende sterk moest zijn om de dakbedekking te dragen. Bij een hellend dak bestaat het traditionele dakgebinte uit *dakspanten* of *spantbenen*, die parallel op enkele meters van elkaar op de draagmuren worden geplaatst. Ze zijn telkens met elkaar verbonden door *trekplaten*, twee horizontale balken aan weerszijden van de spantbenen. Daarop steunt dan de *makelaar*. Dit zijn verticaal geplaatste steunbalken die de horizontale trekplaten verbinden met de *nokgording*, de horizontale balk die over de lengterichting van het dak loopt. Deze hele constructie draagt de evenwijdig verlopende *pannenlatten* waarop de pannen rusten.

In vroegere tijden werden deze onderdelen van het spitse dak meestal samengehouden door houten pinnen die in boorgaten aangebracht en ingeklopt werden. Later en tot op heden deden spijkers en schroeven hun intrede. Bij fijner timmerwerk, vooral bij het vervaardigen van meubels, zetels en stoelen werd gebruik gemaakt van de zwaluwstaartverbindingen.

De hele dakconstructie vergt veel hout en een speciale bewerking ervan. Feitelijk is de houtbewerking zo oud als de mens zelf, aangezien de speerpunten van de jagers in de oudheid daarvan reeds een voorbeeld zijn. In de meer conventionele huidige betekenis is houtbewerking enige duizenden jaren oud. Houtbewerking was in Egypte al duizenden jaren voor Christus bekend, maar dan hoofdzakelijk bij het vervaardigen van meubels. Daarbij werd zelfs gebruik gemaakt van het laagrelief en snijwerk. Bekend bij de Egyptische meubelmakerij was het schilderen met natuurlijke kleurpigmenten en zelfs het vergulden met bladgoud. Ze kenden eveneens vernis uit hars om de verf te beschermen. Bij de Maori's in Nieuw-Zeeland was er een oude traditie van houtsnijwerk op hun huizen. In China werd de houtbewerking al duizenden jaren voor Christus beschreven in het boek van Lu Ban Jing (*manuscript van Ban*), de voorvader van de Chinese houtbewerking.

De Romeinen konden al op een lange schrijnwerktraditie bogen. De middeleeuwen kenden enkele innovaties op technisch gebied, zoals de spanzaag vanaf de 11e eeuw, de trekzaag vanaf de 15e eeuw, de lange blokschaaf vanaf de 14e eeuw. In de tijd van de romaanse bouwwerken werd het hout doorgaans gekliefd d.i. in de lengterichting gespleten door middel van een zware hamer en een wig, in plaats van gezaagd. In de gotische bouw vanaf de 13e tot de 15e eeuw perfectioneerden de middeleeuwse ambachtslieden hun technieken, mede door de opkomst van de span- en trekzaag, en ze combineerden sterke houtverbindingen (vergaringen) met complexe ornamenten. Vandaar de evolutie van kloven naar vergaren.

Als houtsoorten dienden zowel meer duurzame en duurdere zoals beuk, eik, es en notelaar, als zachtere en goedkopere populier en den. De houtsoorten, gereedschappen en technieken van de Egyptenaren werden ook in West-Europa overgenomen. Nu zijn ze gedeeltelijk door modernere apparatuur vervangen. Het belangrijkste gereedschap was de dissel waarmee de boomstammen na het ontschorsen gekantrecht, gespleten en gladgemaakt werden. Voor het schulpen en afkorten dienden allerhande soorten zagen, voor het hakken de aks of hakbijl, voor het gladmaken de schaaf, de zandsteen en het schuurpapier, voor het boren meerdere soorten boren, eventueel met behulp van een houtwerkbank.

Charpentiers au travail. Gravure de Wiegél, 1698. (Photo B.N.J.)

Kopie van een gravure van
Wiegél-1698
Timmerlui aan het werk

De meeste handelingen die de schrijnwerkers en timmerlui voorheen manueel uitvoerden, zijn ondertussen gemechaniseerd. Het gebruik van machines bespaart tijd, staat toe meer te produceren met minder arbeiders en zorgt er tevens voor dat het werk nog nauwkeuriger kan worden uitgevoerd. Aldus verplaatst zich de timmeractiviteit meer en meer van de bouwplaats naar het fabrieksatelier. Binnen de bouwnijverheid is de timmer- en schrijnwerkerij een van de meest gemechaniseerde beroepen. Maar toch maakt het kleine timmergerief nog steeds een onmisbaar deel uit van de uitrusting.

Daarom is het wel degelijk gepast en verantwoord deze pionierstijd van de dominante bouwvakkerberoepen zoals die van metselaar en timmerman in herinnering te brengen door het plaatsen van een bronzen gedenkteken ter ere van deze zware beroepen. Dit monument moet aangezien worden als een hulde aan de generaties bouwvakkers die de Zwalmse gemeenschap heeft geleverd, meestal zelfs nog als pendelaars die naast de zware arbeid ook nog verre verplaatsingen dienden te maken van vroeg in de morgen tot laat in de avond.

Maar in deze hulde dienen ook alle beroepen die in de bouw actief zijn, betrokken te worden, zoals de aannemers, de ondernemers, de architecten, de bekisters, de dakdekkers, de stukadoors, de plafonneurs, de schilders, kortom alle beroepen die maar enigszins met de bouw hun brood verdienen.

BIBLIOGRAFIE

- CARNOY, A., *Origines des noms de communes de Belgique-Leuven-1948*
- DEBACKERE, M., *Rozebeke (Zwalm) en zijn Ruiterprocessie. Ontstaan en Evolutie*, Van Mensen en Dingen, III, 2, p. 129-173, 2005
- DEBACKERE, M., *Hundelgem, de Hundelgemse Steenweg en de Hundelgembrug*, Van Mensen en Dingen, IV, 2, p.167-180, 2006
- DECAVELE, J., *De Dageraad van de Reformatie in Vlaanderen-(1520-1565) - 1975*, Paleis der Academiën-Brussel
- DEVLIEGHER, L., *Landelijk en Ambachtelijk Leven - Het Provinciaal Museum van het Bulskampveld te Beernem-Brugge*, 1995
- DEWOLF, K., *Architectuurgids Z.O.Vlaanderen-Gotische Bouwkunst 1225-1625 - p. 65.*
- DIERICKX, N., *Zwalm het Twaalfdorpenparadijs - Uitgave Dienst Toerisme Zwalm*, 2002
- ELAUT, L., *Zottegems Kultureel Jaarboek, 1953-1954*
- ELAUT, L., *Mijn Memoires-Van Keiberg tot Blandijnberg*, Orion-Beveren, 1981
- Fonds voor Vakopleiding in de Bouwnijverheid. FVB-Koningsstraat, Brussel - Menuisier-Charpentier.
- Grote Winkler Prins, 7e druk-11-p. 405 - Elsevier - Amsterdam.
- Grote Winkler Prins, 7e druk-10-p. 696 - Elsevier - Amsterdam.
- Grote Winkler Prins, 7e druk-4-p. 214 - Elsevier - Amsterdam.
- GYSELING, M., *Toponymisch Woordenboek van België, Nederland, Luxemburg, Noord-Frankrijk en West-Duitsland - voor 1924 - Deel 2-M-Z -, Belgisch Interuniversitair Centrum voor Neerlandistiek-1960.*
- Heren van Lathum, De Graafschap in de Middeleeuwen-[www. Graafschap. Middeleeuwen-nl/ edelen/lathum/ html](http://www.Graafschap.Middeleeuwen-nl/edelen/lathum/html).*
- MANSION, *De voornaamste Bestanddelen der Vlaamse Plaatsnamen - Nomina Geographica Flandriae-Studies III-Brussel-1935.*
- Mohamed-El-Fers, *Encyclopedie van de Hollandse Heiligen, - Missale Romanum Nederlandse Editie, 1953.*
- NORWICH, J.J., *Geschiedenis van de Bouwkunst-Uitgeverij Het Spectrum-Utrecht, Antwerpen - 1976*
- Simons, G, *De Vlaamse Toeristische Bibliotheek*
- VAN GEERTSOM, A., *Heemkring d'Euze*, jg. 22, 30
- VAN OVERSTRAETEN, J., *Gids voor Vlaanderen - V.T.B. - p. 1108, 1985.*
- VAN LOO ADRIANUS, *De Levens der Heiligen vanaf Nederlant - Te Ghendt - bij de Erfgenamen van Maximiliaen Graet-1765*
- VRIEND, J.J., *Repertorium voor de Geschiedenis der Bouwkunst-Agon Elsevier - Amsterdam, Brussel-1973.*
- Winkler Prins, *Encyclopedie voor Vlaanderen - 3 CM/KW - p. 70 - Elsevier Sequoia, Brussel.*
- Winkler Prins, *Encyclopedie voor Vlaanderen - 4 LA/RA - p. 493 - Elsevier Sequoia, Brussel.*
- Winkler Prins, *Encyclopedie voor Vlaanderen - 5 RE/ZW - p. 241 - Elsevier Sequoia, Brussel.*

Historische achtergronden van het West-Vlaams Trabolspel

Gerard Vervaeke (1)

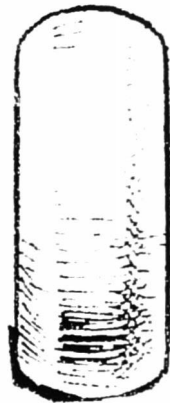
Bolspel is van alle tijden

Het bolspel lijkt zo oud te zijn als de mensheid. Wie zou er aan twijfelen dat men reeds in de oudste tijden met stenen wierp naar mikt punten, hetzij om voorwerpen te raken, hetzij om het dichtst bij een lijn of een punt te komen? In heel wat Engelse geschriften maakt men gewag van het feit dat het bolspel al bestond bij de Oude Egyptenaren. Een favoriet tijdverdrijf zou een spel geweest zijn waarbij zij ruwe ronde stenen naar stenen kegels rolden. Sporen van dit spel zouden gevonden zijn in graven van 5.000 jaar voor Christus.

De Britten beweren dat het georganiseerd bolspel in Europa ontstaan is in hun land in de 13e eeuw. De *Southampton Bowling Club* is de oudste club van Groot-Brittannië voor wat het Green Bowls-spel betreft. Hij werd gesticht in 1299 en is nog steeds actief.

Vandaag kennen we wereldwijd tientallen soorten bolspel, zelfs al beperken we de definitie tot het spelen op de grond, in tegenstelling tot het bollen werpen door de lucht. Het bolspel heeft immers eeuwenlang een wervelende evolutie meegemaakt. Door de jaren heen heeft men de spelen aangepast aan vindingrijke ideeën van de beoefenaars en aan nieuwe materialen. Aanvankelijk zal men gespeeld hebben met eenvoudige, sferische bollen, hetzij in steen of in hout. In een volgend stadium zal men de vorm van de bollen een beetje gewijzigd hebben, opdat ze in hun loop naar een bepaalde zijde zouden neigen. Vervolgens zal men ook wijzigingen ingevoerd hebben zowel op het vlak van het speelterrein en zijn afmetingen als op het vlak van de bolvorm, van minder sferisch naar meer cilindrisch. In bepaalde landen is men blijven spelen op grasvelden, in andere heeft men de gedamde weidearde opgezocht. Men speelde vroeger alleen buiten, vandaag speelt men meestal binnen. De materie waaruit de bollen gefabriceerd zijn, heeft ook grondige veranderingen ondergaan. Vooral in de laatste vijftig jaar is hout meer en meer vervangen door synthetische stoffen. Het gevolg van deze evolutie is dat er vandaag zeer veel soorten bolspel bestaan, elk met hun eigen charme. We zijn evenwel van mening dat al deze soorten een gemeenschappelijk stamboom hebben. Het West-Vlaams trabolspel is er één van.

Wanneer het trabolspel uitgevonden werd, is moeilijk te achterhalen wegens het geringe aantal geschriften in de archieven van bibliotheken. We kunnen niet anders dan ons baseren op enkele schaarse en

Platte bol

Trabol

(1) Gerard Vervaeke is voorzitter van de West-Vlaamse Boldersfederatie, en auteur van het boek "Het West-Vlaams Trabolspel. Mijn Passie".

summiere aanwijzingen. De oudste getuigenissen, op schilderijen, dateren uit de 17e eeuw.

In het boek "Het bolspel in Vlaanderen" van Renaat Van Der Linden lezen we dat het Prentenkabinet van de Koninklijke Bibliotheek te Brussel vijftien gravuren met voorstellingen van het bolspel bevat, naar schilderijen van David Teniers de Jonge. Een ander sprekend getuigenis van het bestaan van het bolspel in de 17e eeuw is het schilderij op het Virginaal van Joannes Couchet uit 1650 in het museum Vleeshuis te Antwerpen.

Dichter bij de 21ste eeuw vinden we meerdere interessante schriftelijke getuigenissen, die de basis vormen van wat we "de Gouden Eeuw (1850-1950) voor de ontwikkeling van de herbergen" willen noemen.

De Gouden Eeuw (1850-1950). Herbergen en volksspelen vieren hoogtij.

Het is onbetwistbaar dat de ontwikkeling van het bolspel en de bolletra's in de 19e eeuw verband houdt met de ongebreidelde vermenigvuldiging van de herbergen, staminesees en drankhuizen. De verklaring is niet ver te zoeken : het sociaal klimaat en de levenswijze van die tijd ligt manifest aan de basis. Het is de eeuw van de machines en de industrialisatie. Veel fabrieken rijzen uit de grond en een zeer groot deel van de bevolking gaat er zijn boterham verdienen. Vele mensen "plooiden" onder het gewicht van hun dagelijkse arbeid en snakten naar ontspanning in het korte weekend. Enige verstrooiing moesten ze ergens gaan zoeken...

En die was best te vinden in de herberg, waar zij vrienden en kennissen ontmoetten. Alles in het leven van Jan met de pet was erg plaatsgebonden. Verre verplaatsingen waren haast onmogelijk, want transportmiddelen waren schaars. Misschien bestond er hier en daar al, tussen twee steden, een trein- of tramverbinding. De eerste fietsen verschenen voor het eerst, maar waren voorbehouden voor welgestelde gezinnen. Meestal moest men zijn toevlucht nemen tot een verplaatsing te voet. Dus zocht men zijn ontspanning en vermaak dicht bij huis. De herbergen rezen als paddenstoelen uit de grond. Ideale ontmoetingsplaatsen voor sociaal contact, maar na verloop van tijd, plaatsen waar men gretig bier en alcohol verbruikte, want ook dat was thuis niet mogelijk noch gewenst. Praktisch iedere gemeente kende zijn brouwerij-tje. De brouwers beseften dat herbergen hen een uitstekende gelegenheid boden om hun commercie te laten bloeien. Bijgevolg spanden ze zich in om de herbergen te vermenigvuldigen. Ze kochten veel huizen op die ze inrichtten als herbergen. In een nummer van 1888 van het weekblad *De Gazette van Rousselare*, orgaan der Katholieke Gezindheid, lezen we dat er 436 herbergen geteld werden in Roeselare, toen een stad van 21.000 inwoners, kinderen inclusief.

Het oudste drankhuis van Brugge alwaar in de 19e eeuw een bolletra lag en waar de burgerij zeer veel speelde. *Renaat van der Linden, KBOV 1966*

Een herbergier die zich een beetje respecteerde, deed inspanningen om klanten aan te trekken en ze aan zijn etablissement te binden. Hij offerde veel soorten volksspelen, want de klanten hadden ook behoefte aan vermaak. In vele herbergen kon men deelnemen aan het bolspel. Er waren veel soorten bolspel mogelijk: de pierbol, de ladderbolling, sprietbollen, vloerbollen, de gaibol... en last but not least het trabolspel, ongetwijfeld een der favoriete spelen.

Rond de eeuwwisseling en in het begin van de jaren 1900 zal het aantal herbergen en bolletra's wellicht een hoogtepunt bereikt hebben. Precieze getallen van bolletra's voor onze provincie zijn niet te achterhalen, maar wij horen toch regelmatig hoge getallen citeren, zoals meer dan 20 in Eernegem, in Roeselare minstens 40, in Izegem meer dan 20.

Een merkwaardig Roeselaars document uit 1876.

Wij ontdekten in het stadsarchief van Roeselare een zeer oude affiche met de aankondiging van een prijskamp in het trabolspel in het jaar 1876 in de stad "Rousselare". Dit is een zeer waardevol document met opvallende gegevens. Roeselare zal bijna zeker rond het jaar 1876 een boeiend centrum van het trabolspel geweest zijn. Ten bewijze daarvan het aantal spelers dat aan de vermelde prijskamp heeft deelgenomen: niet minder dan 344 of 86 ploegen van 4 bolders. Ongelooflijk maar waar, meer dan driehonderd bolders, uit 10 gemeenten uit de streek van Roeselare. Deze cijfers zijn een duidelijke illustratie van het belang van het trabolspel in het ontspanningsleven van de bevolking.

Vanaf 1950: Teleurgang van de herbergen.

Na de Tweede Wereldoorlog zag de wereld, onder invloed van een economische heropbloei, er helemaal anders uit. De bedrijven ontplooiden diverse nieuwe activiteiten, inspelend op de nieuw gecreëerde behoeften van de consumptiemaatschappij. De talrijke uitvindingen, deels uit ons eigen Europa en deels uit de Verenigde Staten, boden de mensen meer werk en zorgden dus voor grotere koopkracht. De transportmogelijkheden verbeterden in een snel tempo. In de industrie beleefde men een enorme schaalvergroting met massaproductie en goedkopere verbruiksgoederen tot gevolg. Vele gezinnen kregen de mogelijkheid om zich een wagen aan te schaffen. Dankzij staatsubsidiëring van tienduizenden sociale woningen, konden ze ook een huis kopen of laten bouwen. De bouwactiviteit floreerde zoals nooit voorheen. Veel werk, nog meer inkomen, nog meer koopkracht. Het sociaal klimaat kreeg een heel andere dimensie. Het aantal werkuren ging naar beneden, wat resulteerde in meer vrije tijd. De werknemers genoten van meer betaald verlof. Ze namen ook een jaarlijks verlof van een paar weken, al dan niet in het buitenland. De eerste vliegtuigvakanties werden geboekt.

Niet alleen zich verplaatsen en reizen was nieuw, maar ook naar de bioscoop gaan werd bijzonder populair.

En vanaf 1950 kwam dan de allergrootste nieuwigheid, de televisie. In een tiental jaren tijd had ieder gezin zich een televisietoestel aangeschaft. De televisie bracht een belangrijke wijziging teweeg in de manier waarop de gezinnen zich 's avonds ontspanden. De kijkkast hield de mensen thuis. De herbergen en drankhuizen kregen minder en minder bezoekers. Veel cafés zagen hun omzet aanzienlijk achteruitgaan. De kosten konden nog nauwelijks gedekt worden. Er was meer te verdienen in een bedrijf en het geregeld werknemersleven was inmiddels veel aantrekkelijker geworden. Vandaar dat talrijke herbergen hun deuren sloten. Ook de bolletra's verbonden aan de herbergen zagen hun cliënteel geleidelijk verminderen. De ouderen werden niet meer vervangen, want de jongeren hadden andere vormen van ontspanning ontdekt. Ook die bolletra's verdwenen dus. In dertig tot veertig jaar tijd werden tientallen bolletra's gesloten. Ook de andere volksspelen kregen klappen en werden verbannen naar een gelegheidsactiviteit zoals de wijkkermis.

Die evolutie was niet te stoppen. De herberg en het trabolspel waren niet meer van "de moderne tijd". De jongeren verkozen de dancings boven de herbergen, de ouderen bleven gekluisterd aan hun tv-toestel.

Gelukkig zijn de bolletra's niet allemaal verdwenen. Een aantal is gebleven met een beperkte groep verknochte liefhebbers. Vandaag zijn ze een "kroonjuweel" van ons volkskundig patrimonium. Omdat het zo mooi is, mag dit volksspel zeker niet verdwijnen. De actuele

Een schilderij van Antoon Joostens en gemaakt rond 1880.

fervente beoefenaars van dit spel zijn gelukkig dat het nog bestaat. Hun opdracht is overduidelijk: ze moeten alles in het werk stellen om het in ere te houden en het te doen heropleven.

Toestand van het trabolspel op vandaag.

In West-Vlaanderen kan men drie kernregio's onderscheiden waar het trabolspel nog intens beoefend wordt:

- Noord-West-Vlaanderen met Torhout, Koekelare, Kortemark, Ichtegem, Eernegem, Gistel, Beerst, en Jabbeke.
- Midden-West-Vlaanderen met Gits, Roeselare, Izegem, Ardooië, Oostnieuwkerke, Westrozebeke, Poelkapelle en Moorseele.
- De Westhoek met Poperinge, Dikkebus, Kemmel en Watou.

Buiten deze regio's vinden we nog het spel in St.-Denijs, een laatste overblijfsel van hetgeen ooit bestaan heeft in de regio van Kortrijk.

In voornoemde gemeenten tellen we nog 28 bolletra's. Ze hebben met elkaar gemeen dat ze wel degelijk zeer gelijkaardig zijn, met bollenbanen in travorm, waarvan de afmetingen ongeveer gelijk zijn, en

"Het Westvlaams Trabolspel",
Gerard Vervaeke, Izegem 2002,
ISBN 90-747-0510-3

met vrij gelijkaardige bollen qua afmetingen en gewicht. 12 van die bolletra's zijn op dit ogenblik met hun club aangesloten bij de *West-Vlaamse Boldersfederatie*. We vermoeden dat er in West-Vlaanderen ongeveer 500 trabolders geregeld actief zijn, waarvan het leeuwen-aandeel behoort tot de 12 aangesloten clubs bij de Federatie. De clubs organiseren regelmatig prijskampen, waaraan geregeld 60 tot 120 liefhebbers deelnemen. De Federatie organiseert ieder jaar, in samenwerking met de clubs, de provinciale kampioenschappen in verschillende categorieën, alsmede het tornooi *De Weekbode*, een competitie tussen de clubs gespreid over een geheel jaar

Dat het West-Vlaams trabolspel problemen kent kan niet geloofend worden. Vertonen het aantal bolletra's en het aantal beoefenaars nog steeds de neiging om achteruit te gaan? In de laatste vijftien jaren is er gelukkig een stabilisering gekomen en is er een aantal verschijnselen die ons doet leven met hoop en enthousiasme. Zo is er het feit dat in meerdere gemeenten nieuwe bolletra's werden gecreëerd in stedelijke sportcentra en seniorenruimtes. We vinden ze reeds in Eernegem,

Izegem, Gits, Ardoioie, Kortemark, St.-Denijs en Westrozebeke. We hebben vanzelfsprekend niets tegen het behoud van cafés met bollet-ra's maar... een vestiging in een gemeentelijke eigendom lijkt ons een grotere zekerheid voor het verder bestaan.

Een nieuw en gunstig fenomeen is ook de aansluiting van dames. Waarom niet? We zijn er van overtuigd dat ook zij kunnen uitgroeien tot handige bolders. Er zijn al enkele clubs waar dit aangewakkerd wordt en met succes. Eernegem en Schiervelde-Roeselare zijn hiervan opvallende voorbeelden.

Jongeren? Nieuwe beoefenaars? We zien er komen, maar spijtig genoeg voorlopig niet in groten getale. Op dit vlak zouden in alle clubs zware inspanningen moeten geleverd worden.

Besluit

Tot besluit willen wij herinneren aan het feit dat de Vlamingen al 350 jaren aan het bollen zijn. Hun bolspel heeft zich in al die jaren vertakt in gevarieerde speelwijzen, maar de grote lijnen zijn dezelfde gebleven. Het West-Vlaams trabolspel is er één van. Het mag beschouwd worden als "het schaakspel onder de bolspele" van binnen en buiten Vlaanderen. Het is een erfgoed van onschatbare waarde. Laten we het koesteren!

Een traditionele hopast te Erembodegem uit het midden van de 19de eeuw.

Rufin De Meerleer

De hop werd vooraf besproken, toen de hop nog niet geplukt was. De pluktijd was in de maand september. Eerst werden de hopranken iets minder dan een halve meter van de grond afgesneden. De hopstaken werden met een speciale hefboom uitgetrokken. Nadien werden de hopranken van de staken afgestroopt. Vervolgens werden ze met een kruiwagen of een karretje naar huis gebracht. Bij het plukken van de hopbellen hielp iedereen mee, ook kinderen, omdat het tijdens de vakantieperiode in september gebeurde. Er werd per kg losse bellen betaald.

Na het plukken werden de hopbellen uitgegoten op de lattendolder van de ast. Dit gebeurde met een aardappelmand van op een ladder. De dikte van de laag was ongeveer dertig à vijftig cm. Onder de hopast werd een vuur aangemaakt met hout dat op het ijzeren rooster gelegd werd. Daarna werd er gestookt met cokes (lichtgrijze brokken).

In Aalst werden schepen cokes gelost aan de Zwarte Hoekbrug. Het gas werd uit de cokes gestookt voor de straatverlichting. Met de warmte van deze cokes werd de hop verder gedroogd. Het drogen duurde ongeveer twee dagen. Om de twee à drie uur werd het vuur gecontroleerd, ook 's nachts. De hop werd twee keer per dag gekeerd met een lange stok om hem gelijkmatig te laten drogen en verluchten. De gedroogde hopbellen waren zeer licht. Als de hop droog genoeg was en het vuur gedoofd, werd er *gesolferd*. Zwavelstaafjes met een diameter van drie à vier cm en een lengte van vijftien cm werden in stukjes geklopt en in een gietijzeren kom in de ast gezet langs de kleine deuropening aan de rechterkant. De zwavel werd in brand gestoken met een gloeiende kool. Het solferen diende om de hop beter te bewaren.

Aan de bovenkant van de hopast was er een uitschuifbare eiken plank, waarlangs men de hop met een borstel in zeer grote jutezakken veegde. Deze zakken waren eigendom van de kopers en werden door hen ter plaatse gebracht. Om de zakken open te houden werden ze aan vier hoeken vastgebonden op zolderhoogte. Ze kwamen tot op de grond (2,5 m lengte). In zo'n zak kon vijftig kg hopbellen. Soms werd er ook aangestampt en ging men in de zak zelf staan.

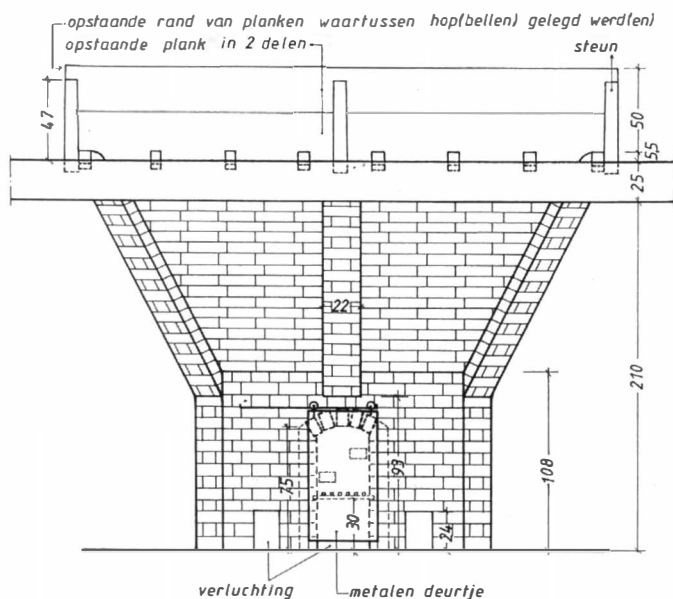
Eens de zak vol was, werd hij dichtgenaaid met een vlaskoord door middel van een speciale hopnaald met een gebogen punt. De hoeken

van de zak werden zodanig dichtgedaan dat ze een handvat vormden. In de jaren 1920-30 was zo'n zak van vijftig kg ongeveer 10.000 tot 20.000 fr. (uitzonderlijk hoge prijs) waard. Ter vergelijking: een pint bier kostte een frank en een pak honderd frank. Op de Hopmarkt in Aalst stond een grote bascule voor het wegen van de hopzakken. Men kwam uit de streek rond Aalst. In Erembodegem zelf waren er een twintigtal hopbedrijfjes, vooral langsheen de Brusselse Steenweg. Ook Hekelgem was belangrijk voor de hopteelt.

De woning dateerde van 1854 en de hopast werd gebruikt tot kort na 1945. Toen waren er geen opvolgers meer. Gustaaf, de vader van Alfons De Schepper, schoonvader van de auteur, was de enige hoppeboer van de familie.

De binnenkant van de hopast werd met leem ingestreken, vergelijkbaar met een bakoven. Onder aan de voor- en achterkant van de hopast zijn er telkens twee verluchttingsgaten..

Op de kleine *hoplochtingen* gebruikte men uitsluitend staken (ongeveer vijf meter lang en met een doorsnede van tien à twaalf cm) afkomstig van sparren uit de Ardennen. Nieuwe staken moest men zelf ontschorsen met een speciaal snijmes. Dit ontschorsen gebeurde thuis op twee houten mikken. Door te ontschorsen waren de palen gladder, zodat men de hopranken er gemakkelijker kon afstropen. Op de grotere *hoplochtingen* (bij grotere hopboeren) gebruikte men staaldraad i.p.v. staken, één draad per struik.

jan. 1986

Vooraanzicht

schaal : 1/20

Voor de winter werden de hopplanten aangekuild met een spade (korter en breder dan een gewone spade). Dit gebeurde hoger dan bij aardappelen. Dit aankuilen was bedoeld om de hopplant te beschermen tegen de vorst. Na de winter, in de maand april, deed men de kuilen weer open voor de hoppescheuten. Men liet telkens vier à vijf gelijke scheuten staan om verder te laten groeien.

Dan werden de hopstaken opnieuw in de grond gestoken. Men boorde met een speciale handboor een gat in de grond. De gepunte staken werden in rijen geplaatst, in de rij zelf op 1,5 m van elkaar. De rijen ongeveer 2 m uit elkaar, naargelang de plaats die er nodig was om het onkruid te *schoeperen*. De staken zaten zo'n zeventig cm in de grond. Gustaaf De Schepper deed dit werk helemaal alleen.

De hoppescheuten groeien vanzelf rond de hopstaken. Soms werd hier en daar wat vastgebonden. In de zomer moest men de hoppescheuten afknippen, anders werden de ranken te lang. Soms gebeurde dit op een ladder. Boven aan de ladder was er een speciale sport die kon ronddraaien, waarin men een steunstok stak. Zo bekwam men een soort trapladder. Na een hevige wind (onweer) konden de hopstaken afbreken of omvervallen. Daarom werden de hopranken niet te strak rond de hopstaak vastgebonden, anders zouden ze ook afbreken.

Een hopplant gaat gelukkig zeer lang mee en zit ongeveer dertig cm diep. In het najaar, wanneer de hop geplukt was, werden de staken uitgetrokken. De staken werden op een stakenhuis op het veld gezet. Eerst boorde men vier gaten in de grond en hierin werden vier staken schuin geplaatst en bovenaan met een bundel hopranken vastgebonden. Nadien werden al de overige staken ertegen gezet en onderling met elkaar verbonden met hopranken (totaal ongeveer 25 staken per stuk grond).

Ommeganck

Henri Vandenberghe

I. Onze-Lieve-Vrouw van St.-Jan.

Het woord spreekt tot de verbeelding. Een *Ommegang* deed men om het gebied onder de bescherming te houden van een heilige. In ons geval gaat het om een Mariale ommegang.

Bij de studie van het fenomeen beleefden we een virtuele ommegang. *Ommegaen* zegt het Woordenboek van de Nederlandsche Taal betekent ook terug op zijn plaats komen. We moeten soms *ommegaen* om toe te komen. Je moet ook weten hoe ermee *omgaan*.

In het Frans noemen ze me *une personne en retraite*. De recessie, het afstand nemen, doet een mens nadenken over wat voorbij is. Dat verleden kan verhalen doen ontstaan als dat van Jan Breydel en Pieter Deconinck. Uit ervaring weten we dat het dan over een figuur gaat die men aan de perkamenten heeft ontfutseld. Misschien bestaan er slechts enkele notities over en is er een heel verhaal van gemaakt. Zo'n verhaal zou men vast met de bergen namenmateriaal uit 'het verdriet van Poperinge', de muur van de processen in het stadsarchief te Poperinge, kunnen schrijven. Voor de insiders een knipoogje naar Jerome Labaere. (1)

Maar de jongbejaarde kan ook in zijn 'retraitetijd' plotseling inzien wat Maurits De Gerssem in 1979 over het ontstaan van de Sint-Janskerk en haar devotie voor Onze-Lieve-Vrouw van een Franse geleerde overnam: "Les historiens sont d'accord pour dire qu'une belle légende est souvent le réflet doré de la réalité." Onmiddellijk moet ik eraan toevoegen dat ik, als heemkundige, me niet wil compromitteren door het woord legende te gebruiken als het over *Ons-Vrouwetje-van-St.-Jan* gaat. Het accent ligt op de 'vergulde' realiteit. Wie het artikel helemaal doorneemt zal wellicht ook tot die conclusie komen. De realiteit is niet ten volle bekend. Dus figuurlijk is het verhaal 'verguld'; letterlijk is het wellicht ook 'verzilverd'.

Het Mirakel van Onze-Lieve-Vrouw-van-St.-Jan

In dagen van ellende en rampspoed werden de armen gestrekt naar de hemel en werd er gesmeekt om hulp. Met deze woorden wordt het mirakel op de internetsite van de stad ingeleid. Die ellende en rampspoed betrof niet alleen de sociale ongelijkheid, maar ook de onwetendheid en het 'verloren paradijs', waar de literatuur het over heeft en de theologische constructie van een mengeling van geloof en 'bijgeloof'.⁽²⁾

De verering van Onze-Lieve-Vrouw-van-St.-Jan gaat terug op het groot mirakel van een doodgeboren kind dat tot leven werd gewekt en gedoopt.⁽³⁾ Er is inderdaad een kerkelijke oorkonde van 1481 waarin de bisschoppelijke raad van Terwaan en de ploeg onderzoekers erkent:⁽⁴⁾

- dat Jacobus Vanhove - zo werd hij bij zijn *respijt-doop* genoemd -
- geboren op 11.03.1479, als *misdregen*⁽⁵⁾ zoon van Rassoen⁽⁶⁾ en Jacquemine Bayaert)
- ontgraven werd uit de tuin van zijn ouders (ongewijde grond),
- terug opgegraven werd op 14.03, tussen 5 u. en 6 u. 's morgens,
- tekenen van leven gaf (blozen van de lippen, openen van de ogen, zweeten, bloedstorting uit de navel, uitsteken van de armpjes, aldus 37 getuigen, niet vernoemd),
- het doopsel werd toegediend door pastoor Diederyck Roens (Roens is een naam die later nog voorkomt bij de notabelen),⁽⁷⁾
- gedoopt werd onder de naam Jacobus,

en last but not least is er toestemming gegeven tot *solemnele processie* de zondag na de feestdag van Onze-Lieve-Vrouwvisitatie.⁽⁸⁾

Alle ingrediënten zijn aanwezig, zoals we zullen zien in de loop van deze studie. Een vrome vrouw belooft zeven jaar – het heilig getal – te slapen op een bed zonder pluimen en geen ondergoed te dragen. Na drie dagen.⁽⁹⁾

Enkele vrij algemeen geciteerde gegevens zijn niet in de attestatie te bespeuren: werd het kind voor het altaar begraven na de doop, is het

huisje van de ouders het nu bekende mirakelhuisje, was het beroep van de vader wever? Dergelijke zaken zijn niet gemeld.

De plechtigheid van het *respijt*

Het doopsel van doodgeboren kinderen, ⁽¹⁰⁾ die na een manifest mirakel tijdelijk tot leven kwamen, is een zeer verspreid gebeuren aan het einde van de middeleeuwen en in de nieuwe tijd in het westen van Europa, specifiek op het huidige Belgisch grondgebied. Het is zelfs een van de meest specifieke gebeurtenissen van wat men vaak niet helemaal correct de volksreligie noemt. ⁽¹¹⁾ Hoe we het verder zouden moeten noemen zal u wellicht bij grondige lezing ook niet meer duidelijk zijn. We hebben het vaker moeilijk om het juiste woord te vinden voor minder bekende gebruiken. Dit is ook het geval met de vertaling van het woord *répit*. Het woord dat hier in de titel is gebruikt, *respijt*, betekent in het algemeen uitstel, opschorting. Voor de anglofielen onder ons *delay*. Ik gaf hem nog twee dagen respijt. *Teghen de doodt is geen respyt, daerom besteedt wel uwen tydt*, blijkt een oude spreuk te zijn die ook in de 18de eeuw als wijsheid werd aangezien. In de oude rechtstermen kende men *respijt van betaelinghe*. De kinderen die aldus bij mirakel toch nog gedoopt werden hadden ‘respijt’, uitstel. In Zwitserland en de Duitse gebieden waar ook dergelijke praktijken werden beoefend spreekt men van *Aufschubsheiligtümer*, heiligdommen waar men ‘opschoof’, de dood uitstelde.

Een ‘apart’ mirakel

Inderdaad: er was sprake van dood *in uitgesteld relais*. Het kind overleed tijdelijk. De dood moest vastgesteld zijn bij de geboorte. En het stierf dan opnieuw na even tot leven gekomen te zijn, maar dan blijvend. Het gehele proces is ingebed in een context van de eigen godsdienstbeleving van die tijd. We moeten hierbij duidelijk beseffen dat de religiositeit van de late middeleeuwen geladen en gelaagd was.

Enerzijds was er de kerk die de zelfwerkzaamheid van de sacramenten erdoor wilde krijgen, anderzijds waren er de gelovigen die hun kind bij de communautiteit wilden incorporeren over de dood heen. Dat was een geladen toestand: de doop kon niet maar de doop moest. Het ‘mirakel’ werd in de praktijk de ‘escape’. Een mirakel was voor de middeleeuwen vanzelfsprekend. Het mirakel was een constitutioneel vertoningsrecht en voorrecht van Gods almacht. Het werd tenminste zo beleefd door de ouders en de directe omgeving. De ultieme (postume) poging van de ouders en hun omgeving om het eeuwig leven van het kind veilig te stellen werd georchestreerd door een ritueel dat tegenwoordig volledig uitgetekend vaststaat: vaststelling van de dood, het brengen van het kind voor een ‘miraculeus beeld’, het wachten op een teken van leven, doopsel onder voorwaarde, definitieve dood van het kind en de begraving in gewijde aarde. We herkennen het patroon

van de feiten in de St.-Janskerk. Twee details zijn hier aan te stippen:

1. In de literatuur rond de 'répit' bemerken we dat de feiten in Onze-Lieve-Vrouw-van-St.-Jan heel vroeg gebeuren; (¹²)
2. We mogen het nog op een andere manier een 'apart', *pas comme les autres*, mirakel noemen omdat mirakels meestal gaan over een zieke die geneest, een natuurlijk fenomeen dat afwijkt, hoogstens een dood lichaam dat fysiologisch bewaard blijft. Herleven is enkel aan Jezus voorbehouden en de mirakels van Jezus die met verrijzenis te maken hebben zijn door vele (veel te) moderne exegeten bevraagd als 'postpascale getuigenissen'. Ook pastoor De Brie in zijn behandeling van Onze-Lieve-Vrouw-van-Sint-Jan verwijst naar het feit dat men wellicht een tijd gesproken heeft van 'Onze-Lieve-Vrouw-van-Mirakelen'.

Niet alleen in Poperinge

Wanneer mijn collega Willy Tillie, ook 'en retraite', zijn eigen werk bekeek, ontdekte hij dat hij in 1503 te Krombeke een kind van Jean De Ruddere citeert dat per 'mirakel' leeft om gedoopt te worden. (¹³) De ouders gaan niet naar Poperinge maar naar Dadizele. (¹⁴) Reeds in 1380 nam de abdis van de abdij van Mesen, Marguerite D'Oultre, deel aan de bedevaart 'der drie Maria's', waarbij de drie bedevaartplaatsen, Hollebeke, Dadizele en Linselles (Noord-Frankrijk) werden aangedaan. In Linselles spreekt men nu nog van de drie Maria's. Maria wordt er vereerd "om regen en goed weer en om de kinderen". In Bollezele, Noord-Frankrijk, is op de brandramen van de kerk het verhaal afgebeeld van kinderen die voor het beeld van Onze-Lieve-Vrouw worden gebracht om, terug levend, gedoopt te worden. De 'sanctuaire de répit', de heiligdommen van 'respijt' (een manke vertaling), waren geen alleenstaand fenomeen.

Er zijn meerdere bronnen over dergelijke 'mirakels': literair-apologe-tische, de 'mirakelboeken' van de bedienaars van een heiligdom waar Moha en Verviers de beste voorbeelden van zijn, lokale kronieken, parochieregisters, en deze van de kerkelijke autoriteit, synodale beslissingen, geregistreerde verklaringen van getuigen door apostolische notarissen (zoets is de bul (¹⁵)), archieven van de officialaat en ook processen-verbaal van pastorale bezoeken.

Achtergronden

De verschillende golven van het fenomeen 'respijt' vielen samen met de grote periodes van 'het verstrengen' binnen de kerk.

De erfzonde

In het Concilie van Trente werd uiteindelijk definitief vastgelegd in de Rooms-katholieke leer dat omwille van de misstap van onze stamouders aan het begin van de geschiedenis van de mens (¹⁶) de mens in

erfzonde geboren is. Precies omdat men de keerzijde van de Blijde Boodschap heel die tijd beklemtoonde en de sacramentenleer eng bepaalde dat de enige uitweg het doopsel was, was de situatie van het ongedoopte kind zo pijnlijk. Door de erfzonde is de mens verzwakt, *in zijn eigen natuurlijke krachten gewond, onderworpen aan onwetendheid, lijden en heerschappij van de dood.* (17) Door Jezus in het doopsel wordt de genade mateloos.

Via Adam zijn we allemaal besmet. We zijn schuldig aan de eeuwige dood. Het vlees is dierlijk geworden. In de synode van Sens werd Abelardus (18) in 1141 veroordeeld omdat zijn theologie een andere richting insloeg. Hij moest later ook aan den lijve ondervinden hoe letterlijk men *het dierlijke* in de mens opvatte, toen hij omwille van zijn verhouding met Heloïse, waaruit een kind geboren werd, als straf gecastreerd werd.

De erfzonde brengt de ‘concupiscentia’ (19), de lust: exponent van ‘bedorven’ en ‘schuldig’ zijn. Het lichaam is doorgegeven door de ouders, niet de geest. Volgens de oude catechismus zijn we *de staat van genade kwijt en geneigd tot het kwade*. Dat is een ziekte: *habitus corruptionis* of *vitium*. Het is meer dan een ‘defect’. Het is een ongeordende toestand, *inordinata dispositio*. We kunnen ons de plasticiteit van de formuleringen het best inbeelden als we Thomas zien schrijven dat het de vader is die de erfzonde meegeeft, omdat hij de actieve bewerker is van de generatie. Leuk detail: indien Eva alleen zou hebben gezondigd, was er geen erfzonde. Indien de mens, Adam, alleen had gezondigd, was er wel erfzonde. Geef toe, het wordt moeilijk. Thomas specificerde de mogelijkheden van de mens. Verdorven als hij was moest het hopeloos zijn. Hij stelde zich de netelige vraag: kan de mens wel een stap in de goede richting zetten, m.a.w. verdienstelijke daden stellen? Met de bekende scholastische zet begint hij zijn antwoord.

Distinguo/ik maak onderscheid. Als het over de natuurlijke gaven van de mens gaat, *meritum de congruo*, verdiensten die God ons geeft, niet omdat we iets goed doen, maar omdat Hij goed is, omdat het past bij Zijn goedheid, (20) of als het om de genade gaat, *meritum de condigno*, louter genade, dan beantwoordt er niets aan onze kant, daar zijn wij niet toe in staat.

Origineel, in staat van erfzonde, is de mens tot niets in staat. Laat staan ‘God boven alles te beminnen’. Hij moet rekenen op Gods hulp, de H. Geest moet hem te hulp komen. Thomas’ onderscheid ligt aan de basis van de katholieke leer over de *verdiensten*. Christus’ verlossende dood is geen prijs die aan de duivel is gegeven. (21) Door Zijn sterven weten we hoe groot Gods liefde is.

De discussie over *geloof en werken* hangt hier natuurlijk mee samen. Wanneer de Rooms-katholieke kerk de sacramenten te magisch, te nadrukkelijk in hun 'daadkracht' opvat, dan is de (rechtmatige) reactie: waar is de ontvankelijkheid van de mens? En wanneer de protestanten ⁽²²⁾ alle menselijk inzet, alle menselijk antwoord in het geloof aan de kant zetten, waar is dan hun geloof in daden zichtbaar? Binnen die spanning leefde de laat-middeleeuwse theoloog. De gewone gelovige ⁽²³⁾ stond voor de dreiging van het *verworpen zijn*.

Sacramentenleer

De 7 sacramenten

In Nicea ⁽²⁴⁾ werd de theologische opvatting over de drie-eenheid vastgelegd. Rond de 12de en de 13de eeuw stelde men de leer over de sacramenten samen. De theologen zijn op geen enkel punt creatiever geweest dan in deze leer. Denken we maar aan de disputen rond de eucharistie. Hugo van St.-Victor ⁽²⁵⁾ schreef het eerste tractaat "De Sacramentis". Thomas van Aquino herschreef klaar en gestructureerd wat zijn voorganger al aan het voorbereiden was.

Hugo van St.-Victor herkent in zijn Summa slechts vijf sacramenten: doopsel, vormsel, eucharistie, biecht en ziekenzalving. In zijn verzaamwerk komt hij aan 13. Hier ziet hij het begrip ruimer.

Het derde Lateraanse Concilie (1179) gebruikte de term in een bredere zin en rekende hierbij ook de investituur van een bisschop en de begrafenissen. De Rooms-katholieke kerk spreekt van sacramentalia ⁽²⁶⁾ en sacramenten. Wie een beetje historische zin heeft ziet onmiddellijk dat Christus niet op een papiertje tijdens Zijn leven alle rubrieken van het sacramenteel decorum heeft meegegeven.

Het scherp van de snede

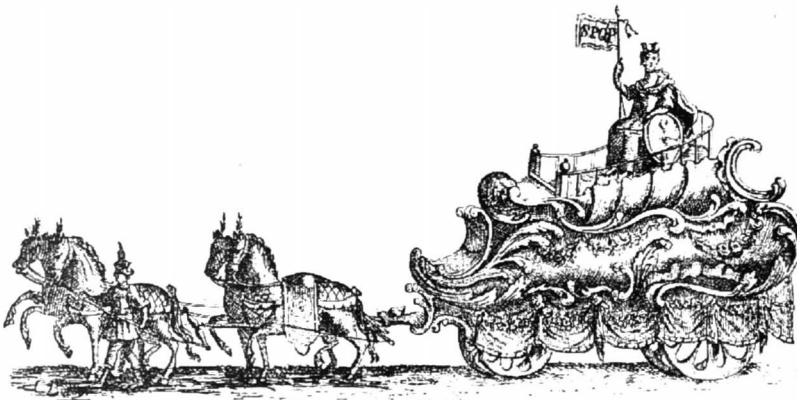
Willen we de context van het gebeuren reconstrueren, dan moeten we toch wat achtergrond en besef van de opvattingen van de reële situatie bezitten.

De relatie van de priester tot het sacrament is in de periode waarop de leer volop wordt geconsolideerd vitaal. Bij enkele sacramenten is de priester de enige bedienaar, zoals bij de eucharistie en het doopsel. De werkzaamheid van het sacrament hangt niet af van de priester zelf, maar van het feit 'of hij bedient volgens de ritus van de kerk'. Een immoreel priester kan de sacramentele genade geven. Volgens de middeleeuwse illustratie kan zuiver water op dezelfde manier vloeien door een gewone buis als door een zilveren. Zelfs als hij er niet met zijn gedachten bij is. Hij handelt in de naam van de kerk en realiseert de kerkelijke bedoelingen. Uiteindelijk komt de genade van Christus. Er is m.a.w. *een virtuele intentie* bij de celebrant. Thomas van Aquino

geeft het voorbeeld van een pelgrim op weg naar St.-Jacob- van-Compostella. Hij denkt niet de gehele weg aan zijn doel. Toch heeft de hele tocht de volle waarde.

Doopsel

Het doopsel is het meest noodzakelijke sacrament voor het eeuwig leven. Het machtigste blijft de eucharistie. ⁽²⁷⁾ Hugo van St.-Victor stelde nog dat mensen konden gered worden zonder doopsel. Het kerksysteem steunde op de tekst "al wat je zult binden op aarde zal ook gebonden zijn in de hemel". ⁽²⁸⁾ De priester kon de poort opendoen. Dat deed de deur open voor een 'instrumentaal'⁽²⁹⁾ uitleggen van de sacramenten. Luther ⁽³⁰⁾ zou tegen die opvatting van werkzaamheid opkomen. Zo rotsvast stond de constructie niet. Mensen die verlangden gedoopt te worden waren in het hart al door de H. Geest bewerkt. Enkelen, o.a. Thomas van Aquino, hadden het Evangelie van Johannes ⁽³¹⁾ ook gelezen: *Jezus gaf hem ten antwoord: "Waarachtig, Ik verzeker u: alleen wie opnieuw geboren wordt, kan het koninkrijk van God zien.*

C. Barbier, etsen van leper: processie 1778 - de juichende stad Poperinge

Het doopsel neemt de erfzonde (en alle andere zonden) weg. Voor het 4de Lateraans Concilie ⁽³²⁾ stond de formule van de doop zelfs niet vast. Vanaf het vastleggen van de formule was zelfs het weglaten van een lettergreep een reden om het sacrament ongeldig te verklaren. Er hoorde een duivelbezwering bij, oliezalving en zout (in de oren ⁽³³⁾, in de neus ⁽³⁴⁾ en in de mond ⁽³⁵⁾). Waar we misschien in onze jeugdige eenvoud ervan uitgingen dat alles 'in illo tempore' werd vastgelegd toen Jezus nog op aarde rondliep, moeten we zeker onze voorstelling wijzigen.

Dat de doop heel belangrijk was, is af te leiden uit het feit dat – alhoewel het enkel de priester was die mocht dopen – toch de clausele

bestaat 'in nood mag iedereen dopen', zelfs de vrouw. En het is de goe-gemeente toch bekend dat de vrouw openbaar geen leiding mocht op zich nemen. Zelfs een ongedoopte mag, als hij het boekje volgt, dopen aldus Thomas van Aquino.

Correlatief aan de belangrijkheid van het sacrament was de precieze rubricering. Je moest dopen met water. Duns Scotus schrijft zelfs dat, als men het dan toch met bier zou willen doen, er eerst een test moet zijn of het wel nog kan doorgaan voor water.

Waarom kleine kinderen dopen?

Het is geen domme vraag. Aanvankelijk dacht de christenheid dat Jezus spoedig zou terugkeren. In die optiek was het gehalte van bereidheid groot. De bekeringen waren 'definitiever'. Er was blijkbaar geen nood om de biecht of boetvaardigheidsrituelen in het leven te roepen. Later pas ontstaan die formulieren. De doop was voor Johannes de Doper een bekeringsritueel en niet de sacramentele doop.

Wanneer het doopsel veel later in de kerk vorm krijgt, is er een theologisch werkstuk geproduceerd dat heel veel tussen-de-regels-lezen in de bijbeltekst van doen had.

Pastoraal

Zoals de moeder in de moederschoot het kind voedt als het nog niet zelf voedsel tot zich kan nemen, zo moet het kind volgens de Rooms-katholieke kerk ook geestelijk onderhouden worden vanaf zijn geboorte. Aangezien bij het doopsel het overgieten (onderdompelen) van het lichaam van het kind hoort, kan het niet gedoopt worden eer het geboren is. Je kan geen kinderen van heidenen en joden dopen volgens de theologen van de middeleeuwen. Het voedsel moet door de ouders aangevuld worden, zoals het kind in de moederschoot ook aantoot. Duns Scotus ⁽³⁶⁾ maakte daar een uitzondering op. Volgens hem mocht je ook kinderen van heidenen dopen. Wat doe je als een kind van christelijke ouders en niet gedoopt bij een heiden terechtgekomen is? Spijtig, maar daar is geen antwoord op, zegt Hugo van St.-Victor. Er is één uitzondering nl. wanneer het kinderen zijn die sterven in de moeder als martelares. Van de martelares, die niet was gedoopt, was de gangbare theologische opvatting dat ze omwille van de 'bloeddoop' naar de hemel gaat. Het eventuele kind in haar moederschoot profiteerde van zijn situatie. Het mocht ook naar de hemel.

De gereformeerden

Zwingli ⁽³⁷⁾ heeft aanvankelijk ook de ongedoopte kinderen als verloren beschouwd. Rond 1740 beweerde Isaac Watts ⁽³⁸⁾ en andere protestantse theologen, bij wijze van een ontsnappingspoging, dat die

kinderen helemaal niet meer zijn. Slechts in een latere periode hebben protestantse theologen de overvloed van genade van de verlossingsdood van Christus ingeroepen om deze kinderen van Gods barmhartigheid te laten genieten.

Boete

Aflaten

Op het einde van de 12de eeuw is er een andere visie op boete ontstaan. De eerste christenheid dacht met Tertulianus ⁽³⁹⁾ en andere kerkvaders dat boete de zonden na het doopsel wegnam. Daar zouden gebed en aalmoezen in helpen. Stilaan was de idee gegroeid dat belijden bij een priester daaraan verhielp. Petrus Lombardus ⁽⁴⁰⁾ steunde de idee dat daar geen priester voor nodig was. Belijden aan God was voldoende. Met Thomas wordt het voor de Rooms-katholieke kerk weer duidelijk: het boetesacrament onderscheidt zich van het doopsel. Het doopsel is een wedergeboorte ⁽⁴¹⁾ en de biecht een herstel. Thomas en Bonaventura ⁽⁴²⁾ stellen dat de biecht verplicht is voor doodzonden.

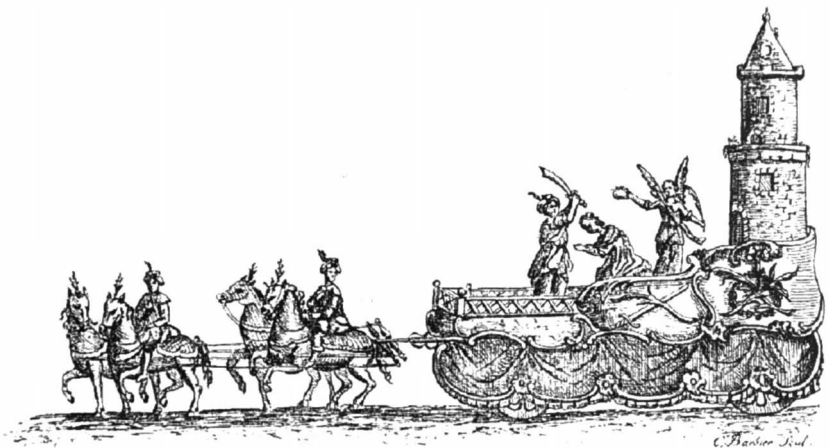
Geheel het heilsbestel – ‘heilseconomie’ heeft men het ook genoemd – is op dat moment zich aan het afvragen of ook de straffen van het vagevuur door de priester worden geabsolveerd. Er ontstaat een leer rond aflaten waardoor straffen kunnen *afgekocht* worden. De penitentie vervangt een grotere boete. Men kon zich vrijkopen door op kruistocht te gaan, geld te storten voor de bouw van een kerk, aflaten verdienen door een kerk te bezoeken. Alexander Van Hales ⁽⁴³⁾ is de eerste om dienaangaande definities te publiceren. De vroegst gekende aflaat is die van de bisschop van Arles: ⁽⁴⁴⁾ de aflaat van één jaar door bij te dragen in de bouw van een kerk. Urbanus II startte met de aflaten verbonden aan de kruistochten. Voor de 14de eeuw accentueerde men de impact op et culpa et poena peccatorum, én de vergiffenis van de schuld én de vergiffenis van de straf. Dit verduidelijkt waarom bij alle praktijken van ‘respijt’, de boete als begeleidende actie, wordt aangestipt. Wycliffe nam het systeem onder vuur in *Cruciata*. Het gebruik van de Portiuncula is lang blijven bestaan. *portiunkelen* was dan de kerk binnengaan bv. begin november om de aflaat te verdienen en van alle zonden en zondestraffen kwijtschelding te verkrijgen mits het bidden van bepaalde gebeden. Je kon die aflaten ook verdienen voor de afgestorvenen. Afgestorvenen (in het vagevuur bv.) hoorden in ‘foro ecclesiae’, in de gemeenschap van de kerk.

Tetzel ⁽⁴⁶⁾ zou de emmer doen overlopen. Sixtus IV ⁽⁴⁷⁾, in 1476, had definitief ‘munt’ met ‘kruis’ verbonden. Tetzel promoveerde de financiële bijdrage om geestelijke goederen. Hij zamelde geld in voor de bouw van de Sint-Pieterskerk in Rome. Daar was munt uit te slaan. Het concilie van Trente bevestigde de visie dat de kerk genade verdeelde.

Caesar Van Heisterbach ⁽⁴⁸⁾ schreef in de 12e eeuw reeds over de wonderbare fenomenen die het sacramentele begeleidden. In de context van de genadeleer en sacramentenleer was het sacrament een hefboom om het heil naar je toe te halen. Alle middelen, financieel en/of kerkelijk, waren een kans om zijn lot te verbeteren. Verhalen als een vrouw die niet had gebiecht bij een priester en door het gebed van Franciscus van Assisi uit de dood opgewekt werd om te kunnen biechten voor ze weer insliep, zijn volledig ingepast in de logica van de sacramenten- en de genadeleer.

Heilseconomie

C. Barbier, etser van leper: processie 1778 - De H. Barbara ont-
hoofd door haar vader
Dioscorus.

De nood waar men op het internet van Poperinge-stad naar verwijst was niet louter sociaal-economisch. De theologie redeneerde in termen van middellijk-werkzame genade via de sacramenten. Die sacramenten waren exclusieve 'tickets to heaven'. In katholieke kringen werd uitermate een beroep gedaan op het belang van het hiernamaals om de verantwoordelijkheid van de mensen te stimuleren. Om de gelovige gemeente levendig te herinneren aan de *uitersten* werd in de 19de eeuw nog demonstratief met het belletje gerinkeld als ze *Onzen Heere* naar de stervende brachten met *de laatste sacramenten*. Wat men nu het *sacrament van de zieken* noemt was aanvankelijk enkel om iemand van zijn dagelijkse zonden en zondestraffen te verlossen. Kinderen mochten het oorspronkelijk niet krijgen. Hun ziekten waren niet veroorzaakt door de zonde. Daarom ook werden zintuigen gezalfd. Daarmee immers had de *sterveling* gezondigd.

Limbus puerorum: het voorgeborchte

Een eerste ingreep van het magisterium kwam er in de 12de en 13de eeuw, met de opkomst van het begrip *limbus puerorum* waarbij tussen hemel en hel een toestand werd gedefinieerd. Het *voorgeborchte van de kinderen* ⁽⁴⁹⁾ was bestemd om de zielen te herbergen van de

ongedoopte kinderen. ⁽⁵⁰⁾ Thomas Van Aquino ⁽⁵¹⁾ heeft er een gesofistikeerde redenering voor om de twee uit mekaar te houden ⁽⁵²⁾.

Alles hangt samen met de visie op de 'uitersten'. Velen kennen ze nog uit de oude catechismus: de dood, het oordeel, de hemel en de hel.

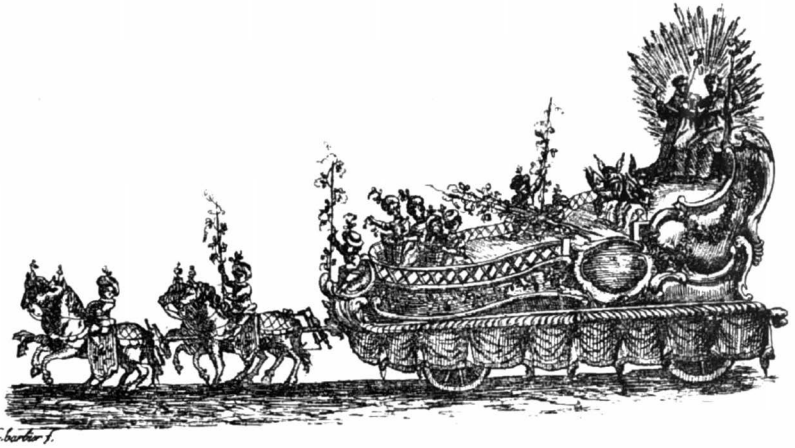
Het hiernamaals is in de middeleeuwen even druk bestudeerd geweest als nu. Nu hebben we hele constructies al dan niet met oosterse ingrediënten. Op het einde van de middeleeuwen kende men een goed beschreven (gecompartimenteerde) ruimte. Er waren 5 locaties waar men kon terechtkomen' *receptacula animarum*: de hemel, de hel, het vagevuur, het voorgeborchte van de vaderen (aartsvaders uit het eerste verbond) en de *limbus infantium* ⁽⁵³⁾ (de afgebakende ruimte voor de 'onnozele kinderen' ⁽⁵⁴⁾). De hel vol zwavel en vuur, de afzondering van zaligheid, waarin de demonen neergeworpen ⁽⁵⁵⁾ zijn, spreekt nu nog tot de verbeelding. De cliënten worden voortdurend door hun lusten en passies verschroeid en dat is voor eeuwig, eeuwig, eeuwig/*toujours jamais*. Eeuwiger kan het niet. Het plastische van het middeleeuws verhaal benadrukt dat het werkelijk om vuur gaat dat geest en lichaam verschroeit.

Het "voorgeborchte der vaderen" wordt gelijkgesteld met de schoot van Abraham ⁽⁵⁶⁾ uit de bijbel. Wanneer Lazarus pleit voor de tijdgenoten van de rijke die nog in het *hiervoornamaals* vertoeven, wordt er over Abraham's verblijfplaats gerapporteerd. Daar is geen pijn. De aartsvaders ⁽⁵⁷⁾ hadden volgens middeleeuwse theologen de erfzonde al gedeeltelijk bestreden door de besnijdenis.

De hel en *het voorgeborchte van de vaderen* zijn aanpalend. Eerder waren Hermas ⁽⁵⁸⁾ en Clemens van Alexandrië ⁽⁵⁹⁾ nog de mening toegedaan dat aartsvaders en ongedoopten in de hel zaten.

De *limbus puerorum of infantium* interesseert ons nog het meest. Daar kwamen de kinderen in terecht die niet gedoopt waren. Ze waren de dupe van de erfzonde(leer) en het feit dat die smet alleen kon weggenomen worden door het doopsel. Het sferisch denken van de middeleeuwse theoloog was blijkbaar genoeg ontwikkeld om de locatie te situeren. De *limbus puerorum* lag iets lager dan de *limbus patrum*. Die kinderen hadden geen pijn, maar ze voelden zich er helemaal verloren, omdat ze God niet zagen en ook geen fysisch licht binnen kregen, aldus Sint Thomas. Ze hebben wel de straf van de eeuwige dood, *supplicium mortis aeternae*. Dat hadden ze aan de erfzonde(leer) te danken, maar hun straf was *omnium levissima*, de minste van de minste. ⁽⁶⁰⁾ Ze hadden geen hoop op gelukzaligheid. Er was geen terugkeer. Noch vooruitgang, noch achteruitgang. Zie je? Sorry, maar God is rechtvaardig, één en onveranderlijk. De term *voorgeborchte* verwijst

naar een voorportaal (der hel?): limbus. Theologisch zitten ze in een voorstation van de hel. Ze kunnen niet naar de hemel omwille van 'zondenschuld'. Niet om persoonlijke schuld, maar omwille van Adam en de erfzonde. Het *voorgeborchte der kinderen*, is uiteraard voor die kinderen, die *vóór de jaren des verstands* (*discretie* vgl. oude catechismus) zonder doopsel gestorven zijn.

C. Barbier, etser van leper: processie 1778 - Hoppeplukkers, St.-Elooi en St.-Bertinus.

De grote dominicaan en grote franciscaan, theologen van de middeleeuwen, zijn verantwoordelijk voor dit weinig benijdenswaardige lot van die kinderen. Het is wel vreemd dat ze de bijbelse woorden over kinderen en het 'rijk der hemelen' zo onverteerbaar hebben verwaarloosd. Dat denken wij nu. De (toenmalige) leer over de erfzonde en de doop hebben hen weerhouden. Ook Augustinus ⁽⁶¹⁾ dacht aldus, zelfs sommige reformatoren van latere periodes hebben die lastige consequenties aan de erfzondeleer verbonden. Voor het kindje begraven is verblijft het in de onderwereld. *Christus nederdalen ter helle* heeft de *onnozele kinderen* niet geholpen, wel de aartsvaders.

Eeuwig leven

Hemel, hel en vagevuur

Na de dood is er geen herkansing meer, vandaar het woord *uitersten*. Het vagevuur ⁽⁶²⁾ is de aanpassingsklas voor de hemel. Wat nog door de biecht of het sacrament van de zieken niet is uitgezuiverd moet nog genormaliseerd worden. In de hemel zijn er vele *awards*, je ziet God, je krijgt een verheerlijkt lichaam, doorzichtig, licht, vluchtig zonder pijn naargelang de liefde die we op aarde hadden, en sommige krijgen een aureool ⁽⁶³⁾, omdat ze de leraar waren, martelaar of maagd. In die context is het nog droeviger voor de ouders wanneer ze horen dat hun kind dat allemaal moet missen.

Bernardus ⁽⁶⁴⁾ en Anselmus geven een inspirerende beschrijving van de hemel terwijl Dante's inferno de hel beschrijft. Albertus Magnus

(⁶⁵) vertelt van een goede man die aan een vreselijke ziekte leed en die het aanbod kreeg van een engel om naar het vagevuur te gaan voor drie dagen in plaats van nog een jaar zijn ziekte te dragen. Hij keerde al na de eerste dag terug naar de aarde.

Praktijk

Niet alleen omwille van de leer, maar wellicht vooral om de gevolgen ervan, wilden de ouders dat hun kind zeker gedoopt zou zijn. Duns Scotus beschrijft hoe bezorgd de gelovige was om de hemel niet te ontlopen voor zichzelf en voor zijn kinderen. Als het hoofdje van het kind dat geboren is eruit is dan mag het gedoopt worden. Het hoofd is het zaad van de onstoffelijke agens.

Bij het lezen van het in de aanhef vermelde artikel van Prof Jacki Gélis werd duidelijk dat ook het stigma van de 'ongewijde aarde', waarin het kind dan terecht kwam en de uitsluiting van het kind uit de parochiegemeenschap, die daarmee gepaard ging, zeker ook mee-speelde.

De gehele theologische constructie was moeilijk te verteren. De ouders die getroffen waren met de dood van een ongedoopt kind wilden alles doen om te ontsnappen aan wat ze als een aanslag op het kind én op zichzelf zagen.

De nieuwe pastorale aanpak na het concilie van Trente en de enge controle lieten voortaan aan trouwe gelovigen niet meer toe de minieme schikkingen te treffen. De oude dame die bij de geboorte bijstond, die vroeger zelf het kind doopte in stervensgevaar, werd nu een beëdigde dame. Ze mocht de richtlijnen van de pastoor niet overtreden.

Maar in het door de kerk voorgestelde schema vonden de ouders toch een uitweg. Ze brachten het kind voor een 'miraculeus' beeld. Deze plechtigheid werd zoals we boven citeerden het *respijt?/le répit/aufschub* genoemd. Zo dichtten ze de bres.

In België, tussen het midden van de middeleeuwen en het einde van de 18de eeuw zijn er een vijftigtal sites waar men het doopsel onder voorwaarde toediende aan kinderen voor wie alle hoop reeds was verdwenen, meestal in Vlaamse steden. Dan pas is het gebruik uitgedeind naar het westen om van de 16de tot de 18de eeuw in Henegouwen en de Ardennen te geraken. (⁶⁶)

De synodale veroordelingen hebben deze wanhopige pogingen om het heil van de kinderen te vrijwaren niet kunnen stuiten. Bewijs hiervan de vele meldingen van 'mirakels' in die aard. En het is pas in 1729 dat de Romeinse Curie, omwille van het bovenmatig voorkomen van

het 'mirakel' in heiligdommen in Zuid-Duitsland, de praktijk van het *respijt* ⁽⁶⁷⁾ heeft verboden. Tussen de verklaring van het 'voorgeborchte van de kinderen' en deze beslissing zijn er miljoenen kinderen aan miraculeuze beelden *getoond*, hebben ze tekenen van leven gegeven en zijn ze gedoopt en bijgevolg ook begraven in *gewijde grond*. Hoe we deze toegeeflijkheid, of deze onmacht van de institutie om de regels te doen respecteren, die ze zelf hadden opgesteld, kunnen verklaren, onderzoeken we hier niet. We proberen enkel te begrijpen waarom er verschillende praktijken waren toegespitst op wat we in België vinden.

C. Barbier, etsen van leper: processie 1778 - De maagd Maria, St.-Stefanus, twee edellieden, mensen die een schip offeren, mensen die krukken offeren.

VOETNOTEN

(1) Een Poperingse figuur, die de opstand van het platteland tegen de overdreven ommestellingen leidde, en in menig kwartierstaat bovenkomt. Daar is een boek over te schrijven dat voller zou staan met realia dan de notities die men over Jan Breydel en Pieter Deconinck bezit.

(2) 'Andersglaube' noemen de Duitstalige historici dit fenomeen. Ze hebben ook het woord 'Aberglaube' = bijgeloof. 'Andersglaube' duidt op de doctrine, die enigszins afwijkend is, m.a.w. een onorthodoxe geloofssysteem. Hier klasseren ze ook hekserij, enz. bij.

(3) We gebruiken met opzet het woord 'mirakel'. Wonderen kom je iedere dag tegen. Iedere morgen verrijst de mens uit een 'onbewuste' toestand zonder zijn eigen bewuste medewerking.

(4) In de tekst staat Morini, een oorspronkelijk Keltische volksstam in Belgisch Gallië, met als hoofdstad Terwaan. Slechts enkele muntstukken gewagen van de 'Morini'. Toch wordt deze volkstam al genoemd voor onze tijdrekening. De Morini werden door Caesar veroverd in 53 v.C. Toen werd de hoofdplaats van de Civitas Morinorum: Tervanna. De naam prijkt op de reisroute van Antonius (Tervanna), de Peutinger tafel (Tervanna) en in Ptolemaeus. Het is dus praktisch zeker een Romeinse civitas geweest. Terwaan was een knooppunt van de wegen naar Boulogne, Sangatte, Cassel, Arras (Chaussée Brunehaut), Amiens en Brimeux. Onderworpen door de Romeinen. De Morini en de Menapii woonden in een gebied dat o.a. omwille van de bossen haast

ontogankelijk was (*continentes silvas ac paludes habebant*). Caesar krijgt hen niet te pakken. *Reliquis deinceps diebus Caesar silvas caedere instituit et, ne quis inermibus imprudentibusque militibus ab latere impetus fieri posset, omnem eam materiam quae erat caesa, conversam ad hostem conlocabat et pro vallo ad utrumque latus exstruebat. Incredibili celeritate magno spatio paucis diebus confecto, cum iam pecus atque extrema impedimenta a nostris tenerentur, ipsi densiores silvas peterent [...]. Itaque, vastatis omnibus eorum agris, vicis aedificiisque incensis, Caesar exercitum reduxit [...]* (De bello Gallico, III.28-29, verder IV.38, V.5-6). De Morini waren “kustbewoners” (Keltisch woord).

(5) Onvoldragen kind = Lat. “abortivus”.

(6) Wellicht een vleivorm van Ra(a)d, afgeleide Erasmus; Rad-zoon.

(7) O.a. Jean Baptist Roens, die later het mirakel zou beschrijven. Zie Aan de Schreve, 1979, nr. 2 artikel van Pastoor De Brie.

(8) Maria Bezoeking, het bezoek van Maria aan haar nicht Elisabeth, 2 juli: “Na enkele dagen vertrok Maria met spoed naar het bergland, naar een stad van Juda. Zij ging het huis van Zacharias binnen, en begroette Elisabeth.” Lucas 1:39.

(9) Bijbels gegeven dat zeker ‘ruikt’ naar verrijzenis. Het getal drie is universeel reeds een heilig getal. Binnen de christelijke traditie speelt ‘de derde dag’ nog suggestiever.

(10) “*Les pratiques de “répît” et l’attitude de l’Eglise en Belgique (XIVe XVIIIe siècles)*”. Gepubliceerd in de “Actes du 6ième congrès de l’association des cercles francophones d’histoire et d’archéologie de Belgique”, tome III, Mons, 2002, p. 509-522 door Jacques Gélis, Professor emeritus aan de Universiteit in Paris 8. We nemen de inleiding hier vertaald grotendeels over uit dit Franse artikel. De Franse verwijzingen wijzen op een grote schatplichtigheid aan de genoemde doctor. Tekst uitgesproken in een congres in Mons.

(11) Jean-Claude Schmitt, *Religion populaire et culture folklorique*, dans *Annales ESC*, sept-oct. 1976, p. 941-953. Michel Lauwers, *Religion populaire*, in *Catholicisme*, t. 12, kol. 835-849: en ID. *Religion populaire et culture folklorique, mentalités: notes pour une anthropologie culturelle du Moyen Age*, in *Revue d’histoire ecclésiastique*, vol. 82, n° 2, april-juuni 1987, p. 221-258.

(12) *Walfart der totgeborenen Kinder: Das Marienheiligtum von Oberbüren (Kanton.Bern) in historischer und theologischer Sicht*, Kathrin Utz Tremp, Dokter in de Letteren, geschiedenis en Filosofie, Freiburg. Zie tekst achteraan (Internet). Het fenomeen breidde zich uit over de gewesten waar geen reformatie was. Hier vinden we het dus voor de reformatie. Zoals trouwens even vroeg, en vroeger in Bourbourg, Bollezele en Kaaster. Zie Folder van de Broederschap 2000.

(13) *Kroniek van Groot-Poperinge*, Willy Tillie, blz. 41.

(14) *Kort begrip van de Historie en mirakelen van Onze Lieve Vrouwe van Dadizele*, Zevensten en lesten druk, Kerkmeesters Dadizele, D. Van Hee, Roeselare, Gedrukt in 1819., blz. 26, “*verscheydene kinderen, eerst van vier, dan van dry, en laetsten van twee kindere, welken gesteltenis zoodanigh was dat zy natuerlijk scheenen tot het doopsel nie te konnen komen*”.. en toch, blz. , blz. 40 verwijst naar het geval van Krombeke, “*den vader met een pand-ijzer op zijn blood lichaem*”...ging samen met de moeder “*getuygenis geeven*” in Dadizele. Heruitgegeven in 1866 met dezelfde tekst.

(15) Het is de vraag of men het document wel een bul mag noemen. Strikt genomen komt een bul van de paus. En naar mijn weten is dit document niet van de paus afkomstig. Een bul wordt ook slechts gegeven bij heel bijzondere opdrachten, het bouwen van een kerk, het aanstellen van bisschoppen... Dit document moet men wellicht een attestatie noemen. Pastoor De Brie had al die kritiek en noemt het een ‘oorkonde’ (term uit de burgerlijke administratie). Omdat het geen alledaags document is werd het tot bul verheven..

(16) Aanvankelijk Augustinus tegen Pelagius en in de 16e eeuw tegen de Reformatie. Concilie van Trente 1545-1563 en het Concilie van Orange 529; Gen. 3: Denziger 1513.

(17) *Katechismus van de Katholieke kerk*, Licap Brussel 1995, p. 496. Bij een aantal reformatoren geldt de stelling dat de mens totaal verdorven is.

(18) Petrus Abelardus, (1079-1142), Nantes. Frans theoloog en filosoof, belangrijk

door zijn toepassing van de wetten van de logica op taalgebruik en geloofsuitspraken. Daardoor kwam hij in conflict met Bernardus van Clairvaux, wat een pauselijke veroordeling tot gevolg had.

(19) Een woord dat de Katechismus van de katholieke Kerk, Licap, Brussel, 1959 nog gebruikt in dat verband.

(20) *facienti quod in se est Deus non denegat gratiam* (God zal zijn genade niet weigeren aan iedereen die doet wat in zijn macht ligt.)

(21) Ook de leer van Anselmus.

(22) We zijn ons bewust van de veralgemening. Dé protestant bestaat niet, zoals in de praktijk dé katholiek moeilijk is aan te duiden.

(23) Ook voor de theoloog. Denken we maar aan de 'zielenood' van Martin Luther. Voor velen is het vertrekpunt van Luther: 'Ben ik nu gered of niet gered?'

(24) In het jaar 325 riep keizer Constantijn het concilie van Nicea bijeen. De kerkvergadering moest een dreigende splitsing in de kerk ongedaan maken. De keizer drong daarop aan omdat hij de spanningen binnen de kerk gevaarlijk achtte voor de eenheid van het Romeinse Rijk. Juist omwille van de ruime verspreiding van het christendom had hij de Kerk erkend. Zo kon hij de eenheid van het keizerrijk verstevigen.

(25) Hugo van St.-Victor + 1141.

(26) Sacramentalia: zegeningen, wijdingen, exorcismen: het kleingeld van de sacramenten. Zijn geen eigenlijke sacramenten, maar wijden en zegenen en brengen Het sacrament: Christus, Zijn kerk, dichterbij.

(27) Het is substantieel Christus zelf, de andere sacramenten bereiden daar alleen op voor, het is de praktijk.

(28) Matt. 18:18.

(29) De discussie tussen een sacrament 'ex opere operato' (door de daad zelf) en 'ex opere operantis' (door de actor/en) is een illustratie van de scholastieke theologie.

(30) Luther (1483-1546).

(31) Joh 3:3. De Katholieke Bijbel Stichting geeft als verklaring: "De bepaling die in de grondtekst 'geboren worden' vergezelt, betekent zowel 'opnieuw' als 'van boven af'"

(32) 1215.

(33) Het horen van de leer (zout) zou na de wedergeboorte van de doop belangrijk zijn.

(34) In de neus omwille van de instemming.

(35) In de mond omwille van de verkondiging.

(36) Johannes Duns Scotus, (1265/66-1308), middeleeuws Schots filosoof, franciscaan, doceerde te Oxford (1297), Parijs (1301) en Keulen (1307).

(37) Huldrych Zwingli, (1484-1531), Zwitserse kerkhervormer. Pastoor te Zürich waar hij via de lectuur van Paulus en de kerkvaders tot de reformatie overging.

(38) Isaac Watts (1674-1748).

(39) Quintus Septimius Florens Tertullianus (ca. 160 - 220 n.C.) Jurist, eerste grote theoloog van de westerse Kerk. Leefde in Noord-Afrika en wees de heidense wereld af (o.a. de militaire dienst).

(40) Petrus Lombardus, (ca. 1100-1160), Italiaans theoloog, docent te Parijs.

(41) Uitdrukkelijk Rooms-katholieke visie. 'Wedergeboorte' heeft in andere christelijke denominaties de betekenis van 'persoonlijke bekering'.

(42) Bonaventura (eig. Johannes Fidanza; ca. 1221-1274) Ontwikkelde als overste van de orde der franciscanen een eigen theologie, waarin geloof en rede niet zo sterk gescheiden werden als bij zijn tijdgenoot de dominicaan Thomas Van Aquino.

(43) Alexander Van Hales (ca. 1175-1245), Franciscaans theoloog.

(44) De eerste gekende aflaat rond 1016.

(45) John Wycliffe, (ca. 1330-1384), Engels theoloog, docent te Oxford. Hij bestreed de kerkelijke invloed in wereldlijke aangelegenheden en de afhankelijkheid van de Engelse Kerk van het centrale gezag van Rome. Vertaalde de Bijbel in het Engels (ca. 1380-82) en bestreed de *transsubstantiatieleer*. Een exponent van de werkzaamheid van de kerk als sacrament. Op het concilie van Konstanz (1414-18) werd zijn leer veroordeeld.

(46) Johannes Tetzel (1465 - 1519) "Sobald das Geld im Kasten klingt, die Seele in den Himmel springt."

(47) Paus Sixtus IV (Francesco Della Rovere), geboren in Abisola, 21 juli 1414, Overleden 12 augustus 1484. Zijn ouders waren arm. Als kind werd hij voorbestemd voor de franciscanen. Na filosofie en theologie, met groot succes, ging hij naar de universiteit van Pavia, en werd lector in Padua, Bologna, Pavia, Siena, en Florence. Nadat hij procurator van de orde werd in Rome en provinciaal van Liguria werd hij in 1467 kardinaal van St.- Petrus- in- de- Banden bij Paulus II. In 1470 publiceerde hij een tractaat over *het kostbaar bloed* en een werk over de *onbevleete ontvangenis*. Daarin argumenteerde hij dat Thomas Van Aquino en Don Scotus, alhoewel ze verschilden in termen hetzelfde bedoelden. Na het conclaaf dat hem bij de dood van Paulus II tot paus verkoos (1471) nam hij de naam van Sixtus IV aan. Zijn eerste bekommernis was de oorlog tegen de Turken. De kruistochten waren, met 25 Turken als gijzelaars naar Rome, beëindigd. Sixtus deed zoals zijn voorganger Paulus II. Hij keurde Louis XI af in verband met zijn aandringen om, aler pauselijke decreten werden gepubliceerd, eerst de toelating van de koning moest komen. Hij probeerde de Russische en de Roomse kerk te verzoenen, maar slaagde er niet in. Daarna ging zijn aandacht meer naar de Italiaanse politiek. Prijzenswaardig is dat hij stappen zette om de inquisitie te milderen. Hij was streng tegen de Waldenzen. Hij bouwde de Sixtijnse Kapel, de Sixtijnse brug over de Tiber, en was de tweede stichter van de Vaticaanse bibliotheek. Zijn slechtste kant was zijn nepotisme, en zijn grootste ongeluk was dat hij in een tijd van wereldlijke prinsen zelf ook aan het hoofd van een staat moest staan. En wereldlijke prinsen moesten oorlog voeren met grote despoten.

(48) Caesarius Van Heisterbach op reis in Friesland en Groningen: (De Dialogus miraculorum (1219-1223).

(49) Typisch is dat wij in ons streekgebonden Nederlands spreken over 'voorgeborchte der hel'. Dat maakt het nog onheilspellender.

(50) Excellent op punt gesteld door Didier Lett, *De l'errance au deuil. Les enfants morts sans baptême et la naissance du Limbus Puerorum au 11ième et 13ième siècles, dans La petite enfance dans l'Europe médiévale et moderne; rencontres de Flaran*, uitg. R. Fossier, Toulouse 1997, p. 77-92.

(51) Thomas Van Aquino (1224 of 1225-1274). Middeleeuws theoloog, afkomstig uit Italië, dominicaan. Leerling van Albertus Magnus in Keulen.

(52) Videtur quod Limbus puerorum sit idem quod Limbus patrum. Poena enim debet respondere culpa. Sed pro eadem culpa detinebantur in Limbo patres et pueri, scilicet pro culpa originali. Ergo idem debet esse utrorumque locus poenae. Super Sent., lib. 4 d. 45 q. 1 a. 2 qc. 3 arg.2 Praeterea, Augustinus dicit in Enchir.: *mitissima est poena puerorum qui cum solo originali decedunt*. Sed nulla est mitior poena ea quam sancti patres habebant. Ergo idem est locus poenae utrorumque. Super Sent., lib. 4 d. 45 q. 1 a. 2 qc. 3 s. c. 1 Sed contra, sicut actuali peccato debetur poena temporalis in Purgatorio, et aeterna in Inferno; ita et originali peccato debebatur poena temporalis in Limbo patrum, et aeterna in Limbo puerorum. Si ergo Infernus et Purgatorium non sunt idem, videtur quod nec Limbus puerorum et Limbus patrum sint idem. Utrum autem Infernus et Purgatorii locus sint idem, quaesitum est supra, dist. 21, qu. 1,

(53) Ook "limbus puerorum", afgebakende ruimte voor de kinderen, genoemd.

(54) Onnozel = zonder verstandelijke vermogens. Dit is een verwijzing naar de kinderen die volgens Lucas door Herodes vermoord zijn.

(55) 'Maar de lafhartigen, de trouwelozen, de verdorvenen, de moordenaars, de hoerenlopers, de tovenaars, de afgodendienaren en alle leugenaars, hun deel is in de poel die brandt van vuur en zwavel. Dit is de tweede dood.' Openb 21:8. 'De duivel, die hen misleid had, werd in de poel van vuur en zwavel geworpen, waarin ook het beest is en de valse profet. En zij zullen dag en nacht gepijnigd worden, tot in alle eeuwigheid.' Openb 20:10.

(56) Luc 16:22.

(57) Abraham, Mozes en Co.

(58) 2de eeuw na Christus.

(59) Clemens van Alexandrië (ca. 150-ca. 214) Vroegchristelijk theoloog en wijsgeer. Maakte gebruik van Plato en de Stoa bij verdediging van het christelijk geloof. Schreef o.a. de trilogie 'Protrepticus' (Vermaning), 'Paedagogus' en 'Stromata' (Weefsels).

(60) *Divinae justitiae aequitas perpetualiter eos consolidat, ut nec proficiant, nec deficient, nec laentur, nec tristentur; sed semper per sic uniformiter maneant, etc.* Bonavent., *In Sent.*, II. 33, 2, 3.

(61) Augustinus (354-430), grootste kerkvader van het westen, bisschop van Hippo in Noord-Afrika vanaf 395. Zijn leven beschreef hij in zijn '*Confessiones*' (*Belijdenissen*, 396).

(62) De Rooms-katholieke kerk haalt haar leer uit 1 Kor 3:15; 1 Petr 1:7; Matt 12:31 (bewijs uit het ongerijmde).

(63) Enkel een voorstellingsmiddel waarmee men de heiligheid van een persoon symboliseert. Anderzijds is de oorspronkelijke mandorla (de stralenkrans) enkel voorbehouden aan de godheid.

(64) Bernardus Van Clairvaux, (1090-1153), Cisterciënzermonnik in de 12de eeuw. Tegenstander van Abelardus en inspirator van de tweede kruistocht (1147-49).

(65) Albertus Magnus, (Albert De Grote; 1206?-1280), Duits theoloog, leermeester van Thomas Van Aquino te Keulen. Provinciaal van de dominicanen en bisschop van Regensburg (1260-62). Eerste middeleeuwse denker die de studie van Aristoteles grondig aanpakte.

(66) Stelling van Prof. Gélis.

(67) *Sur le cas du sanctuaire souabe d'Ursbrug*, Jacques Gélis, *Lebenszeichen-Todeszeichen: Die Wundertaufe totgeborener Kinder im Deutschland der Aufklärung*, in Jürgen Schlumbohm (red.), *Rituale der Geburt, eine Kulturgeschichte*. Munich, 1998, p. 269-288.

Brugse Onze-Lieve-Vrouwebeelden met de charadrius en andere symbolische vogels

Jan Bouckaert & Mark Adriaen

In 1954 werd een culturele reeks van zes Belgische postzegels over het Brugse begijnhof uitgegeven. Een ervan betrof het gotisch beeld Onze-Lieve-Vrouw van den Wijngaard, zo genoemd naar de benaming van het Brugs begijnhof. Bij de bespreking van deze reeks in mei 2003 in de *“De Postzegel”*, het maandblad van de Koninklijke Vlaamse Bond van Postzegelverzamelaars, werd erop gewezen dat de vogel op de linkerarm van het kindje Jezus een “charadrius” is. Die werd aanzien als een geneeskrachtige vogel.

Het blijkt om een symbolische vogel te gaan, die reeds van in de Oudheid bekend is en in de middeleeuwen zeer populair was. Daardoor werd hij ook veel afgebeeld op miniaturen en schilderijen. We maken van de gelegenheid gebruik om ook andere Onze-Lieve-Vrouwebeelden met vogels uit Brugge te bespreken, waar eveneens vogels op voorkomen om deze symboliek te bespreken.

De drie voornaamste Onze-Lieve-Vrouwebeelden in Brugge zijn de volgende:

- Onze-Lieve-Vrouw van den Wijngaard in de kerk van het Begijnhof
- Onze-Lieve-Vrouw van de Basiliuskerk of Basiliek van het Heilig Bloed
- Onze-Lieve-Vrouw van Troost, bijgenaamd Onze-Lieve-Vrouw van Spermalie.

Beschrijving van deze drie Madonna's met herkomst, locatie en symboliek

1) Onze-Lieve-Vrouw van den Wijngaard

De naam “van den Wijngaard” verwijst naar het Brugs begijnhof, dat in 1245 in opdracht van bisschop Walter en gravin Margaretha van Constantinopel werd opgericht op een plaats “wijngaard” genaamd, volgens de oprichtingsakte “in loco qui dicitur vinea”.

Dit gotisch beeld van gepolychromeerd eikenhout, met een hoogte van 1,40m en daterend uit 1300, is het enige oude object dat bewaard bleef na de Beeldenstorm en de brand van de begijnhofkerk in 1584. De Maagd Maria is gekleed in een tunica en een gouden mantel. In de rechterhand houdt zij een druiventros, verwijzend naar de naam van het begijnhof. Het kindje Jezus, op haar linkerarm, in zijn armpjes een charadrius of symbolische vogel.

Afb. 1: Postzegel 1954

Afb. 2: Onze-Lieve-Vrouw van den Wijngaard

Afb. 3: Detail van de Madonna in het AZ Maria Middelaars te Gent

Dit beeld stond model voor een Madonnabeeld van gips dat in 1957 geplaatst werd in de doopkapel van de kraamafdeling van het AZ Maria Middelaars te Gent.

2) Onze-Lieve-Vrouw van de Basiliuskerk of Basiliek van het Heilig Bloed

Zij houdt een lelie in haar rechterhand, symbool van zuiverheid (= Onbevleete Ontvangenis) met daarop een vogel met uitslaande vleugels. Die lijkt sterk op een duif, symbool van de vrede en van de Heilige Geest. Het kindje Jezus, dat op haar linkerknie steunt, wijst met zijn rechterhand naar deze beide symbolen. Het houten beeld is 112 cm hoog en dateert uit het begin van de 14e eeuw.

Ook veertiende-eeuws is een mooi ivoren beeldje met identieke afbeelding van de charadrius. Het bevindt zich in de verzameling van het OCMW te Brugge.

Afb. 4: Onze-Lieve-Vrouw van de Basiliuskerk of Basiliek van het Heilig Bloed

Afb. 5: Ivoren beeldje met charadrius

3) Onze-Lieve-Vrouw van Troost of Onze-Lieve-Vrouw van Spermalie

In haar rechterhand houdt ze een staf met bovenaan een lelie, symbool van maagdelijkheid. Het kindje Jezus op haar linkerarm streelt een kleine vogel, die eveneens een charadrius kan zijn. Het dertiende-eeuwse beeld in zuivere romaanse stijl stond destijds in de instelling voor doven en blinden "Spermalie" te Brugge. Het beeld werd naar aanleiding van de Franse Revolutie overgebracht naar de Brugse begijnhofkerk. Voor Spermalie werd in 1966 een kopie gemaakt door Charles Norman uit Tielt. Ook in de parochiekerk van Sijsele staat een kopie, die in 1953 ingehuldigd werd.

De charadrius en de duif als symbolische vogels

1) *De charadrius of caladrius*

De charadrius is een vogel met een grote symbolische waarde, voor sommigen evenwel het resultaat van de menselijke fantasie, zeker in zijn uitbeelding. Ornithologisch behoort deze vogel tot het geslacht van *de plevieren of pluvieren of plovers*, die aan het water te vinden zijn.

De charadrius werd reeds in het Oud Testament beschreven en komt veel voor in middeleeuwse bestiaaria, waarin veel fantastische dieren werden vermeld. In Vulgaat Deut.XIV.18 en Vulgaat Lev.XI. 19 is er sprake van deze vogel. Hij behoort tot de lange reeks onreine dieren, waarvan het vlees niet mag gegeten worden. In de Willibrorduitgave wordt de tekst uit Deut.XIV.18 "herodium et charadrius, singulas in suo genre.." vertaald als "de ooievaar, alle soorten reigers.." Volgens twee klassieke woordenboeken van F. Gaffiot en L. Quicherat, komt charadrius of -drius uit het Grieks en betekent het woord pluvier in het Frans en plevier of pluvier in het Nederlands. De Latijnse benaming "*herodius*" (= fr. héron) duidt volgens vogelgidsen echter op het geslacht van de reigers en niet op dat van de ooievaars (= ciconia), zodat de juiste vertaling zou moeten zijn "...reigers, alle soorten plevieren...".!

Het is eigenaardig dat deze onreine vogel later als geneeskrachtig werd beschouwd, maar dit fenomeen komt nog voor bij andere dieren, zoals de slang, die het symbool van de duivel en van het kwaad is (zie bekoring in het Aards Paradijs), maar eveneens als geneeskrachtig wordt beschouwd bij de Grieken (zie ook slangenstaf als medisch symbool!).

Volgens de "*Physiologicus*" van een onbekend Grieks schrijver, dacht men dat deze vogel iemand van geelzucht kon genezen gewoon door hem aan te kijken.

Afb. 6: Onze-Lieve-Vrouw van Spermalie

In verschillende middeleeuwse bestiaria wordt hij meestal afgebeeld als een kleine witte vogel, een plevier (“*a very rare type of plover*”), maar soms ook als een grote witte vogel met lange nek (= reiger, kraanvogel, duif?). In het boedhisme vertoeven kraanvogels en plevieren in het hemels paradijs.

Als men deze vogel bij een zieke bracht en hij de zieke aankeek, dan genas hij doordat de vogel de ziekte in zich opnam. Vervolgens vloog hij naar de zon, waar de ziekte door de hitte vernietigd werd. Als hij echter de andere kant opkeek, was de zieke ten dode opgeschreven. De witte vogel kan symbool staan voor Jezus Christus, wiens ziel volledig wit was en vrij van zonde. Hij daalde neer uit de hemel en keek weg van de Joden, maar keek wel naar de bekeerlingen om hen van hun zonden en spirituele ziekten te genezen.

De charadrius zou ook een groot dijbeen hebben, waarvan het merg bepaalde ziekten kon genezen. Met zijn uitwerpselen konden oogziekten behandeld worden en zo konden blinden weer zien! Hij kon geen wonden genezen, enkel koorts en infectieuze aandoeningen.

Afb. 7: Miniatuur met charadrius

Afb. 8: Gravure met charadrius

Een schilderschool uit Zuidwest-Frankrijk, *the Painting School of Montmirail*, heeft recent de charadrius als symbool gekozen midden in een zonnebloem, met de volgende verklaring dit symboliseert het kijken naar de dingen op een nieuwe manier en ook het licht en de warmte van Zuid-Frankrijk. De zonnebloem symboliseert zowel de zon, die door de vogel kon gebruikt worden voor genezing als de iris en de pupil van het oog.

Het geslacht van de plevieren bevat volgende soorten in alfabetische volgorde:

- *char. alexandrinus of strandplevier*
- *char. apicarius of goudplevier of grote plevier*
- *char. dubius of kleine plevier*
- *char. hiaticula of bontbekplevier of ringed plover*
- *char. morinellus of morinelplevier.*

Zoals hij voorkomt op een Ierse postzegel, menen we dat de *bontbekplevier* in aanmerking kan komen voor de vogel op het Onze-Lieve-Vrouwebeeld van den Wijngaard en mogelijk voor het Onze-Lieve-Vrouwebeeld van Troost.

2) De duif

De duif verschijnt reeds in het Oude Testament, als ze met een takje terugkeert naar Noach in de ark als teken dat het water na de zondvloed aan het zakken is. Ze wordt meestal afgebeeld met een olijftak en is zo *het symbool voor vrede* geworden.

In de catacomben kreeg ze meerdere betekenissen. Soms stelde ze de ziel van de naar de hemel stijgende Christus voor, soms kon ze geen rust vinden behalve in de ark van Noach, zoals de ziel van Christus geen rust of vrede kan vinden buiten de Kerk.

Ze kan ook het christelijk leven voorstellen, want de Heer heeft ons voorgehouden zacht als duiven te zijn.

Meestal echter staat ze *symbool voor de H. Geest*, nadat Hij onder deze vorm bij het doopsel van Christus aanwezig was. Dit tafereel komt dan ook veelvuldig voor in kerken en op schilderijen .

Soms ziet men twee duiven die uit een beker drinken, een frequente voorstelling in de catacomben waarvan de betekenis ons ontsnapt.

3) Andere vogels

Meerdere andere vogels hebben een belangrijke symbolische betekenis, zoals de haan en de pelikaan.

De haan wordt duidelijk geassocieerd met de H. Petrus, die de Heer verloochende vooraleer de haan tweemaal had gekraaid. Soms komt hij ook voor als teken van menselijke zwakheid en berouw. Torensptisen van katholieke kerken dragen, in tegenstelling met protestantse, ook meestal een haan.

De pelikaan staat als symbool voor Christus, omdat hij volgens de legende zijn jongen voedt met zijn eigen bloed, zoals Christus zijn bloed aan de gelovigen schenkt. Hij is ook het symbool voor bloedgevers van het Rode Kruis.

De adelaar de vier Evangelisten hebben elk een dier als symbool. Voor de H. Johannes is dit de adelaar, die als hoogvlieger garant staat voor intellectualiteit.

Wij willen er ten slotte op wijzen dat diersymbolen vroeger zeer frequent voorkwamen in dierenfabels en -romans (Reinaert de Vos!) en nog in onze spreuken voortleven:

- zo fier als een pauw, als een haan
- zo krachtig als een adelaar
- zo zacht als een duif,
- zo sterk als een leeuw, als een beer
- zo lenig als een kat
- zo spaarzaam als een mier en zo verbrassend als een krekkel (de krekkel en de mier).

Literatuur

- Vogelgids
- De Postzegel
- De Ierse Post
- Jewish Encyclopedia.com
- Wikipedia
- Book of Beasts, chapt.6 Birds
- Symbolism in English Architecture
- Mythical Creatures and Places
- Hortus Sanitatis, Handschriften Den Haag

Afbeeldingen

- Postzegel van Onze-Lieve-Vrouw van de Wijngaard
- Postzegel van een pelikaan, als aansporing om bloed te geven
- Postzegel van Ierland met bontbekplevier
- Foto's van de drie Madonna's
- Charadrius, wegstarend van een zieke
- Idem, kijkend naar een zieke
- Symbool van de Schilderschool van Montmiral met charadrius in zonnebloem.
- Michiel English, Westvlaamse madonna's, in West-Vlaanderen, JG. 3 nr. 3, mei 1954, blz. 84-91.
- Walter Goetghebeur, Spermalie één grote familie, Brugge, 1984, 352 blzn.

Bibliografie

WARDENIER L., *Vademecum van de Belgische Filatelie* (41) - De Postzegel - 66-644 (mei 2003).

KNEGTEL M., *Een Westers Soetra*, p. 63 - Uitgeverij Kosmos Utrecht 2004.

VAN DOBBEN W.J., *Wat vliegt daar? Zakdoek van de vogels van Midden-Europa* - N.V. Thieme en cie, 8ste druk, Zutphen Nederland.

Birds of Ireland III - Irish Post - march 1998 - nr. 5, Ringed Plover

Wikipedia.*Charadrius/Caladrius*

Dave's Mythical Creatures and Places via Internet

FERGUSON Th., *The Book of Beasts* (1996-1997) - hfdst. 6 - Birds

Symbolims in the English Architecture: the Charadrius, the Cock and Hen, Dove, via Internet.

Hortus Sanitatis (1497) via Den Haag - MMW; Handschriften: 10B25.28v.

Willibrordvertaling van de Bijbel-Katholieke Bijbelstichting - 1982 - 7de druk.

Vulgaatuitgave Bijbel: *Biblia sacra editionis* - Regensburg/Rome 1914. Deut. XIV, 18 en Lev. 11,19.

GAFFIOT F., *Dictionnaire illustré Latin-Français*. Libr. Hahette Paris 1934.

QUICHERAT L., DAVELUY A., *Dictionnaire Latin-Français*. Paris 1910.

Antwerpse wilde deerne gevonden in de bossen van Zwolle

Hugo Driesen

Inleiding

Wolfskinderen of wilde kinderen zijn kinderen die vanaf jonge leeftijd zonder menselijk contact zijn opgegroeid en daardoor nauwelijks of geen kennis hebben van menselijk gedrag en taal.

Er zijn eeuwenoude legendes over wolfskinderen, bijvoorbeeld over Romulus en Remus, de stichters van Rome. Er zijn echter ook waar gebeurde gevallen. In de afgelopen eeuwen zijn zo'n honderd gevallen gedocumenteerd. Om er enkele te noemen; Victor van Aveyron (1797), in 1969 verfilmd door Francois Truffaut als "L'Enfant sauvage". Kamala en Amala, meisjes van 4 en 1 jaar, opgegroeid bij wolven en ontdekt in 1920 in de buurt van Calcutta. John Ssebuyna, in 1994 gevonden in het Bombo-bos, ca 100 kilometer ten Noorden van Kampala, Oeganda; hij moet jaren in het bos hebben geleefd met een troep Vervetapen.

Je(e)nnaert, Anna Maria

Zij werd geboren te Antwerpen op 18 oktober 1698 als dochter in het katholieke gezin van Joannes en Anna Du-Chatel, gehuwd te Antwerpen in de Sint-Joriskerk op 3 februari 1693. Dit meisje, Anna Maria, was ongeveer een jaar en half oud, toen zij na lang aandringen bij een tante gedurende een achttal dagen logeerde. Toen de moeder haar dochter bij haar zuster ging ophalen, was zij verdwenen. Haar ouders gingen direct hun kind zoeken, *maer 't selven nergens connen achterhaelen*. Zij hebben dan een advertentie laten plaatsen in de Antwerpsch "Vrydaeghs Posttydinge" van 14 mei 1700, nr.39. *Den 5 mey 1700 is tot Antwerpen gestolen een kint out ontrent 16 maenden, zijnde een meysken, genaemt G(I)ennaert, hebbende grote zwarte ogen, blond hair, en Puttekens in de Kaeken, ende een in de kin, in het opsicht van de Wymbrouw oock Putteken, ront van Tronie, en lachende van Wesen etc. Gelieve daervan kennis te geven aen den Drucker deser, sullen eerlijck beloont worden.*

Het verhaal

In de zomer van 1717, meer bepaald in juli, deden zich vreemde dingen voor in de buerschap Berkum (heerlijkheid van Cranenburg) bij Zwolle. Boer Dries Harmsen en zijn vrouw Dikka en hun vijf kinderen, pachtten hun hoeve van de Heer van Cranenburg. Het was niet pluis rondom de boerderij. Er verdween in de moestuin sla en groenten en de uiers van de geiten waren leeg, en er werd ook honing gesto-

ADVERTENTIE.

En 5. Mey 1700. is tot Antwerpen gefalen een Kint out ontrent 16. Maenden, zijnde een Meysken, genaemt Anna Maria Gennaert, hebbende groote swarte Oogen, blond van Hair, en Puttekens in de Kaeken, ende een in de Kin, in het opsicht van de Sincke Wymbrouw oock een Putteken, ront van Tronie, en lachende van Wesen, wit van Vel: De Vrouw die het Kindt genomen heeft is out ontrent 40 Jaeren, Castanie-brayn Hair, het Hair met 2. Scheckens opgedaen, lanc van Neus, redelijck lanc van Persoon, heeft een semen Robben ros van Couleur, een root Lint om het Lijff, eenen Voor-schoot Ruit van Boomen, den haven-rock lichter van Couleur als den Robben, ghevoeyt met bruyen Catoen, den Ouder-rock ewell Bruynen: So o wie dit Kint, ofte de Vrouw die het gefalen heeft, voor comt, gelieve daer van kennisse te geven aen den Drucker deser, sullen eerlijck beloont worden.

len uit de bijenkorven. In het begin van de hooitijd ging de boer op het land en zag hij een vreemd wezen aan de rand van het bos. Toen het de boer zag, vluchtte het weg. Hij laat zijn zonen postvatten aan het bos. Maar ook zij konden het vreemde wezen niet pakken. Toen boer Dries een kom met melk plaatste aan de rand van het bos, zag hij hoe een wolfskind de melk opdrank en dan weer snel het bos in verdween. De boeren van de wijde omgeving hadden ook last van het vreemde wezen en besloten een klopjacht te houden. De 'boerenzonen' verzamelden zich rond het bos, en met een net vingen ze het 'vrouwmens'. Ze was vrijwel naakt, had lang zwart haar en een zwarte huid. Haar onderlichaam was enkel bedekt met stro en een stuk linnen. Ze stootte ongearticuleerde klanken uit. Eigenlijk was het wezen stom.

Omdat ze niets van doen wilde hebben met mannen, verzorgde boerin Dikka het meisje. De boeren kregen opdracht om haar naar de stad te brengen. Zij werd op een boerenkar met stro gezet en naar de stad gereden. De Zwollenaren stonden in rijen langs de weg naar het vreemde schepsel te kijken.

CORT VERHAEL
VAN DE
GEBORTE
NEMINGHE ENDE VINDINGHE
VAN
ANNA MARIA
JENNAERT,

Verloren 17. Jaeren en half, en gelyck in de wintermaent
door de wonderlycke waerheit Godels den we-
ken seyt: Onsepyff der derven voren sy en seyen nichtt maest-
en, sy en hebben niet hieteken noch sijnende Oude pyff van
houvel meer zyt gelycken. Late cap. 12. v. 24.

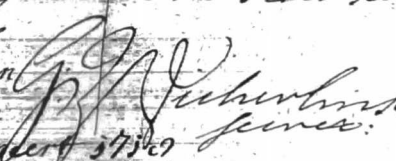
Anna Maria is geboren blanen Antwerpen in't
jaer 1698 den 18. October van Jonaert Janwert
ende Anna den Gastel Roomsche Catholijke On-
derr, hebbende een steen kaeke en kinne
een pulcken, ende aen de slijcke wybrauwe een lijckee-
ken, ront van tromie, lachende van wesen, ende aen
den slijcken voer twee treenen aen smalkanalen. Sy was
begaf t met foetsange naturelijcke sijnsonheylat ider met
recht de selve verwonderde.

Nach dat Anna Maria nu oadtwas, een Jaeren half in de
maent mey 1700 is hetz gelyck dat sekerer 1698se gevoert

Door Order van Uw Wel Edeel Hoogh
Agte, het vrouw Mens ^{in liden op haer} dat in t Cranen-
berger Bos gevonden is en Door Order
van de Wel Edeel Heer Marle hebben
laaten gaan so dat mij van lost-
gelt van het vrouw Mens nog compe-
teert seven sbecken des weals
een Gulden ————— fr — — —

De Heer van
Orten

hier bevalinge door die Heer kommand
in d'empore.

Dese 7. guld is an J. J. Schuurman
de Wed van Orten
voldaan den 29 maart 1700

van de stad, en kwamen daar aan op 22 maart. Zij ontmoette het meisje bij de waardin van het logement “De misverstand”. Bij het zien van haar dochter viel ze in onmacht. De persoonsbeschrijving stemde overeen. Vervolgens werd vruchteloos het bos afgezocht naar helen waar Anna zou kunnen hebben overnacht.

De volgende dag ondertekende de moeder de papieren op het stads-huis van Zwolle en mocht ze haar dochter meenemen. Ze is samen met haar gevolg de terugreis begonnen via Amsterdam - Delft en Rotterdam. Op 6 april 1718 kwamen ze in Antwerpen aan.

Epiloog

De geschiedenis van het “wolfskind” Anna Maria Jennaert staat beschreven in twee pamfletten, beide gedrukt te Antwerpen. Volgens de beschrijving waren de ouders van Anna vrome katholieken. De moeder zou de hulp van de heilige Anna – de moeder van Maria – hebben ingeroepen en in Zwolle zijn gearriveerd op de feestdag van de heilige Joachim – de vader van de maagd Maria. Het meisje zou in al die jaren haar religieuze achtergrond nooit hebben verloren: ze maakte nog steeds een kruisteken voor de maaltijd. Ook had zij nog andere vormen van menselijkheid behouden: ze toonde zich preuts als haar kleding werd verschoond. Na een aantal maanden verdween haar donkere huidskleur en werd de huid zachter. Ze leerde buigen en te kussen bij een begroeting. Verder leerde ze spinnen en kon ze uiteindelijk ook een paar woorden spreken. Hoe het meisje in Overijssel was terechtgekomen en hoe haar verder leven verliep is niet bekend.

Verwijzingen :

De geschiedenis van het ‘Wolfskind’ Anna staat beschreven in twee pamfletten, beide gedrukt te Antwerpen; Cort verhael van de geboorte neminghe ende vindinghe van Anna Maria Jennaert, Antwerpen ... en Wonderlyk geval van een wilde dochter, omtrent 18 jaaren oud zynde dewelke is weggenomen binnen Antwerpen den 5 mey 1700, Antwerpen 1721.

RVT Oost, TV archief, 03.12. 2005.

Historisch Centrum Overijssel, Zwolle. Rekening van de kleding van het meisje, AAZ01, inv.nr. 2046, fol.5. (06.02.1717) .

Internet; www.inghist.nl/Onderzoek/Projecten/DVN/lemmata/data/AnnaMariaJennaert, Groffen Dimphéna.

Met dank aan archivaris Wim Huijsmans van het historischcentrum Overijssel.